

De nieuwe stad

Stedelijke centra als
brandpunten van interactie

Krimp en ruimte. Bevolkingsafname, ruimtelijke gevolgen en beleid

Van Dam et al. (2006)
ISBN 90 5662 5276

Vele steden maken nog geen Randstad

Ritsema van Eck et al. (2006)
ISBN 90 5662 5059

Files en de ruimtelijke inrichting van Nederland

Hilbers et al. (2006)
ISBN 90 5662 5519

Betaalbaarheid van koopwoningen en de ruimtelijke ordening

Renes et al. (2006)
ISBN 90 5662 5322

Economische vernieuwing en de stad. Kansen en uitdagingen voor stedelijk onderzoek en beleid

Van Oort (2006)
ISBN 90 5662 5071

Indelen en afbakenen

De Vries et al. (2006)
ISBN 90 5662 5470

Kennishubs in Nederland. Ruimtelijke patronen van onderzoekssamenwerking

Ponds & van Oort (2006)
ISBN 90 5662 508 x

Monitor Nota Ruimte. De opgave in beeld

Snellen et al. (2006)
ISBN 90 5662 509 8

Economische netwerken in de regio

Van Oort et al. (2006)
ISBN 90 5662 477 6

Verkenning van de ruimte 2006. Ruimtelijk beleid tussen overheid en markt

Van der Wouden et al. (2006)
ISBN 90 5662 506 3

Wegen naar economische groei

Thissen et al. (2006)
ISBN 90 5662 502 0

De prijs van de plek. Woonomgeving en woningprijs

Visser & Van Dam (2006)
ISBN 90 5662 479 2

Woningproductie ten tijde van Vinex.

Een verkenning

Jókövi et al. (2006)
ISBN 90 5662 503 9

Vinex! Een morfologische verkenning

Lörzing et al. (2006)
ISBN 90 5662 475 x

Bloeiende bermen. Verstedelijking langs de snelweg

Hamers et al. (2006)
ISBN 90 5662 476 8

Achtergronden en veronderstellingen bij het model PEARL. Naar een nieuwe regionale bevolkings- en allochtonenprognose

De Jong et al. (2005)
ISBN 90 5662 501 2

Winkelen in Megaland

Evers et al. (2005)
ISBN 90 5662 416 4

Waar de landbouw verdwijnt. Het Nederlandse cultuurland in beweging

Pols et al. (2005)
ISBN 90 5662 485 7

Tussen droom en retoriek.

De conceptualisering van ruimte in de Nederlandse planning.

Zonneveld & Verwest. (2005)
ISBN 90 5662 480 6

Het gras bij de burens. De rol van planning bij de bescherming van groene gebieden in Denemarken en Engeland

Van Ravesteyn et al. (2005)
ISBN 90 5662 481 4

De LandStad. Landelijk wonen in de netwerkstad

Van Dam et al. (2005)
ISBN 90 5662 440 7

Het gedeelde land van de Randstad. Ontwikkelingen en toekomst van het Groene Hart

Pieterse et al. (2005)
ISBN 90 5662 442 3

Verkenning regionale luchthavens

Gordijn et al. (2005)
ISBN 90 5662 436 9

Inkomensspreiding in en om de stad

De Vries (2005)
ISBN 90 5662 478 4

Nieuwbouw in beweging. Een analyse van het ruimtelijk mobiliteitsbeleid van Vinex

Snellen et al. (2005)
ISBN 90 5662 438 5

DE NIEUWE STAD

STEDELIJKE CENTRA ALS BRANDPUNTEN VAN INTERACTIE

Rob van Engelsdorp Gastelaars
David Hamers

NAi Uitgevers, Rotterdam
Ruimtelijk Planbureau, Den Haag
2006

Kennisassen en kenniscorridors. Over de structurerende werking van infrastructuur in de kenniseconomie

Raspe et al. (2005)
ISBN 90 5662 459 8

Schoonheid is geld! Naar een volwaardige rol van belevingswaarden in maatschappelijke kosten-batenanalyses

Dammers et al. (2005)
ISBN 90 5662 458 X

De markt doorgrond. Een institutionele analyse van de grondmarkt in Nederland

Segeren et al. (2005)
ISBN 90 5662 439 2

A survey of spatial economic planning models in the Netherlands. Theory, application and evaluation

Van Oort et al. (2005)
ISBN 90 5662 445 8

Een andere marktwerking

Needham (2005)
ISBN 90 5662 437 7

Kennis op de kaart. Ruimtelijke patronen in de kenniseconomie

Raspe et al. (2004)
ISBN 90 5662 414 8

Scenario's in Kaart. Model- en ontwerpbenederingen voor toekomstig ruimtegebruik

Groen et al. (2004)
ISBN 90 5662 377 X

Unseen Europe. A survey of EU politics and its impact on spatial development in the Netherlands

Van Ravesteyn & Evers (2004)
ISBN 90 5662 376 1

Behalve de dagelijkse files. Over betrouwbaarheid van reistijd

Hilbers et al. (2004)
ISBN 90 5662 375 3

Ex ante toets Nota Ruimte

CPB, RPB, SCP (2004)
ISBN 90 5662 412 1

Tussenland

Frijters et al. (2004)
ISBN 90 5662 373 7

Ontwikkelingsplanologie. Lessen uit en voor de praktijk

Dammers et al. (2004)
ISBN 90 5662 374 5

Duizend dingen op een dag. Een tijdsbeeld uitgedrukt in ruimte

Galle et al. (2004)
ISBN 90 5662 372 9

De ongekende ruimte verkend

Gordijn (2003)
ISBN 90 5662 336 2

De ruimtelijke effecten van ICT

Van Oort et al. (2003)
ISBN 90 5662 342 7

Landelijk wonen

Van Dam (2003)
ISBN 90 5662 340 0

Naar zee! Ontwerpen aan de kust

Bomas et al. (2003)
ISBN 90 5662 331 1

Energie is ruimte

Gordijn et al. (2003)
ISBN 90 5662 325 7

Scene. Een kwartet ruimtelijke scenario's voor Nederland

Dammers et al. (2003)
ISBN 90 5662 324 9

INHOUD

Samenvatting 7

Vooraf 13

Compacte steden als brandpunten van interactie 19

Het stedelijke politiek-bestuurlijke centrum 21

Het stedelijke knooppunt van internationale handel 22

Het stedelijke industriecentrum 24

Compact-stedelijke standplaatskwaliteiten 26

De agglomeratiegraad van een nederzetting 28

Het centraliteitsniveau van een nederzetting 31

Slotsom 35

Compacte stedelijkheid onder druk;

probleemstelling 41

Fysiek-ruimtelijke transformaties sinds 1960:

deconcentratie en uitsortering 43

Zes onderzoeksvragen rond compact-stedelijk

ruimtegebruik 45

Gentrification: een hernieuwde opbloei van het stedelijk wonen 53

Gentrification als thema in de literatuur 53

Amsterdamse jonge starters en hun binding

aan de stad 71

Slotsom 85

Kenniswerk: een groeisector binnen de stedelijke economie 93

Kenniswerk als thema in de literatuur 93

Zakelijke dienstverleners en hun binding met

Amsterdam 115

Beeldend kunstenaars in Amsterdam en hun

binding aan de stad 129

Slotsom 135

Publieke interactie: een blijvende stedelijke kwaliteit 151

Interactie als thema in de literatuur 151

Publieke interactie in Amsterdam 171

Slotsom 181

Compacte stedelijkheid als voorwaarde voor directe interactie 191

De specifieke kwaliteiten van directe interactie 193

Directe interactie en ruimtelijke clustering 197

Regionale clustering: regionaal-stedelijke daily systems 199

Lokale clustering: geprofileerde werk-, winkel-, onderwijs- en uitgaanscentra 203

De stedelijkheid van steden 209

Lokaal, regionaal-stedelijk en rijksbeleid 217

The center of things 217

Wees creatief! 218

Kennis van creativiteit en innovatie 221

Regionale samenwerking 231

Oude en nieuwe paden 238

Compacte stedelijkheid als toekomstig beleidsthema 235

Literatuur 255

Over de auteurs 263

SAMENVATTING

- Drie groepen maken de nieuwe stad: de hoog opgeleide, alleenstaande starters die in de stad wonen, de kenniswerkers die in de stad werken en het publiek dat massaal de voorzieningen van de stad bezoekt. Zij allen zijn afhankelijk van intensief rechtstreeks contact met soortgenoten.
- Het zijn vooral de hoog opgeleide jonge alleenstaanden, die een professionele carrière starten en uitbouwen, die bewust kiezen voor een leven als fulltime stedeling. Doordat een deel van deze mensen in de stad blijft wonen nadat ze hun status als starter voor een andere hebben verruild, zullen de steden op den duur niet alleen aanzienlijke aantallen jonge starters herbergen, maar een meer gemengd bewonersbestand vertonen.
- Het beleid van de overheid voor deze steden moet daarom in de eerste plaats gericht zijn op het in stand houden en verder uitbouwen van de roltrapfuncties van de stad: scholingsmogelijkheden en een ruim bestand aan banen voor kenniswerkers.
- De ruimtegebruikers die minder op frequente interactie gericht zijn, vertrekken daarentegen steeds vaker naar woon- en werkmilieus aan de stadsranden of in het suburbane ommeland. De voorheen gemengde stadscentra veranderen daardoor: door de selectieve uittocht van ruimtegebruikers ontstaan specifiek geprofileerde (sub)centra.
- Ook kenniswerk is duidelijk gebonden aan compacte stedelijke centra. Dit geldt met name voor kenniswerkers met een alfa- of gammaspecialisatie. Dit houdt echter niet in dat alle naar revitalisering snakkende steden zich de komende tijd moeten richten op het aantrekken van creatieve industrieën of kleinschalige, op zakelijke of politiek-bestuurlijke dienstverlening gerichte bureaus. De mogelijkheid dat een dergelijke poging succes oplevert, is namelijk over het geheel genomen tamelijk beperkt. Slechts enkele steden per land lijken in dit opzicht kansrijk.
- De aanwezigheid van instellingen voor universitair en hoger beroeps- onderwijs, de aanwezigheid van kennisintensieve bedrijvigheid en de aanwezigheid van een monumentale oude stadskern dragen ertoe bij dat een stad een florerende winkel- en uitgaansfunctie heeft.
- Goed functionerende publiekscentra worden gekenmerkt door intensieve interactie buitenshuis en door een telkens wisselend omvangrijk publiek. Deze centra functioneren beter naarmate de aanwezige kantoren, opleidingsinstituten, uitgaansgelegenheden, winkels en culturele attracties in elkaars directe nabijheid zijn gehuisvest. Voorkomen moet worden dat eetgelegenheden onder één dak worden gebracht met productieve bedrijven en instellingen ter plaatse.

- De globalisering vraagt dat het draagvlak van op zijn minst enkele daily urban systems wordt vergroot. De reikwijdte van stedelijke regio's moet met name worden vergroot door een verbetering van de bereikbaarheid. Dit is een betere strategie dan de tot nu toe gebruikelijke verdichting van de bebouwing.
- De Nederlandse steden profileren zich te weinig op basis van de in die steden aanwezige kansen en beperkingen.
- Compacte stedelijkheid heeft tegenwoordig dus nog slechts zin als stedenbouwkundig concept voor stadscentra, ter bevordering van intensieve hoogwaardige face-to-face-contacten. Het concept dient te worden afgeschaft als vanzelfsprekende eigenschap van alle stedelijke constellaties in ons land.

Achtergrond

De compact gestructureerde steden die tussen 1400 en het midden van de twintigste eeuw in Europa tot ontwikkeling kwamen, danken hun groei en voorspoed vóór alles aan hun kwaliteiten als knooppunten voor alle mogelijke vormen van rechtstreekse interactie buitenshuis. In de jaren zestig van de twintigste eeuw begint het verstedelijkingspatroon echter ingrijpend te veranderen. In veel steden begint de uittocht van huishoudens en bedrijven naar het ommeland. Met name de goed opgeleide en goed verdienende huishoudens verlaten de stad terwijl hun woningen worden overgenomen door laaggeschoolde migranten. Tegelijkertijd verliezen de oude stadscentra een steeds groter deel van hun stedelijke centrumfuncties.

Het roept de vraag op in hoeverre de stad in de komende tijd nog een functie heeft als interactiemilieu voor werkers, bewoners en bezoekers ter plaatse. Voor welke activiteiten en interactievormen zou dit speciaal kunnen gelden? En in hoeverre kan het ruimtelijk beleid van de overheid hierbij een rol spelen?

De nieuwe stadsbewoners

Het zijn vooral de gentrifiers – hoog opgeleide jonge alleenstaanden, die een professionele carrière starten en uitbouwen – die kiezen voor een leven als stedeling. Zij vormen de enige categorie stadsbewoners die zich de laatste tijd – tegen de algemene trend in – massaal in de stad heeft gevestigd. Hun leefpatroon kenmerkt zich door een grote stedelijke uithuizigheid, gericht op het verwerven van nieuwe kennis en inzichten en op het voortbouwen aan een persoonlijk relatienetwerk.

Waarom kiezen deze jonge starters voor de stad? In de stad zijn niet alleen de instellingen voor hoger onderwijs te vinden maar ook de bedrijvigheid die op hoog opgeleide professionals is ingesteld. Daarnaast biedt de stad aan alleenstaande starters voldoende ontmoetingsplaatsen en potentiële contactpartners waarnaar zij op zoek zijn. En tot slot zijn vooral in en rondom de stadscentra de talrijke voorzieningen en diensten te vinden waarvan jonge starters afhankelijk zijn, bijvoorbeeld voor het bevredigen van hun culturele en recreatieve behoeften.

Hun dagelijkse leefwereld beperken deze jonge starters het liefst tot de oudere delen van een stad. Wonen in het ommeland is voor deze starters volstrekt geen optie. Vrijwel geen enkele faciliteit of contactpartner is zonder auto of openbaar vervoer vanuit dit ommeland op een acceptabele wijze te bereiken.

Stedelijke regio's die al geruime tijd een functie als roltrapregio vervullen, zullen op den duur overigens niet alleen aanzienlijke aantallen jonge starters herbergen, maar ook een meer gemengd bewonersbestand aan deze roltrapfunctie overhouden. Immers, van elke nieuwe golf starters vertrekt weliswaar na verloop van tijd een groot deel weer naar andere woonplaatsen, maar een ander, zij het kleiner, deel blijft in de stad wonen. Deze nieuwe bewoners hebben de smaak van het stedelijk wonen te pakken gekregen, ook al hebben zij hun status van starter al lang verruild voor een andere.

Het beleid van de overheid voor deze steden moet daarom in de eerste plaats gericht zijn op het in stand houden en verder uitbouwen van de roltrapfuncties van de stad: scholingsmogelijkheden en een ruim bestand aan banen voor kenniswerkers. Daarnaast moet de overheid ervoor zorgen dat er voldoende goedkope woon- en werkruimten voor beginnende starters zijn en luxe stedelijke woningen voor hun succesrijke oudere soortgenoten.

De stad als plaats voor face-to-face-contact

De stedelijke concentratie van kennisintensieve bedrijvigheid hangt in belangrijke mate samen met het face-to-face-contact tussen de betrokken professionals dat zo eigen is aan deze bedrijvigheid. Het gaat daarbij om twee vormen van interactie:

1. interactie waarbij het uitwisselen, opbouwen en toepassen van ingewikkelde kennis aan de orde is (zogenaamde sparring relaties), en
2. interactie gericht op het vormen en uitbouwen van relatienetwerken (socializing relaties).

Daarmee worden de compacte stadscentra steeds meer het domein van specifieke bedrijven en faciliteiten met bijbehorende bewoners, werkers en bezoekers. De ruimtegebruikers die minder op frequente interactie gericht zijn, vertrekken daarentegen steeds vaker naar woon- en werkmilieus aan de stadsranden of in het suburbane ommeland. De vroeger autonoom functionerende stadscentra veranderen door deze selectieve uittocht van ruimtegebruikers in specifiek geprofileerde deelmilieus binnen de stedelijke regio. Zo verkeren de zakelijke dienstverleners zowel in de ring van nieuwe kantorencentra aan de stadsrand als in de publieke voorzieningencusters en in de kantoren in de aloude binnenstad, terwijl ze vaak in het suburbane ommeland wonen. De stedelijke centra raken hierdoor meer en meer omringd door niet-compact ingerichte woon- en werkmilieus waarin vooral de ruimtezoekende activiteiten van de in de regio gevestigde werkers en bewoners plaatsvinden. Blijkbaar worden intensieve face-to-face-contacten in toenemende mate beschouwd als hoogstedelijke parttime activiteiten.

De oude steden verliezen door deze ontwikkeling hun betekenis als 'complete' leefmilieus en er is dus steeds minder reden om hen als autonome territoriale politiek-bestuurlijke entiteiten te laten functioneren. Hieraan kan eenvoudig worden tegemoetgekomen door een grotere mate van intergemeentelijke samenwerking in plaats van de huidige intern gerichte bestuurspraktijk in de meeste steden.

De stad van alfa- en gammawerkers

Overigens zijn niet alle vormen van kenniswerk aan de stadscentra gebonden. De op technologische innovatie gerichte onderzoeksinstituten die gelieerd zijn aan een industrieel moederbedrijf, zijn veel minder stadsgericht. Ook blijken professionals die werken met kennis waarvan de kwaliteit en relevantie kan worden vastgesteld aan de hand van procedures, gemakkelijker binnen het eigen bedrijf tot keuzen of beslissingen te kunnen komen dan de professionals die zijn aangewezen op de opinies van collega-professionals, en daardoor op face-to-face-contact buitenshuis. Professionals die werken met bètakennis zullen zo bezien minder aan steden gebonden zijn dan kenniswerkers met een alfa- of gammaspecialisatie.

Binnen het kenniswerk bestaan dus aanzienlijke verschillen in stedelijke gebondenheid. De creatieve industrieën en de kleine gespecialiseerde kennisintensieve bedrijven, kantoren en ateliers vertonen in het algemeen een veel sterkere binding met de stad dan de grote industriële onderzoeksinstellingen en de op kenniswerk gebaseerde omvangrijke kantoren.

Bedrijvigheid met een hoog bètagehalte vormt dus géén primair speerpunt voor stedelijke revitalisering. In dat geval komt kenniswerk dat is gebaseerd op alfa- en gammakennis, meer in aanmerking. Dit houdt echter niet in dat alle naar revitalisering snakkende steden zich de komende tijd moeten richten op het aantrekken van creatieve industrieën of kleinschalige, op zakelijke of politiek-bestuurlijke dienstverlening gerichte bureaus. De mogelijkheid dat een dergelijke poging succes oplevert, is namelijk over het geheel genomen tamelijk beperkt. Slechts enkele steden per land lijken in dit opzicht kansrijk.

De stad als winkel- en uitgaanscluster

Het aantal publieke centra in Nederland dat wordt erkend als prominent winkel- en uitgaanscluster is beperkt: Amsterdam, Maastricht, Utrecht en Groningen.

Welke kwaliteiten dragen ertoe bij dat een stad in dat opzicht floreert? In de eerste plaats de aanwezigheid van instellingen voor universitair en hoger beroepsonderwijs, als noodzakelijke voorwaarde voor de aanwezigheid van jonge uithuizige studenten en startende professionals. Daarnaast heeft de aanwezigheid van kennisintensieve bedrijvigheid een positief effect op het plaatselijke publieke leven. Die aanwezigheid bevordert namelijk de participatie van jonge en middelbare professionals. En ten slotte verhoogt de aanwezigheid van een monumentale oude stadskern de attractie van de stad voor bezoekers en gebruikers van het plaatselijke publieke centrum.

Goed functionerende publiekscentra worden gekenmerkt door intensieve interactie buitenshuis en door een telkens wisselend omvangrijk publiek. Deze centra functioneren beter naarmate de aanwezige kantoren, opleidingsinstituten, uitgaansgelegenheden, winkels en culturele attracties in elkaars directe nabijheid zijn gehuisvest. In een dergelijk centrummilieu is de kans op al dan niet geplande contacten met onbekenden en op al dan niet verwachte confrontaties met nieuwe producten of diensten groter. Voorkomen moet worden dat eetgelegenheden onder één dak worden gebracht met productieve bedrijven en instellingen ter plaatse. Immers, de studenten en professionals die in deze bedrijven en instellingen werkzaam zijn, zijn daardoor minder geneigd de straat op te gaan voor een broodje, een maaltijd of een biertje.

De maatschappelijke betekenis van deze binnenstedelijke publieke centra is aanzienlijk, zowel economisch als cultureel. De functie van het publieke centrum als generator van cultureel, sociaal en ook economisch kapitaal maakt het de moeite waard om de bestaande publieke binnenstadscentra met zorg voor stagnatie en verval te behoeden. De participatie binnen dergelijke centra is recent nog aan uitbreiding onderhevig, zowel als gevolg van een explosief toenemend internationaal toerisme als ten gevolge van een evenzeer voortdurend groter wordend dagtripbezoek vanuit de regio. Ook stijgt de geneigdheid bij de ingezetenen ter plaatse tot verpozing buitenshuis, met name in cafés en op terrassen binnen of nabij de stadskern.

Compacte stedelijkheid als voorwaarde voor directe interactie

Clustering van vrijwel alle niet-agrarische vormen van bedrijvigheid binnen compact ingerichte steden en stadjes was een eeuw geleden nog een noodzakelijke voorwaarde voor rechtstreekse interactie. Tegenwoordig is het spreidingspatroon van bedrijven, huishoudens en voorzieningen in Westerse samenlevingen aanzienlijk minder eenduidig. Rondom de oude steden zijn in toenemende mate 'stedelijke velden' ontstaan van voormalige stedelijke huishoudens en bedrijven, vermengd met van oudsher rurale ruimtegebruikers. Deze stedelijke velden kennen een veel geringere dichtheid dan de stad, ondanks het feit dat binnen deze stedelijke velden nieuwe stedelijke centra tot ontwikkeling komen. Zo vormen stedelijke face-to-face-contacten voor veel bewoners van het stedelijke Westen nog slechts een parttime bezigheid, die ze als werker of bezoeker, gedurende een beperkt aantal dagdelen per week binnen bepaalde centra onderhouden. Compacte stedelijkheid heeft tegenwoordig dus nog slechts zin als stedenbouwkundig concept voor stadscentra, ter bevordering van intensieve hoogwaardige face-to-face-contacten. Het concept dient te worden afgeschaft als vanzelfsprekende eigenschap van alle stedelijke constellaties in ons land.

Overigens kunnen in Nederland op dit moment slechts enkele tientallen stedelijke velden worden onderscheiden, die in vergelijking met het buitenland bovendien tamelijk klein zijn. Alleen de daily urban systems

rond Amsterdam en Rotterdam omvatten momenteel ten hoogste zo'n twee miljoen ingezetenen. In de huidige internationaliserende maatschappij lijkt daarom een beleid noodzakelijk dat is gericht op de vergroting van het draagvlak van op zijn minst enkele *daily systems*. Hierdoor zouden allerlei topfuncties wellicht kunnen worden verleid om hun standplaats in stedelijk Nederland te handhaven. Uitbreiding van de reikwijdte van enkele *daily systems*, met name door verbetering van de bereikbaarheid, lijkt hiervoor een betere strategie dan de tot nu toe gebruikelijke verdichting van de bebouwing. Een dergelijke strategie is bijvoorbeeld denkbaar binnen de Noord- en Zuidflank van de Randstad of binnen de Brabantse stedenrij.

Profilering van steden

De afgelopen decennia zijn de steden door het beleid geprikkeld zich te ontwikkelen tot knooppunten in economische netwerken, om beter te kunnen meedoen in de steeds grotere internationale concurrentie. In bepaalde opzichten is dit beleid zeker succesvol geweest. Het heeft echter ook onbedoelde effecten gehad. De afzonderlijke steden reageerden min of meer hetzelfde op de prikkel uit het landelijk beleid, met een nadruk op kennis, creativiteit en innovatie, en zijn in de loop van de jaren negentig van de vorige eeuw steeds meer op elkaar gaan lijken. Het is echter beter om steden juist te profileren, gebaseerd op de in die steden aanwezige kansen en beperkingen. Zo blijkt hoogwaardig alfa- en gammagericht kenniswerk vooral te zijn verbonden met bestuurs- en handelscentra. In Nederland geldt dit slechts voor enkele steden. Om in je stad te beschikken over veel hooggeschoolde jonge starters en carrièremakers heb je ten eerste hooggespecialiseerde onderwijsinstellingen nodig en ten tweede een ruime aanwezigheid van kenniswerk. Aan de eerste voorwaarde voldoet in Nederland een tiental steden; aan de tweede voorwaarde voldoen hooguit drie agglomeraties. Aanwezigheid van een aansprekend bestand van culturele topvoorzieningen en uitgaansgelegenheden geldt ook slechts voor een handjevol Nederlandse steden. Voor een groot deel van de 25 à 30 stedelijke clusters in Nederland resteert slechts het standaardpakket van regionaal gebonden bedrijvigheid en voorzieningen in de vorm van supermarkten, standaardwarenhuizen, bioscopen, instellingen voor voortgezet onderwijs, cafés, advocatenbureaus, makelaarskantoren, ziekenhuizen, enzovoort. Juist deze plaatselijke verschillen zouden, meer dan tot nu toe, moeten doorwerken in het ruimtelijke orderingsbeleid.

VOORAF

Een stad is een omvangrijke en veelkleurige opeenhoping van min of meer permanent gevestigde bewoners, bedrijven en voorzieningen, met de bijbehorende bebouwing. Met een dergelijke definitie van de stad als ruimtelijke vorm kon tot voor kort vrijwel iedere deskundige die zich met steden en stedenbouw bezighield, wel leven. Een beroemd voorbeeld van een dergelijke morfologische typering gaf in 1938 de Amerikaanse socioloog Louis Wirth. In zijn artikel over 'urbanism as a way of life' definieerde hij de stad als '(...) a relatively large, dense, and permanent settlement of socially heterogeneous individuals' (Wirth 1938).

Naast deze kijk op de stad als specifieke ruimtelijke vorm wordt in de loop van de tijd echter nog een tweede gezichtspunt gehanteerd. Daarin gaat het meer om het stedelijk functioneren. In deze visie worden steden vóór alles benaderd als clusters van interactie. Steden zijn in deze opvatting knooppunten waar, meer dan elders, rechtstreekse intermenselijke ontmoetingen, werkbijeenkomsten, confrontaties en transacties plaatsvinden. Ten dele gaat het hierbij om uitwisseling van kennis, gevoelens, informatie en aanwijzingen, ten dele om overdracht van geld en goederen. Deze visie op de stad als economisch, sociaal-cultureel en politiek interactieknooppunt heeft echter niet veel aanhangers. Meestal komt zij slechts terloops aan de orde, onder andere in beschouwingen over de geschiedenis van specifieke steden. Slechts in een enkel geval speelt deze visie een meer expliciete rol in een betoog, zoals in sommige publicaties waarin de vorming van steden in algemene zin aan de orde wordt gesteld. Wirths artikel vormt een goed voorbeeld van een dergelijke publicatie. Ook Christallers beschouwing over steden en stadjes als centrale plaatsen en Bahrds boek over het publieke leven in grote steden horen hierbij (Christaller 1933; Wirth 1938; Bahrds 1961).

Opvallend is dat degenen die steden ten minste óók zien als op interactie berustende clusters, deze zienswijze vaak telkens weer als nieuw presenteren. Zo prijst de geograaf Berry in 1973 in zijn boek over 'the human consequences of urbanisation' op een gegeven moment de Amerikaanse sociologe Abu-Lughod, vanwege haar in zijn ogen opmerkelijk frisse opvatting. Zij meent namelijk dat stedelijke dynamiek het best kan worden bestudeerd 'by substituting scale, interactional density and internal differentiation for Wirths causal trilogy of size, density and heterogeneity.' Vervolgens stelt Berry bij wijze van toelichting op Abu-Lughod nog dat 'scale differs from size (...) in that it measures the extent of a given network of relationships, not the number of its participants' (Berry 1973:56). En waarschijnlijk op dezelfde gronden verwijst de geograaf Smith in zijn in 2002 gepubliceerde artikel over 'World city actor-networks' naar de opmerkelijke opvatting van Massey e.a. over *cities-as-places-of-interaction* (Smith 2003).

In beide gevallen lijkt duidelijk dat de betreffende auteurs, bekend met de literatuur, deze kijk op steden als onvoldoende tot de vakwereld doorgedrongen ervaren.

Ook het navolgende betoog gaat ervan uit dat de opvatting dat steden, behalve als concentraties van grondgebruikers en bebouwing, vooral ook moeten worden gezien als knooppunten van economische, sociaal-culturele en politiek-bestuurlijke interactie, geen gemeengoed is. Alleen al daarom lijkt het zinvol eens een boek lang stil te staan bij de onderlinge verhouding tussen deze twee dimensies van stedelijkheid. De literatuur levert namelijk zowel aanwijzingen op voor de gedachte dat steden als morfologische opeenhoping het resultaat zijn van een in brede kring gevoelde behoefte aan allerlei vormen van interactie, als indicaties voor de opvatting dat diezelfde opeenhopingen een voorwaarde vormen voor alle mogelijke interactievormen.

Als argument voor het nut van een dergelijk boek komt het goed uit dat het aantal geschriften waarin steden (mede) worden beoordeeld op hun kwaliteiten als interactieknooppunten de laatste jaren duidelijk toeneemt. De gecombineerde opkomst van concepten als *cities as networks* en *globalization* maakt echter tegelijk duidelijk dat in deze betogen doorgaans vooral het denken over relatienetwerken tussen steden op internationaal of zelfs intercontinentaal niveau steeds meer nadruk krijgt. Het voornaamste product van veel van deze publicaties is dan ook een veelal op wereldschaal vastgestelde rangorde van *global cities of world cities* (Hall 2001; Smith 2003).

Het gaat hierbij vaak om uiterst boeiende studies, zeker als de geconstrueerde rangordes zijn gebaseerd op informatie over de relatienetwerken waarin de onderscheiden steden zijn betrokken. Jammer genoeg leveren dergelijke publicaties echter weinig bruikbare aanwijzingen op over de wisselwerking tussen de morfologische signatuur van een stad of stedelijk cluster en de kwaliteiten van het activiteitenbestand en het interactieprofiel. Inzicht in deze wisselwerking vergt namelijk, naast informatie over de interactienetwerken waarin een stad op nationaal en vooral ook internationaal niveau betrokken is – op zich onmisbaar voor het begrijpen van de opbouw en groeipotenties van het ruimtegebruik in de betreffende stad – vóór alles kennis omtrent de verschillende interactievormen op lokaal en regionaal niveau. Juist deze lokale en regionale interactienetwerken vormen namelijk tezelfdertijd zowel een determinant van de morfologische opbouw van de betreffende steden – de functioneel-ruimtelijke en sociaal-ruimtelijke geleding van de steden in kwestie, de plaatselijke centrumvorming, het regionale verkeerssysteem, enzovoort – als een afspiegeling van deze opbouw (Scott 1988). In onze studie zal daarom ruim aandacht worden geschonken aan deze lokale en regionale interactieprofielen, dat wil zeggen aan de profielen van al die interactievormen waarvoor het betreffende stedelijke cluster het integratiekader vormt. Een studie uit wetenschappelijke nieuwsgierigheid naar de wisselwerking, bijvoorbeeld in Nederland, tussen de morfologische structuur van een stad en de opbouw van het interactiecomplex waarbij de betreffende stedelijke samenleving zowel

op lokaal en regionaal niveau als op nationale en internationale schaal is betrokken, is op zichzelf al zonder meer het verdedigen waard. Er is in dit geval echter nog een specifiek aanvullend motief voor een dergelijke studie.

Tot in de jaren zestig van de twintigste eeuw lijkt er, wat betreft deze wisselwerking, in Europa meer dan vier eeuwen lang een eenduidig verband te hebben bestaan. De literatuur geeft namelijk de indruk dat vooral de grote compact gebouwde Europese steden tussen 1500 en het midden van de twintigste eeuw de vanzelfsprekende concentratiepunten vormen voor alle mogelijke vitale niet-agrarische activiteitsvormen: de bovenlokale politiek-bestuurlijke activiteiten, het gespecialiseerde hoger onderwijs, de hogere rechtspraak, het kerkelijk bestuur, de internationale handel, de meer gespecialiseerde vormen van dienstverlenende, ambachtelijke en later ook industriële bedrijvigheid, de grote en gespecialiseerde marktfuncties enzovoort. Doordat deze niet-agrarische activiteitsvormen bovendien in de loop van de tijd voortdurend blijken toe te nemen, groeit in dit tijdvak ook de stedelijkheidsgraad in Europa, zowel gelet op de omvang van de afzonderlijke stedelijke clusters als wat betreft het aantal steden.

De stand van zaken in West-Europa omstreeks 1960 lijkt nog geheel in dit beeld te passen. De meeste steden in dit deel van Europa vertonen op dat moment nog een zekere groei. De welvaart en het scholingsniveau liggen er in het algemeen hoger dan in het ommeland van diezelfde steden. De aloude kernen van deze steden vormen nog de belangrijkste werkgelegenheidsclusters en zijn de enige winkel- en uitgaanscentra van significante betekenis, zowel voor de bevolking van de betreffende steden zelf als voor de ingezetenen van een groter of kleiner ommeland. Niettemin vormen de jaren zestig ook een periode waarin dit verstedelijkingspatroon ingrijpend begint te veranderen. In veel steden begint in dit tijdvak een massale uittocht van stedelijke huishoudens en bedrijven naar het ommeland, een decentralisatieproces dat in de meeste gevallen sedertdien niet meer is opgehouden. Als gevolg hiervan is van expansieve groei van het bestand van grondgebruikers in de meeste steden de laatste tijd nauwelijks sprake meer. Bovendien zakken het inkomenspeil en de scholingsgraad ter plaatse voortdurend verder weg. De uittocht van bewoners uit de steden betreft namelijk in hoofdzaak goed verdienende en uitgebreid opgeleide huishoudens. De woningen van deze vertrekkers worden vooral overgenomen door laaggeschoolde migranten uit niet-industriële landen, op zoek naar werk. Tezelfdertijd verliezen de oude stadscentra in veel gevallen een groeiend deel van hun tot dan toe compact-stedelijke centrumfuncties. Ook deze functies blijken in toenemende mate te worden verplaatst naar nieuwe knooppunten aan de randen van de steden of in het suburbane ommeland. Temidden van de door deze overloop tot ontwikkeling komende 'stedelijke velden' lijken de oude compacte steden en stadscentra in veel West-Europese landen in toenemende mate hun betekenis als vitale brandpunten van stedelijke bedrijvigheid en interactie kwijt te raken. Veel van deze oude compact-stedelijke milieus dreigen de laatste tijd zelfs te vervallen tot stedelijke probleemgebieden. In Nederland is in reactie hierop een speciaal

ministerie ingesteld voor het Grotestedenbeleid, bedoeld om de leefbaarheid in de in verval geraakte compact-stedelijke woon- en werkgebieden te herstellen. Deze bezorgdheid over de leefbaarheid in compacte steden vormt, naast pure nieuwsgierigheid naar de huidige wisselwerking tussen het morfologische profiel van steden en de kwaliteiten van diezelfde steden als functionerend interactiecluster, een tweede motief voor deze studie. Om deze beide motieven recht te doen zal dit boek worden opgebouwd rond de vraag naar de mate waarin in Europa recentelijk inderdaad sprake is van stedelijk verval doordat de compact-stedelijke milieus hun betekenis verliezen als knooppunten van rechtstreekse betrekkingen tussen bewoners, bedrijven en voorzieningen. Nauwkeuriger geformuleerd gaat het hierbij om de volgende vragen:

- In hoeverre hebben de compact-stedelijke woon- en werkgebieden in Europa in de komende tijd nog een functie te vervullen als interactiemilieus voor de werkers, bewoners en bezoekers ter plaatse?
- Voor welke activiteitenclusters en interactievormen zou dit speciaal kunnen gelden en waarom?
- In hoeverre kan de overheid hierbij een betekenisvolle rol spelen door middel van ruimtelijk beleid?

Om deze vragen te kunnen beantwoorden, zal om te beginnen nader worden ingegaan op de wisselwerking tussen de morfologische opbouw van steden en de kwaliteiten van het interactieprofiel ter plaatse in een tijd dat nog slechts sprake was van compacte steden. Vervolgens zal de literatuur worden verkend om vast te stellen welke activiteitenclusters en interactievormen momenteel – in een tijd van deconcentreerd stedelijk ruimtegebruik – nog in compact-stedelijke milieus zouden kunnen gedijen. De resultaten van deze literatuurverkenning zullen vervolgens worden geconfronteerd met uit veldwerkstudies verkregen informatie over het functioneren van dergelijke activiteiten- en interactieclusters. Ten slotte zal worden bezien in hoeverre de uiteindelijke bevindingen van deze verkenning en confrontatie kunnen worden ingepast in ruimtelijk beleid.

Aangezien de laatste twee fasen in deze studie vooral betrekking zullen hebben op de situatie in stedelijk Nederland – deels omdat het veldwerk betrekking heeft op interactiepatronen in stedelijk Nederland en deels ook omdat het ruimtelijk beleid in Nederland, zeker op rijksniveau, internationaal bezien een verhaal apart vormt – wordt deze studie in de eerste plaats een boek over de toekomst van compact-stedelijke woon- en werkgebieden in dit land.

Compacte steden als brandpunten van interactie

Steden bestaan in Europa al meer dan tweeduizend jaar. Athene en Rome zijn markante mediterrane voorbeelden. In de vijftiende eeuw begon echter een wijder verspreid proces van verstedelijking, dat vervolgens zou voortduren tot diep in de twintigste eeuw. Zowel gemeten in bebouwingsdichtheid en bebouwingsomvang als gelet op de opeenhoping van bedrijven en bewoners groeide sedertdien het aantal Europese steden, dat wil zeggen het aantal opeenhopingen van bebouwing en bewoners. Bovendien nam de omvang van al bestaande steden gestaag toe. Wel had deze verstedelijking tot diep in de achttiende eeuw slechts een gematigd karakter. Vooral het aantal grote steden – hierbij zou bijvoorbeeld kunnen worden gedacht aan steden met meer dan 100.000 ingezetenen – bleef in dit tijdperk beperkt. In 1500 telde Europa volgens bepaalde tellingen al vier van dergelijke steden; omstreeks 1750 was dit aantal nog pas gestegen tot twaalf. Pas tegen 1800 nam het proces van opeenhoping een aanzienlijk massaler karakter aan. Deze massaliteit duurde vervolgens voort tot in de twintigste eeuw (De Vries 1981; Hohenberg & Hollen Lees 1985; Vance 1990; Hall 1998).

Bij deze Europese verstedelijkingsprocessen waren vanaf het begin specifieke activiteitsvormen betrokken. Om te beginnen ontwikkelden zich in dit tijdvak, in een gelijkmatig patroon verspreid over heel Europa, talrijke kernen met een regionale verzorgingsfunctie. Deze kernen boden plaats aan de verzorgende functies – ambachten, scholen, rechtbanken, kerkelijke instellingen en dergelijke – voor de bevolking van de kern zelf, maar ook voor de ingezetenen van een kleiner of groter ommeland. Tot omvangrijke compacte steden leidde deze verzorgingsfunctie op zichzelf evenwel nergens. Steden met ten minste enkele tienduizenden inwoners ontwikkelden zich in dit tijdvak slechts als zij bovendien één of meer van de volgende drie activiteitenclusters omvatten:

1. de politiek-bestuurlijke activiteiten die in deze periode nog vrijwel altijd rondom het hof van een vorst tot ontwikkeling kwamen
2. de clusters van bedrijvigheid rond de interregionale en internationale handel die zich juist in dit tijdvak volledig ontplooiden
3. de sinds het eind van de achttiende eeuw massaal tot ontwikkeling komende clusters van industrieel georganiseerde nijverheid.

Kortom, empirisch gezien lijkt zich in Europa vanaf de vijftiende eeuw tot halfweg de twintigste eeuw een proces van verstedelijking te hebben voorgedaan waarbij voortdurend een hechte band bestond tussen de stedelijkheidsgraad qua vorm van de steden in dit werelddeel, gemeten aan de hand van de opeenhoping van het ruimtegebruik en de bebouwing ter plaatse, en de uitgebreidheid van de bedrijvigheid en het sociale leven in diezelfde steden, gemeten aan de massaliteit, intensiteit, veelsoortigheid

en deels ook hoogwaardigheid van de aanwezige activiteitsvormen (Abu-Lughod 1968; Berry 1972; Vance 1990, Hall 1998). Morfologische compactheid en een grote rijkdom aan activiteiten waren in dit tijdvak, als twee dimensies van stedelijkheid, nagenoeg onlosmakelijk met elkaar verbonden. Nu is deze typering, zeker wat betreft het activiteiten-assortiment dat speciaal aan steden gebonden zou zijn, uitermate vaag. Welke activiteitencusters zouden kunnen worden gekenschetst als massaal, veelkleurig en hoogwaardig, en daarmee als stedelijk?

Verschillende beschouwingen over de vorming en groei van steden maken aannemelijk dat in dit verband wat betreft de bedrijven, instellingen en bewoners vooral een contrast aan de orde is tussen twee typen standplaatsbehoefte: de behoefte aan een vestigingsplek die zoveel mogelijk ruimtelijke armslag biedt aan de ruimtegebruikers zelf, tegenover de behoefte aan een locatie met zoveel mogelijk andere ruimtegebruikers in de nabijheid, als potentiële interactiepartners. In het eerste geval staat het belang centraal dat ruimtegebruikers hechten aan hun bezigheden en directe interacties binnenshuis, in het tweede geval het belang dat zij toekennen aan hun bezigheden en rechtstreekse interacties buitenshuis. Nu hebben alle bedrijven, instellingen en woonhuishoudens wel bepaalde behoeften in beide richtingen. Niettemin blijken in dit opzicht in de loop der eeuwen voortdurend opnieuw significante verschillen in prioritering tussen onderscheiden categorieën ruimtegebruikers te zijn opgetreden. Naar buiten gerichte ruimtegebruikers, dat wil zeggen bedrijven, instellingen en woonhuishoudens met een uitgesproken behoefte aan rechtstreekse frequente interactie met andere ruimtegebruikers buitenshuis – bijvoorbeeld met klanten, bezoekers, onderdanen, dienstverlenende instellingen of toeleveranciers – richtten zich in deze periode continu in sterke mate op vestiging in compact-stedelijke clusters. Bedrijven, huishoudens en instellingen die vooral uit waren op ruimtelijke armslag voor zichzelf, in dit tijdvak voornamelijk vanwege hun afhankelijkheid van een toereikend areaal aan landbouwgrond, bleven daarentegen op het platteland gevestigd (Weber 1922; Sjoberg 1960; Isbary 1963; Vance 1990; Hall 1998). Zo bezien dankten de compacte steden die tussen 1400 en het midden van de twintigste eeuw in Europa tot ontwikkeling kwamen, hun groei en voorspoed dus vóór alles aan hun kwaliteiten als knooppunten voor alle mogelijke vormen van rechtstreekse interactie buitenshuis.

Aangezien deze stelling het uitgangspunt vormt van dit boek, lijkt een iets verder gaande uitwerking van deze gedachte in dit hoofdstuk op zijn plaats. Hiertoe zal om te beginnen kort worden stilgestaan bij het ontstaan en functioneren van de drie al genoemde belangrijke stadstypen uit dit tijdvak, namelijk de stad als politiek-bestuurlijk centrum, de stad als handelsknooppunt en de stad als industrieel cluster. Omdat in de voor deze typering beschikbare studies echter in het algemeen slechts terloops op de betekenis in dit verband van stedelijke interactie is ingegaan, schenken wij vervolgens ook op een meer systematische wijze aandacht aan het verband tussen stedelijke vormkarakteristieken en stedelijke interactieprofielen in het tijdvak van compacte stedelijkheid.

Het stedelijke politiek-bestuurlijke centrum

Steden met een functie als zetel van het hof van een vorst en als politiek bestuurscentrum bestonden al ver vóór de vijftiende eeuw in verschillende delen van de wereld. Vanaf de vijftiende eeuw begon deze stedelijke functie echter in Europa snel aan gewicht te winnen als ruimtelijke consequentie van de vorming van centrale staten (Tilly 1975). Deze gecentraliseerde staten vormden de uitkomst van een in nagenoeg alle Europese regio's van de vijftiende tot de negentiende eeuw uitgevochten strijd om de politiek-bestuurlijke macht tussen de vorsten en hun adellijke vazallen. Uiteindelijk wonnen in de meeste gevallen de vorsten deze strijd. De vazallen werden na verloop van tijd onderworpen; hun krijgsmacht werd ingevoegd in het groeiende staatsleger en hun bestuurlijke functies werden overgenomen door het centrale bestuur. De ruimtelijke gevolgen van deze centralisatie van de politiek-bestuurlijke macht waren ingrijpend. Omstreeks 1500 telde Europa ongeveer vijfhonderd min of meer autonome politiek-bestuurlijke eenheden, elk met een eigen hofzetel en een bijbehorend grondgebied. Omstreeks 1900 waren nog slechts zo'n vijftig van dergelijke entiteiten overgebleven, elk georganiseerd rondom een tot statige hoofdstad uitgebouwd bestuurscentrum (Zwaan 1985:92).

De Duitse socioloog Elias beschrijft een dergelijk proces van politiek-bestuurlijke centralisatie voor Frankrijk in zijn boek *Über den Prozess der Zivilisation* (Elias 1939: II). Vanaf de middeleeuwen woedde ook in dit deel van Europa gedurende enkele eeuwen een strijd om de macht. In sommige perioden stond de vorst op winst, waardoor hij mogelijkheden kreeg tot centralisatie, onder andere in de vorm van een aanwassende stroom van belastinggelden naar het koninklijke hof en een groeiende investering in een staand staatsleger. In andere perioden hadden de adellijke vazallen meer de overhand, met alle decentralisatie behelzende consequenties van dien. Op den duur trok de koninklijke dynastie aan het langste eind. Een groeiend aantal tot het politieke bestuur en beheer behorende functies raakte voorbehouden aan de elkaar opvolgende vorsten.

In steeds meer opzichten werd de Franse koning tot monopolist, een positie die niet alleen betrekking had op het recht tot uitoefening van geweld ten opzichte van bedreigende burens of zich misdragende onderdanen, maar daarnaast ook steeds meer andere functies omvatte zoals de rechtspraak en het heffen van belastingen (Elias 1939: II, 127 e.v.). Als ruimtelijk gevolg van deze ontwikkeling nam ook het bijpassende ambachtelijke en dienstverlenende ruimtegebruik rondom het hof en de bestuursinstellingen in de hoofdstad voortdurend in omvang toe. Onder andere groeide het aantal bedienden, soldaten en na verloop van tijd ook ambtenaren ter plaatse. Daarnaast nam het cluster van op het hof gerichte dienstverleners toe, zowel met de productie ondersteunende functies – banken, verzekeraars en dergelijke – als met consumptiegerichte taken, bijvoorbeeld meubelmakers, boekdrukkers, pasteibakkers en dergelijke. Het meest opmerkelijke in dit proces van monopolisering was de min of meer door de koning afgedwongen

vestiging in de hoofdstad van de voormalige feodale vazallen, die daardoor hun positie kwijtraakten als relatief zelfstandig opererende regionale heersers met een eigen krijgsmacht. Noodgedwongen moesten zij deze inruilen voor een aanzienlijk scherper onder controle staande positie, vooral ook gelet op de mogelijkheden tot interactie, aan het hof (Elias 1939 II:123 e.v.; Sjoberg 1960:64 e.v.; Vance 1990:208 e.v.).

Kortom, Parijs ontwikkelde zich als de uiteindelijke hoofdstad van Frankrijk, evenals soortgelijke hof- en bestuurscentra als Londen en Wenen, vooral vanaf het begin van de zeventiende eeuw tot brandpunt van politiek-bestuurlijke interactie binnen het gehele bijbehorende land. Een dergelijk centrum was gekenmerkt door intensieve interne vervlechting, dat wil zeggen door vervlechting in de vorm van dagelijkse rechtstreekse interactie, deels op topniveau, binnen de hoofdstad zelf. Daarnaast waren dergelijke centra in groeiende mate ook extern vervlochten, zij het met lagere frequenties, in de vorm van interactie met de rest van het land en in summere mate ook met het buitenland. Tezamen bepaalden deze twee interactievormen voor het overgrote deel het formaat en aanzien van de betreffende steden (Olsen 1986; Wagenaar 1998).

Het stedelijke knooppunt van internationale handel

Het handjevol steden dat in Europa tussen 1500 en 1800 op uitgesproken wijze van deze centralisatie van hof- en bestuursfuncties profiteerde – behalve Parijs waren dit onder andere Londen, Wenen, Napels, Madrid en Berlijn – vormde echter niet de enige categorie met een krachtige groei-functie. Een tweede stedelijke functie die in Europa vanaf de vijftiende eeuw sterk aan gewicht won was die van de stapelmarkt, als knooppunt in de interregionale en internationale handel. Deze functie vormde de ruimtelijke belichaming van de commerciële ontwikkelingen in die dagen. De arbeidsdeling en het handelsverkeer in Europa – vooral over zee – kregen steeds meer een grensoverschrijdend karakter. De aanvoerlijnen werden voortdurend langer. Steeds sterker ontwikkelden zich internationale handelsnetwerken met in de knooppunten ervan stapelmarkten als transactiecentra en organisatorische knooppunten voor de koppeling van vraag en aanbod. Op deze stapelmarkten werden de te verhandelen goederen aangekocht, opgeslagen, waar mogelijk verwerkt tot hoogwaardiger producten en ten slotte opnieuw verhandeld. Deze handelsnetwerken groeiden vooral gedurende de zestiende en zeventiende eeuw voortdurend verder uit, zowel in hun hechtheid als hun reikwijdte. Deels vloeide deze ontwikkeling voort uit een gestaag doorzettende toename van de integratie binnen Europa zelf, onder andere doordat oorspronkelijk grotendeels separaat functionerende handelsnetwerken, zoals die rondom de Middellandse Zee en Noordzee, steeds meer vervlochten raakten. Ten dele werd deze groei ook veroorzaakt door expansie van het Europese handelsnetwerk in de richting van Azië, Amerika en Afrika.

Binnen dit voortdurend hechter en grootschaliger wordende handelsnetwerk woedde een aanhoudende concurrentiestrijd tussen de steden met een stapelmarktfunctie. Verschillen tussen de onderscheiden stapelmarkten in ligging, omvang en diversiteit van het aanwezige functiepakket, bewerkstelligden binnen het uitgroeiende Europese handelsnetwerk een selectieproces. Daarbij bleef op den duur slechts een beperkt aantal qua omvang, specialisatiegraad en gewicht prominente handelssteden voortdurend groeien, ten koste van de overige op internationale handel gerichte steden. Op deze wijze verloren bijvoorbeeld handelssteden met een stapelmarktfunctie, maar zonder eigen vloot van vrachtschepen, hun positie ten gunste van steden die wel actief waren in dit opzicht. De handelssteden die uiteindelijk in deze concurrentiestrijd overleefden, ontwikkelden zich na verloop van tijd tot omvangrijke intensief functionerende centra van interactie, uiteraard in de eerste plaats door hun interactie met handelspartners elders in de wereld. Maar daarnaast functioneerden zij ook intern steeds intensiever als interactieclusters, vanwege de talloze transacties en samenwerkingsoperaties tussen de ruimtegebruikers ter plaatse. Voorbeelden van dergelijke handelssteden die als winnaars in de onderlinge concurrentie overbleven, waren in de loop van de tijd Venetië, Antwerpen, Amsterdam, Londen en Hamburg (De Vries 1981; Hohenberg & Hollen Lees 1985; Vance 1990; Hall 1998).

Amsterdam is in verschillende onderzoeken beschreven als markant voorbeeld van een handelsstad die groot werd op basis van stapelmarktfuncties (Burke 1974; Taverne 1978; Vance 1990). Vooral in de zeventiende eeuw domineerde deze stad gedurende vele jaren het Europese handelsnetwerk. Amsterdam vormde in die dagen een ongeëvenaard stapelmarktcentrum voor producten afkomstig uit de gehele wereld. Bovendien konden koopvaarders uit deze stad op alle tot dan toe bekende wereldzeeën worden aangetroffen. Als gevolg hiervan beheerste Amsterdam gedurende de gehele zeventiende en achttiende eeuw in hoge mate de economische en politiek-bestuurlijke besluitvorming binnen de Republiek. Uiteraard weerspiegelde het grondgebruik in de stad deze macht. In Amsterdam kon men op straat de financiers van verschillende oorlogen in het buitenland tegen het lijf lopen. De stad bood plaats aan de hoofdvestigingen van twee op wereldschaal dominerende handelsorganisaties, de Verenigde Oost-Indische Compagnie en de West-Indische Compagnie. En ook voor het overige omvatte de stad een imposant en intern hecht vervlochten cluster van op internationaal schaalniveau opererende handelshuizen en -vennootschappen, banken en andersoortige zakelijke dienstverleners, uitgeverijen, luxe industrieën en trafiekbedrijvigheid.

In dit cluster woonden de Amsterdamse kooplieden met hun families, een economische elite van burgers waaruit tevens het leeuwendeel van de stadsbestuurders werd gerekruteerd. Deze elite was grotendeels gehuisvest langs een tweetal grachten, de Heerengracht en de Keizersgracht, rondom het stadhuis als het politiek-bestuurlijke centrum van de stad, en vlakbij de Beurs, met het Oost-Indisch Huis en het West-Indisch Huis als economische machts-

centra. Deze clustering werd als onontkoombaar ervaren. Doorlopend waren er officiële vergaderingen of werd op informele wijze onderling overlegd. En elke dag opnieuw kwam in dit cluster economische en politieke informatie binnen waarvan de representanten van de stedelijke elite op de hoogte moesten zijn. Burke stelt in dit verband dan ook vast dat een Amsterdamse koopman-regent die als vertegenwoordiger van de stad in het bestuur van de Republiek naar Den Haag werd afgevaardigd, deze detachering vaak als een vorm van ballingschap opvatte (Burke 1974; zie voorts Brugmans 1973 dl.3 en Taverne 1978).

Kortom: Amsterdam was vooral gedurende de zeventiende eeuw als een op wereldschaal dominerend stapelmarktcluster een intensief functionerend interactiebrandpunt. Dit kwam zowel tot uitdrukking in het imposante externe internationale en nationale netwerk van de stad als in de vervlechting binnen de stad zelf. Beide waren van het grootste belang voor het floreren van de stad en de Republiek. Voor soortgelijke handelssteden uit die tijd gold in beginsel evenzeer dat zij hun belang in de eerste plaats ontleenden aan hun betekenis als interactiecentrum. Wel konden de hoogwaardigheid, massaliteit, diversiteit en reikwijdte van de interactie binnen en vanuit de verschillende stedelijke handelsknooppunten, ook in de tijd gezien, aanzienlijk uiteenlopen.

Het stedelijke industrie centrum

Vóór 1800 vormden politiek-bestuurlijke activiteiten en bedrijvigheid op stapelmarkten gedurende enkele eeuwen de twee belangrijkste functies om steden tot grote omvang te laten uitgroeien. Voor beide functies bleek echter tevens te gelden dat het aantal steden dat zo tot grote groei en voorspoed kon komen, uiteindelijk slechts beperkt was. De zestiende, zeventiende en achttiende eeuw vormden daarom nog géén periode van uitgebreide stedengroei. Massale verstedelijking, die in fysieke vorm zowel tot uitdrukking kwam in een krachtige groei van de bevolking en bedrijvigheid in de afzonderlijke steden als in een onstuimige toename van het aantal steden, trad in Europa pas op nadat een nieuwe stedelijke functie tot ontwikkeling kwam, namelijk de industrie (Berry 1973; Castells 1973; Hohenberg & Hollen Lees 1985; Fishman 1987; Vance 1990; Soja 2000). De industrialisatie van de nijverheid, ingezet met de introductie van door stoomkracht aangedreven machines in het productieproces, leidde in korte tijd tot een gigantische groei van de productie. Tezelfdertijd ontstond ook een aanzienlijke schaalvergroting in de organisatie ervan. Omvangrijke fabrieksmatige productie nam meer en meer de plaats in van ambachtelijk kleinbedrijf. In Engeland begon deze omslag al gedurende het laatste kwart van de achttiende eeuw. Vanaf 1800 kan deze ontwikkeling ook op het Europese vasteland worden vastgesteld. Al vrij spoedig leidde deze transformatie tot ruimtelijke concentratie van de nijverheid in explosief uitdijende bestaande of nieuwe steden, onder andere vanwege de noodzaak tot onderlinge nabijheid van de steeds omvangrijker wordende industriële vestigingen en de woonbuurten van de

snel groeiende arbeidersmassa. De kracht en omvang van deze verstedelijking was groot. Telden Engeland en Wales tezamen rond 1800 buiten Londen nog geen enkele stad met meer dan honderdduizend inwoners, omstreeks 1890 waren dit er 23 (Briggs 1975:59). Manchester, Birmingham en Leeds kunnen in dit verband als voorbeelden worden genoemd. Bij deze industriesteden ging het in alle gevallen om intensief functionerende spoorwegknooppunten – onontbeerlijk voor de aan- of afvoer van steenkolen, grondstoffen en eindproducten – omringd door een omvangrijk en overwegend dicht opeengepakt bestand van fabrieken, dienstverlenende bedrijfjes, verzorgende instellingen en woonbuurten, vooral bedoeld voor arbeiders. Zowel de externe interactie op nationale en internationale schaal waarbij deze steden betrokken waren – vooral goederentransport – als de lokale en regionale vervlechting buitenshuis – overwegend woon- en werkverkeer – had een massaal karakter (Mumford 1961; Berry 1973 m.n. hfdst. 1; Briggs 1975; Vance 1990; Hall 1998; Hohenberg e.a. 1985).

In dit geval kan Manchester als aansprekend en daarom door velen beschreven voorbeeld dienen (Engels z.j.: 303 e.v.; Briggs 1975: 88 e.v.; Vance 1990: 303 e.v.; Hall 1998: hfdst. 10). In alle beschouwingen over deze stad wordt de snel groeiende opeenhoping van bedrijven, voorzieningen en arbeidskrachten gesignaleerd. Vrijwel alle auteurs brengen deze opeenhoping vervolgens wel op een of andere wijze, meer of minder terloops, in verband met de noodzaak tot onmiddellijke onderlinge nabijheid van de betreffende grondgebruikers. Vooral de voordelen van een soepel verlopende koppeling van vraag en aanbod op de arbeidsmarkt lijken in dit verband van belang te zijn geweest. De aandacht van de geraadpleegde auteurs gaat echter nauwelijks uit naar dit voordeel. Zij hebben vrijwel uitsluitend oog voor de negatieve kanten van de industrieelstedelijke clustering: de miserabele woonomstandigheden van de fabrieksarbeiders en het daardoor schrijnende contrast tussen arm en rijk. Vooral de passages die Friedrich Engels in 1845, onder andere schrijvend over het toen nieuw opkomende industriële Manchester, in zijn boek over 'the condition of the working class in England' aan deze problematiek wijdde, hebben internationaal grote indruk gemaakt. Slechts een enkele schrijver besteedt sedertdien expliciet aandacht aan de voordelen van de industrieel-stedelijke clusters als centra van interactie. Peter Hall is in zijn 'Cities in Civilization' zo'n uitzondering. Hij wijdt lovende woorden aan het jonge negentiende-eeuwse Manchester als *centre of synergy* (Hall 1998: 344 e.v.). Hall schetst in dit verband de wisselwerking tussen de in het gebied gevestigde textielhandelaars en -producenten alsmede de daardoor ter plaatse opbloeiende ideeënrijkdom en inventiviteit, op basis waarvan de vele innovaties konden worden bewerkstelligd die nodig waren om een industriële textielproductie te realiseren. Hij spreekt in dit verband over het in en rondom Manchester bestaan van een 'intelligence network for both trading and innovation' (Hall 1998:347).

Het blijft, zo gezien, tot op zekere hoogte de vraag in hoeverre industrie-steden als passende illustraties kunnen worden gezien bij de in dit boek

centraal staande stelling dat steden vóór alles dienen te worden opgevat als brandpunten van interactie. Bij nader inzien is het gebrek aan aandacht voor het functioneren van industriesteden als interactiecluster echter wel verklaarbaar. Immers, rechtstreekse intermenselijke interactie tussen bedrijven, huishoudens en instellingen maakte ook in de negentiende eeuw in doorsnee minder het wezen uit van de activiteitenclusters waarop het bestaan van deze industriesteden was gebaseerd, dan het geval was bij de activiteitenclusters waarop de al tot ontwikkeling gekomen bestuurscentra en handelssteden waren gegrondvest. Preciezer gezegd: bij het politiek besluitvormen, besturen, kennis uitwisselen en handel drijven ging het om activiteitsvormen waarbij face-to-face-contacten, onderhandelingen en transacties tussen onderscheiden ruimtegebruikers in hoge mate de essentie van de betreffende bedrijvigheid uitmaakten. Bij het industrieel produceren van katoen, ijzerwaren en keramiek was dit minder het geval. Hevige rechtstreekse interactie, vooral ook in kennisintensieve vorm, was in deze bedrijfstakken voornamelijk aan de orde binnen de fabrieken. Dergelijke interactie binnenshuis vormt echter geen aanleiding voor stedelijke samenballing; zelfs in ver van de stad afgelegene kloosters was in die dagen bijvoorbeeld vaak sprake van uiterst intensieve interactie binnenshuis. Niettemin kan worden volgehouden dat ook industriesteden tot op grote hoogte als interactieclusters moeten worden gezien. De gedurende de gehele negentiende eeuw optredende massale migratie van werkzoekende plattelanders naar de nieuwe industrieelstedelijke centra in Europa wijst bijvoorbeeld uit dat ook bij deze toentertijd nieuwe stadsvorm intensieve interactie over korte afstand tussen de betrokken ruimtegebruikers – in dit geval vooral in de vorm van het elke werkdag terugkerende vervoer van fabrieksarbeiders tussen hun woning en werkplek – een bepalende voorwaarde vormde voor het ontstaan van de betreffende steden.

Compact-stedelijke standplaatskwaliteiten

Vanaf het begin van de twintigste eeuw beginnen sommige sociaalwetenschappelijk geïnteresseerde publicisten zich op systematische wijze bezig te houden met het verband tussen de fysieke stedelijkheidsgraad van nederzettingen en de structuur van het maatschappelijke leven ter plaatse. Sindsdien klassiek geworden studies rond deze thematiek zijn bijvoorbeeld die van Georg Simmel uit 1903 over 'Die Groszstädte und das Geistesleben' en de al eerder in dit betoog aangehaalde beschouwing van Max Weber uit 1922 over 'die Stadt' (Simmel 1903; Weber 1922). Tot diep in de jaren zestig van de twintigste eeuw hebben deze studies overwegend een montere toon, hetgeen ongetwijfeld verband houdt met de in die dagen nog door velen gedeelde indruk dat fysieke verstedelijking in compacte dichtheden een vanzelfsprekende ontwikkeling vormt. Bovendien zou deze compacte opeenhoping van grondgebruikers allerlei voordelen bieden aan de ingezetenen ter plaatse, onder andere in de vorm van talrijke mogelijkheden tot rechtstreekse interactie.

Uiteraard wordt de vanaf de jaren vijftig ook in West-Europa ingezette explosieve groei van de mobiliteit reeds spoedig door verschillende wetenschappers onderkend. Doch in ons werelddeel wordt deze ontwikkeling vervolgens nog door vrijwel niemand vertaald in een verdwijnende noodzaak tot vestiging in compacte steden. De kort na 1960 door de Amerikaanse planner Webber geopperde ideeën over het door de groeiende bewegingsvrijheid van stedelingen ontstaan van een *non-place urban realm* worden in Europa, bijvoorbeeld wat betreft de mogelijke gevolgen ervan voor de stedelijke orde, vooralsnog vrijwel genegeerd (Webber 1964). De publicaties binnen de Europese vakwereld blijven zich tot diep in de jaren zestig in hoofdzaak beperken tot beschrijvingen van de compact-stedelijke status-quo. Wel doen sommige auteurs een ernstige poging de mechanismen te reconstrueren die tot de vorming en groei van compacte steden zouden hebben geleid. Vooral deze beschouwingen lijken daarom geschikt om een goede indruk te verkrijgen van de, in ieder geval tot voor kort, volgens velen geldende positieve kwaliteiten van een hoge fysieke stedelijkheidsgraad als voorwaarde voor een voorspoedig en op hoogwaardig niveau functionerende plaatselijke samenleving.

Een nadere inspectie van deze tot 1970 verschenen publicaties leert dat de auteurs het verband tussen de fysieke stedelijkheidsgraad van een nederzetting en de kwaliteiten van het activiteitencluster ter plaatse in meerderheid vooral zoeken in een tweetal fysiekstedelijke karakteristieken, en de effecten daarvan op het plaatselijke activiteitencomplex en interactieprofiel. In de eerste plaats zien zij de agglomeratiegraad van de betreffende nederzettingen zelf, af te meten aan de omvang en de dichtheid van de bebouwing en het ruimtegebruik ter plaatse, als determinant van het plaatselijke activiteitencluster. Daarnaast kennen zij in dit opzicht invloed toe aan de mate van centraliteit van diezelfde nederzettingen ten opzichte van hun omgeving. Dit niveau van centraliteit is onder andere af te leiden uit het ruimtelijk bereik van het verkeerssysteem in en rondom de betreffende plaatsen, aan de omvang van het als gevolg hiervan in potentie te bedienen verzorgingsgebied, alsmede aan de ligging van de betreffende steden ten opzichte van andere steden.

Zowel aan de agglomeratiegraad van nederzettingen als aan hun centraliteitsniveau zijn tussen 1900 en het begin van de jaren zeventig van de twintigste eeuw de nodige beschouwingen gewijd. Hierbij gaat het zowel om studies die de positie van steden op nationaal en internationaal schaalniveau bezien, als om analyses van de positie van steden, in de eigen regio of ten opzichte van nabij gelegen buursteden. Enkele van deze studies zullen hierna kort worden aangevoerd vanwege de in deze beschouwingen verwoorde ideeën over de aard van het verband tussen de fysieke stedelijkheidsgraad van een plaats en de kwaliteiten van het activiteitencluster en interactieprofiel aldaar.

De agglomeratiegraad van een nederzetting

Auteurs met een regionaal-economische invalshoek, zoals Gottmann en Jacobs, vormen in de jaren zestig een eerste categorie publicisten die aandacht heeft voor een hoge agglomeratiegraad als standplaatskwaliteit. Hun interesse gaat vooral uit naar de door een hoge agglomeratiegraad bewerkstelligde voortgezette expansie van een agglomeratie. Zij onderzoeken het verband tussen de op een gegeven moment in een stedelijk cluster door specialisatie gegroeide differentiatie tussen de aanwezige bedrijven, voorzieningen en huishoudens, en de verdere groei van dit cluster. Vooral ook vanwege de ruimere beschikbaarheid in een stedelijk cluster van formaat van alle mogelijke interactiepartners – zowel bedrijven als voorzieningen en arbeidskrachten – zien deze auteurs grote voordelen in een hoge agglomeratiegraad voor de economie ter plaatse (Vernon 1960; Gottmann 1961; Jacobs 1972, first ed. 1969).

Jane Jacobs is in dit opzicht het duidelijkst. Zij stelt onder andere vast dat de ontwikkeling van nieuwe vormen van bedrijvigheid afhankelijk is van de toelevering van goederen en diensten door bestaande bedrijven ter plaatse. Zij beschrijft bij wijze van voorbeeld de stichting van een nieuwe fabriek op het platteland van India. Vanaf het begin stagneerde dit project volledig, vooral doordat daar allerlei vormen van kennis en vaardigheden ontbraken om de stagnatie te doorbreken. Vervolgens werd de fabriek verplaatst naar een miljoenenstad, Kampur. Dáár kwam het bedrijf vervolgens binnen zes weken op bevredigende wijze op gang. Kampur bezat namelijk 'not only the space and the electric power, but also repairmen, tools, electricians, bits of needed material, and relatively swift and direct transportation service to other major Indian cities if what was required was not to be found in Kampur' (Jacobs 1972:177). Jacobs gelooft dan ook volledig in stedelijke clusters als brandpunten van bedrijvigheid: 'we can be absolutely sure of a few things about future cities. The cities will not be smaller, simpler or more specialized than cities of today. Rather, they will be more intricate, comprehensive, diversified, and larger than today's, and will have even more complicated jumbles of old and new things than ours do. The bureaucratized, simplified cities, so dear to present-day city planners and urban designers ... run counter to the processes of city growth and economic development.' (Jacobs 1972:235)

Zoals gezegd schenken ook anderen reeds in de jaren zestig aandacht aan de betekenis van agglomeratievoordelen. Speciaal gelet op de extra mogelijkheden tot interactie die vestiging in een groot stedelijk cluster met zich meebrengt, kunnen verscheidene min of meer gelijksoortige agglomeratie-effecten worden onderkend. Om te beginnen blijken omvangrijke en divers samengestelde compacte steden ideale vestigingsplaatsen te vormen voor toeleveringsbedrijven en diensten, dat wil zeggen voor ondernemingen die gespecialiseerd zijn in het vervullen van taken voor andere ondernemingen. Deze taken zijn specifiek en behoren niet tot de kernactiviteiten van die

andere ondernemingen. De voorkeur van toeleveranciers voor vestiging in een grote agglomeratie is gebaseerd op de overweging dat hoe imposanter het formaat van een stedelijk cluster is, des te zekerder ook de aanwezigheid is van een toereikend draagvlak van klanten. Op diezelfde gronden bieden omvangrijke stedelijke clusters een relatief grote kans op het in voldoende mate beschikbaar zijn van allerlei specifiek geschoolde beroepsbeoefenaren. Dit is een kwaliteit die zowel van pas komt in gevallen waarin gestreefd wordt naar rekrutering van specifiek opgeleide werknemers, als in gevallen waarin behoefte bestaat aan het raadplegen van specialisten van buiten.

En ten slotte bieden omvangrijke stedelijke concentraties vaak extra voordelen aan de ondernemingen daar doordat in dergelijke concentraties vaker een rijkgeschakeerde context van instituties is ontstaan, gericht op facilitering van de plaatselijke bedrijvigheid. Hierbij gaat het bijvoorbeeld om gespecialiseerde beroepsopleidingen en overheidsdiensten, alsmede om overlegorganen voor het oplossen van knelpunten tussen de overheid en het plaatselijke bedrijfsleven. Kortom, als stedelijke agglomeraties eenmaal tot hun volle wasdom zijn gekomen, bieden zij in deze gedachtegang vervolgens, afgezien van allerlei vormen van kostenbesparing, verschillende voordelen wat betreft een snelle beschikbaarheid van allerlei interactiemogelijkheden voor de ingezetenen. Hierbij gaat het zowel om ad hoc te gebruiken interactiemogelijkheden als om potentiële partners voor het aangaan van duurzame relaties. Beide mogelijkheden blijken zowel voor nieuw op te richten bedrijven en instellingen als voor ondernemingen van elders dikwijls een motief te zijn om zich ter plaatse te vestigen. Deze stedelijke clusters raken hierdoor steeds meer gekenmerkt door een grote veelheid en diversiteit aan activiteitsvormen en een, vergeleken met elders, in doorsnee hoge specialisatiegraad van ondernemingen, instellingen en voorzieningen. Kenmerkend voor florerende agglomeraties is naar de bewoners toe, zeker in de jaren zestig, bijvoorbeeld de zichtbare aanwezigheid, vooral in het stadshart, van allerlei hooggespecialiseerde winkels, restaurants en culturele voorzieningen, inclusief de rijen van bezoekers of klanten die op gezette tijden voor de ingang tot die voorzieningen te vinden zijn, in afwachting van een transactie, of het nu gaat om een boek met handtekening van de auteur, om een speciaal soort brood of om toegang tot een bijzonder feest of concert.

Ook door sociologen en auteurs met een verwante interesse is al in de eerste helft van de twintigste eeuw verschillende malen aandacht besteed aan het bestaan van agglomeraties. Daarbij blijkt hun interesse vooral uit te gaan naar de agglomeratiegraad van de nederzettingen en de betekenis daarvan als standplaatskwaliteit voor ingezetenen. In 1938 ontvouwt Louis Wirth, daartoe onder andere geïnspireerd door zijn Duitse voorbeeld Simmel, bijvoorbeeld een visie op het verband tussen het wonen in een grote stad en het gedragspatroon van de betrokken bewoners.

Wirth ziet de omvang, dichtheid en diversiteit van het grondgebruik in een plaats als geëigende indicatoren om de mate van fysieke stedelijkheid ofwel

de agglomeratiegraad van de betreffende plaats aan te geven. Hij redeneert na deze vaststelling als volgt. Hoe groter, compacter en gedifferentieerder een stad, des te gespecialiseerder zijn ook de in die stad te onderscheiden categorieën van ruimtegebruik, des te groter is voorts het aantal separaat functionerende levenssferen waarin de aanwezige bewoners, werkers en bezoekers participeren en des te formeler georganiseerd zijn de institutionele kaders waarbinnen dit plaatsvindt. Wirth is van mening dat deze stedelijke structuur op individueel niveau doorwerkt in de levenswijze van de betrokken ingezetenen.

Kenmerkend voor de leefsituatie van deze ingezetenen is vooral het grote aantal uiteenlopende stimuli waarmee zij worden geconfronteerd, zowel in de vorm van informatie van uiteenlopende aard als in de vorm van ontmoetingen en confrontaties met talrijke personen in zeer onderscheiden maatschappelijke contexten. Als gevolg hiervan zijn stedelingen volgens Wirth in doorsnee sterk geneigd tot afscherming van een eigen privésfeer. Daarbinnen hoeft slechts te worden omgegaan met vertrouwde contactpartners en hun *introducés*, daarbuiten houden de contacten overwegend een instrumenteel en oppervlakkig karakter. Verder zou het activiteitenpatroon van deze stedelingen gekenmerkt zijn door een relatief grote spreiding van de verschillende routines buitenshuis over afzonderlijke en vaak niet in de eigen buurt gesitueerde bedrijfsterreinen, winkelcentra, uitgaansgebieden en andersoortige activiteitenplaatsen. De gemiddelde stedeling is als gevolg hiervan, vergeleken met bewoners van minder stedelijke nederzettingen, in Wirths eigen woorden 'only rarely truly a neighbor' (Wirth 1938).

Gedurende vele jaren wordt deze kenschets van de stad en het stedelijke leven vervolgens door talrijke vakgenoten aangehaald en vaak ook overgenomen, al dan niet voorzien van aanvullingen. De critici richten zich met hun aanmerkingen nauwelijks op Wirths typering van de structuur van grote steden. Op dit punt bestaat in de vakwereld blijkbaar sinds lang een tamelijk grote consensus. Wel is er de nodige kritiek op het beeld dat Wirth schetst van de stedelijke levenswijze. Hierbij gaat het vooral om twee punten. In de eerste plaats negeert Wirth in de ogen van deze critici ten onrechte de grote maatschappelijke differentiatie naar klasse, huishoudvorm en etnisch-culturele achtergrond tussen stadsbewoners en de hieruit voortvloeiende aanzienlijke differentiatie in levensstijlen en verwachtingen ten aanzien van het leven in de stad. En in de tweede plaats zou Wirth teveel voorbijgaan aan de omstandigheid dat niet alle bewonerscategorieën in gelijke mate beschikken over de mogelijkheden om het door hen geprefereerde woonmilieu via verhuizing ook in werkelijkheid te verwerven. Deze negatie is te betreuren, aangezien toch verwacht zou mogen worden dat juist *urbanites by choice* zich goed zullen ontplooiën in stedelijke woonmilieus, terwijl stadbewoners tegen wil en dank in een stadsbuurt veeleer zullen verpieteren (Gans 1968; Berry 1973: hfdst. 1 & 2; Fischer 1984, first ed. 1976).

Deze aanmerkingen nemen echter niet weg dat vele vakgenoten Wirths artikel tot in de jaren zeventig als grondslag hebben gekozen voor hun eigen

beschouwingen over de stad en de in dit verband gewenste stedenbouw. Sommigen benadrukken in dit verband vooral de negatieve kant van Wirths hypothetische kenschets: de kilheid van de grootstedelijke samenleving en het vreugdeloze lot van de vereenzamende stedeling. Bij hen weerklinkt dan ook heel sterk het verlangen naar kleinschaligheid en het herstellen van de stadsbuurt als lokaal samenlevingsverband. Anderen onderstrepen daarentegen juist de positieve kanten van de door Wirth geschetste gedifferentieerde en stimulerende grootstedse structuur. Zij stellen vast dat een dergelijke structuur meer kansen biedt aan representanten van cultureel-etnische of economische minderheidsgroepen om onder soortgenoten met eigen bedrijven en voorzieningen een leefbaar bestaan op te bouwen. Tegelijkertijd zou zo'n structuur aan specifiek stedelijke elites bij uitstek de gelegenheid bieden om hun eigen 'cosmopolitan' levensstijl in werkelijkheid om te zetten, met bijpassende specifieke en vaak exclusieve behoeften zowel wat betreft de te verwerven goederen en diensten als wat betreft de geambieerde contactpartners. Vooral de aanwezigheid van een toereikend draagvlak voor alle mogelijke hooggespecialiseerde winkel-, markt- en uitgaanscentra, gericht op specifieke klantenkringen, dus zowel in de vorm van museumkwartieren en luxe winkelstraten als in de vorm van rommelmarkten en bazaars, wordt zeker in de jaren zestig door verschillende auteurs als kwaliteitskenmerk van het leven in de grote stad onderstreept.

Dat vooral de hiervoor tot *cosmopolitans* bestempelde stadsbewoners, als gevolg van deze rijkdom aan keuzemogelijkheden verspreid over de gehele stad, vaak nog slechts een weinig intensieve band met hun eigen buurt hebben, lijkt deze auteurs ook nauwelijks te deren. Sociaal vereenzaamd zijn deze cosmopolitans bepaald niet, ook al blijkt uit onderzoek dat zij, anders dan veel dorpsbewoners, lang niet iedere voorbijganger in hun eigen woonstraat kennen en groeten. Dat doen zij namelijk vrijwel nooit; hun beste vrienden wonen vaak elders in de stad (Gans 1968; Michelson 1970; Berry 1973, hfst. 2; Van Engelsdorp Gastelaars e.a. 1983).

Het centraliteitsniveau van een nederzetting

Ook het centraliteitsniveau van nederzettingen is vanaf 1900 aan de orde gesteld, onder meer door regionaal-economisch georiënteerde auteurs. Sinds de jaren dertig van de twintigste eeuw zijn bijvoorbeeld, in aansluiting op de in 1933 gepubliceerde bevindingen en ideeën van de Duitse geograaf Christaller, talrijke studies verricht. Hierbij is het uitgangspunt dat steden, als concentratiepunten voor alle mogelijke vormen van direct op de consument gerichte dienstverlening, deze verzorgende taken van oudsher niet alleen voor de eigen bevolking blijken te vervullen maar ook voor de ingezetenen van een groter of kleiner ommeland. Kenmerkend voor dergelijke regionale verzorgingskernen of 'centrale plaatsen' is dat een relatie kan worden vastgesteld tussen het aantal en het gewicht van de verzorgende functies in een centrale plaats en de omvang van het verzorgingsrayon, zowel gemeten in bevolkingsaantal als in ruimtelijke reikwijdte.

In gebieden waarbinnen agrarische bedrijvigheid de belangrijkste bestaansbron vormt en de rechtstreekse verzorging van consumenten bijgevolg de enige tot stedenvorming leidende functie is, mondt deze relatie over het algemeen uit in de vorming van een echt 'Christalleriaans' nederzettingenpatroon. In een dergelijk patroon is geen sprake van clustering van steden in specifieke zones. De verzorgingscentra vormen een gelijkmatig over het gehele gebied gespreid patroon van kernen. De talrijke kleine verzorgingskernen met hun handjevol aan functies fungeren in het algemeen, door hun gelijkmatig gespreide ligging op min of meer gelijke korte afstanden van elkaar, als fijnmazig netwerk van verzorgingskernen voor de noden van alledag. Daarnaast vormen enkele hoofdkernen, op basis van hun veel omvangrijker bestand van verzorgende functies, vanwege hun evenzeer gelijkmatig gespreide ligging, een grofmazig tweede verzorgingsnetwerk ter bevrediging van de niet-dagelijkse behoeften van de bewoners in en rondom deze regionale verzorgingskernen. Een dergelijk gelijkmatig patroon van verzorgingskernen kan evenwel in een pure vorm, zeker in West-Europa, al in de jaren zeventig van de twintigste eeuw nog slechts worden aangetroffen in een aantal specifiek door landbouw gedomineerde perifere plattelandgebieden. Overal elders wordt het urbanisatieproces dan al grotendeels bepaald door clusteringtendenties die zijn bewerkstelligd door andere vormen van grondgebruik dan de landbouw en de daarop aansluitende verzorgingsfuncties.

De in het functioneren van verzorgingskernen geïnteresseerde regionaal-economen hebben het concept 'centrale plaats' vanaf de introductie ervan vóór alles opgevat als aanduiding voor een knooppunt van interactie. Deze auteurs zoeken de grondslag voor de ruimtelijke orde in systemen van centrale plaatsen vooral in determinanten van financieel-economische aard, met een sterke nadruk op verplaatsingskosten. Bijgevolg worden nieuwe ontwikkelingen in het patroon van centrale plaatsen in de eerste plaats in verband gebracht met veranderingen in het kostenpatroon van verschillende verplaatsingswijzen, onder andere als gevolg van technologische innovaties zoals het op de markt komen van voor doorsnee huishoudens betaalbare personenauto's. In de loop van de jaren veertig beginnen zich echter vele stedenbouwers en regionale planners te mengen in het debat over woonkernpatronen en verzorgingsstructuren, vooral in landen zoals Engeland en Nederland, waar nieuwbouw van woonkernen een gangbare overheidsstrategie in de stedenbouw vormt. Hierdoor komen ook andersoortige determinanten ten aanzien van de ruimtelijke ordening in nederzettingenpatronen aan de orde. Verplaatsingsgedrag wordt door deze nieuwe participanten in het debat bijvoorbeeld óók beoordeeld aan de hand van temporele criteria, zoals de in tijd gemeten maximaal acceptabele loopafstand voor dagelijks te bezoeken voorzieningen of de maximaal te tolereren reistijd voor dagelijkse trips tussen de middelbare scholen en de woningen van de leerlingen. De aanduiding 'centrale plaats' wordt door deze vorm van aandacht behalve een analytisch concept tevens een planningsconcept (Takes 1948; Groenman 1953; Constandse 1960; Keeble 1964).

In de loop van de jaren vijftig en zestig zakt de geneigdheid tot het bestuderen van systemen van centrale plaatsen geleidelijk aan geheel weg. Waarschijnlijk dringt ook bij planners en stedenbouwers door dat de opbouw en groei van de betreffende steden en stadjes steeds afhankelijker wordt van andere economische activiteiten dan de directe dienstverlening aan bewoners. Slechts het in veel grote steden vanaf het einde van de negentiende eeuw op gang gekomen proces van cityvorming blijft nog een aantal jaren een onderwerp van studie. De betreffende onderzoekers blijken geboeid te zijn door de omstandigheid dat een hoge mate van centraliteit in echt grote steden gepaard gaat met voortgaande concentratie van publiekgerichte activiteitsvormen – warenhuizen, rechtbanken, theaters, stadhuizen, bioscopen, winkels, advocatenkantoren, makelaarsbureaus, bankvestigingen en dergelijke. Deze concentratie in het oude kerngebied van de steden gaat veelal ten koste van een groot deel van de woonfunctie daar (University of Amsterdam 1967). Als dit proces tegen het einde van de jaren zestig begint te stagneren, vermindert echter ook deze aandacht. Zeker tot dat moment blijven de consequenties van verschillen in centraliteit, alsmede van verschuivingen daarin, echter duidelijk merkbaar. Zo lijkt niet onaannemelijk dat een transformatie als de in die dagen in Nederland ingevoerde vijfdaagse werkweek, en de hieruit voortvloeiende introductie van de vrije zaterdag, een stimulerend effect heeft gehad op het feestelijk ceremonieel winkelen op zaterdag, met alle voordelen van dien in de vorm van een groeiende klantenstroom voor de grote stadscentra en alle nadelen van dien voor de kleinere buurtwinkelclusters.

De Duitse socioloog Hans Paul Bahrtdt is, zeker in de jaren zestig van de twintigste eeuw, in continentaal Europa een invloedrijke publicist rond het thema stedelijkheid. Aangezien hij de centraliteit van steden een significante betekenis toekent, kan Bahrtdt in dit betoog moeilijk worden gemist. Zo gaat deze publicist in zijn boek 'Die moderne Groszstadt' (1961) uitvoerig in op de betekenis van marktfuncties – bij uitstek een uitvloeisel van een zekere mate van centraliteit – als maatstaf voor de stedelijkheid van een nederzetting. Bahrtdt beschouwt steden blijkbaar vóór alles als brandpunten van interactie. Immers, markten kunnen moeilijk anders worden gezien dan als interactieknooppunten die veelal expliciet zijn opgezet of gesticht voor het verrichten van transacties. Bahrtdt maakt duidelijk dat in dit verband niet alleen gedacht moet worden aan straatmarkten voor de handel in voedsel en andere dagelijkse levensbehoeften. Ook warenhuizen, winkelstraten, pleinen met terrassen, stadsparken, stationshallen en musea kunnen worden opgevat als markten. Op al deze plaatsen vindt namelijk uitwisseling plaats van goederen, diensten, informatie en andersoortige impulsen, tussen onderling relatief onbekende doch niettemin vrijwillig met elkaar interactiverende individuen. Volgens Bahrtdt is het kenmerkend voor 'echte' steden dat in de betreffende nederzettingen, liefst op verschillende plaatsen tegelijk, sprake is van een omvangrijk en veelsoortig aanbod van uit te wisselen goederen, diensten of andersoortige impulsen, alsmede van een omvangrijk en divers samengesteld publiek. Daarnaast is typerend dat de aanwezige participanten elkaar vaak

nauwelijks of niet kennen, dat géén gestructureerde bindingen tussen deze participanten bestaan en de aangegane relaties vrijblijvend zijn. Ten slotte is de toegang tot deze markten vrij voor iedereen. De auteur bestempelt dergelijke plaatsen en gelegenheden in zijn beschouwing als ‘openbaar’ (Bahrtdt 1961: m.n. 36 e.v.).

Bahrtdt heeft een uitgesproken mening over de invloed van deze openbare markten op het leven ter plaatse. Echte stedelingen zijn volgens hem geneigd hun dagelijkse leven zoveel mogelijk in twee situaties te laten plaatsvinden, ofwel in openbare domeinen, ofwel in privé-domeinen. Het aantrekkelijke van deze twee typen domeinen is namelijk dat de betrokkenen ter plaatse tot op zekere hoogte zichzelf kunnen blijven: in openbare of publieke domeinen omdat daar als norm geldt dat de aanwezigen elkaar met rust en in hun waarde laten; in privé-domeinen zoals de eigen woning omdat de bewoners in het algemeen baas in eigen huis zijn; zij kunnen daar zelf hun bezigheden kiezen en vaststellen welke anderen in huis worden toegelaten. Daarentegen zouden diezelfde stedelingen geneigd zijn situaties die noch als echt openbaar noch als echt privé kunnen worden beschouwd, zoveel mogelijk te mijden. Woonbuurten zijn bijvoorbeeld, althans buitenshuis, juridisch gezien weliswaar volstrekt openbaar ofwel toegankelijk voor iedereen, deze openbaarheid is echter voor de bewoners tamelijk onvolkomen. Het publiek op straat is grotendeels met elkaar bekend; er bestaan talrijke onderlinge bindingen en positionele verschillen in macht en zeggenschap. De interacties ter plaatse zijn daardoor veelal allesbehalve vrijblijvend.

Evenzo is een bedrijf of instelling als werkplek voor de meeste werkenden aldaar nauwelijks privé te noemen, ook al is de betreffende vestiging in juridisch opzicht ontoegankelijk voor ongenode buitenstaanders. De betrokken werkenden bezitten ten opzichte van hun superieuren en collega's meestal echter geen privacy. Daarvoor is de controle op hun gedrag te groot. Voorts is hun werkprogramma te zeer van bovenaf bureaucratisch vastgesteld om voor de werknemers te kunnen spreken van een situatie waarbij zij hun eigen baas zijn. De onderlinge omgang in dergelijke ‘vlees noch vis’ situaties mist bijgevolg zowel de attractie van interactie in de openbare sfeer – vrijwillig gezochte confrontaties en soms ook contacten met veelal onbekende passanten die je met rust laten als je geen zin meer hebt in voortgezet contact – als de aantrekkelijkheid van contacten in de privé-sfeer – uitsluitend omgang met bekende en vertrouwde contactpartners (Bahrtdt 1961, 1968).

In de jaren waarin Bahrtdt zijn ideeën formuleert en uitwerkt, publiceren ook anderen over de kwaliteiten van stedelijke openbaarheid op centrale plaatsen (Heinemeijer 1970; Sennett 1970, 1977; Lofland 1973). In het algemeen worden deze kwaliteiten in uiterst positieve bewoordingen geschetst, of het nu gaat om de omvang en veelkleurigheid van de voorzieningen en bezoekersstromen of om de sterke nadruk die echte stedelingen zouden leggen op participatie in openbare situaties. Immers, eerstgenoemde kwaliteit zou in de ogen van deze liefhebbers van openbaarheid de

economische vitaliteit van de stad uitdragen, de tweede kwaliteit zou uitdrukking geven aan een op pluriformiteit ingestelde mondige en tolerante stedelijke samenleving.

Slotsom

Al deze bevindingen over het tot voor kort vanzelfsprekende verband tussen compacte opeenhoping van ruimtegebruikers en intensieve vervlechting door middel van directe interactie tussen deze ruimtegebruikers kunnen als volgt worden samengevat en toegespitst.

De compact-stedelijke woon- en werkgebieden die momenteel in Europa worden aangetroffen, zijn in hoofdzaak ontstaan en uitgegroeid in een periode waarvan het begin in de vijftiende eeuw kan worden gesitueerd en het einde halfweg de twintigste eeuw. De grondslag voor deze ontwikkeling lijkt gemakkelijk te kunnen worden aangegeven. In dit tijdvak groeit, zeker in West-Europa, de participatie in niet-agrarische activiteitsvormen in hevige mate – in politiek-bestuurlijke activiteiten, economische dienstverlening zowel aan bedrijven als aan consumenten, industriële bedrijvigheid, interregionale en internationale handel, kerkelijke activiteiten, enzovoort. Voor al deze activiteiten vormt directe interactie, vaak op uiterst intensieve wijze, tussen de representanten van de diverse bij deze activiteitsvormen betrokken bedrijven, instellingen, voorzieningen en huishoudens, een noodzakelijke voorwaarde. Deze face-to-face-betrokkenheid op interactiepartners buiten de deur vormt dan ook een volstrekt plausibele verklaring voor de in dit tijdvak voortdurend opnieuw blijvende binding van de betreffende activiteiten aan compacte steden.

Gezien de talrijke beschouwingen over deze Europese stedenvorming, lijkt de kwaliteit van de interactienetwerken waaraan steden op nationaal en internationaal niveau deelhebben, voornamelijk bepalend te zijn voor de omvang en groei van het stedelijk ruimtegebruik, zeker voor zover het om grote agglomeraties gaat. Daarnaast werkt de hoedanigheid van de interacties op lokale en regionale schaal vooral door in de fysiekruimtelijke orde binnen de betreffende steden. In nagenoeg alle geraadpleegde publicaties komen in dit verband twee standplaatskwaliteiten aan de orde: de ‘agglomeratiegraad’ van de betreffende stad en het ‘centraliteitsniveau’ van diezelfde stad.

Met een hoge agglomeratiegraad wordt in dit verband bedoeld dat het ruimtegebruik in de betreffende stad vergeleken met elders een grotere omvang, dichtheid en gevarieerdheid qua opbouw vertoont. De individuele werkers, bewoners en bezoekers ter plaatse hebben bijgevolg in hun onmiddellijke nabijheid, dat wil zeggen op een zonder enige moeite dagelijks te overbruggen afstand, de beschikking over alle mogelijke interactiepartners: klanten, leveranciers, werknemers, werkgelegenheid, dienstverlenende instellingen, onderdanen, kerkgangers, enzovoort. Bovendien is de specialisatiegraad van de aangeboden diensten en het economische en culturele profiel van de participerende ingezetenen

gemiddeld genomen hoog. Dit betekent voor de groei en voorspoed van de betreffende stad dat zij als vestigingsplaats extra attractie bezit, bijvoorbeeld voor het aantrekken van belangrijke economische regiefuncties uit andere regio's of landen. Tevens betekent dit voor de ruimtelijke organisatie binnen diezelfde stad dat de kans groter is op het ontstaan ter plaatse van verschillende hoogwaardige stadscentrummilieus naast elkaar – een kantorencentrum, een uitgaanscentrum, een universiteitscentrum en dergelijke. Ook wordt met een hoog centraliteitsniveau bedoeld dat de betreffende stad, bijvoorbeeld vanwege het bezit van een zeehaven die aan talrijke handelsroutes is gelegen en goed geaccommodeerd is, extra goed bereikbaar is voor bezoekers van elders en tegelijk de nodige faciliteiten bezit voor eigen ingezetenen om zakenrelaties in het buitenland te bezoeken. Hierdoor heeft de stad extra groeipotenties, onder andere voor het verwerven van agentenschappen van buitenlandse handelsbanken. Bovendien beschikt de stad intern over extra attractieve bouwlocaties voor de vestiging van speciale functies, zoals voor een kantorencentrum nabij de haven.

Ook in de eerste vijf decennia van de twintigste eeuw blijft de werking van deze twee compact-stedelijke standplaatskwaliteiten globaal bezien intact. Vooral de oude centraal gelegen kernen van veel grote steden in Europa lijken in deze jaren zelfs in toenemende mate te profiteren van beide standplaatskarakteristieken. Blijkbaar worden aan deze oude stadskernen in de eerste helft van de twintigste eeuw nog grote kwaliteiten in dit opzicht toegedacht. Dergelijke kwaliteiten zijn ook wel aan te wijzen. In veel gevallen representeert juist de stadskern, met zijn grote veelheid en veelsoortigheid aan voorzieningen, bij uitstek de hoge agglomeratiegraad van de betreffende stad. Bovendien blijkt juist de centraliteit van veel stadskernen in dit tijdvak nog een indrukwekkend hoog niveau te hebben, dankzij de aanwezigheid van een vaak volledig op dit kerngebied georiënteerd regionaal-stedelijk netwerk voor openbaar vervoer. Een groeiend aantal West-Europese stadskernen raakt in deze eeuwheft dan ook betrokken in een proces van herstructurering, waarbij ze worden getransformeerd van oude woon- en werkgebieden tot nieuwgebouwde stadscentra. Kenmerkend voor deze transformatie zijn onder andere een groeiende concentratie van kantoren ter plaatse, een toenemende bouwhoogte, en een vaak rigoureuze verdringing van de woonfunctie uit het oude stadskerngebied.

In veel opzichten lijken de jaren vijftig en zestig in deze ontwikkelingen zelfs een nieuw hoogtepunt te vormen. Meer dan ooit functioneren de oude stadskernen van de meeste grote agglomeraties in West-Europa omstreeks 1960 namelijk als 'city', dat wil zeggen als compact-stedelijke vestigingsplaats voor banken, zakelijke dienstverleners, schouwburgen, bioscopen, rechtbanken, warenhuizen, modezaken en cafés, alsmede als compact-stedelijk podium en contactmilieu voor de op deze bedrijven, instellingen en voorzieningen gerichte bezoekers, werkers en bewoners met hun onderlinge interacties. Weliswaar is in verschillende West-Europese landen al enige tijd sprake van uit de stad naar het ommeland verhuizende stedelijke grondgebruikers – in

deze vroege jaren nog hoofdzakelijk welgestelde woonhuishoudens en een aantal industriële vestigingen – maar deze uittocht leidt tot diep in de jaren zestig in het algemeen nog niet tot aantasting van het centrumcluster in de betreffende steden.

Opmerkelijk zijn in dit verband bijvoorbeeld de bevindingen van het eerste grote internationale congres in Europa over cityvorming in de modern-industriële wereld. Op deze in 1967 in Amsterdam gehouden bijeenkomst wordt het grote belang van deze cityvorming algemeen onderstreept. Niemand uit twijfels over de bestendigheid van dit op compacte monocentrisch georganiseerde steden geënte concept. Dergelijke steden vormen in die dagen blijkbaar nog een volstrekt vanzelfsprekend gegeven en compacte stadscentra vervullen in dit verband op vertrouwde wijze hun functie als prominent knooppunt voor alle mogelijke vormen van rechtstreekse interactie en als symbool bij uitstek van een bruisende stad (University of Amsterdam 1967; Berry 1973: hfdst. 2 & 4).

Compacte stedelijkheid
onder druk;
probleemstelling

Zowel maatschappijwetenschappelijk georiënteerde onderzoekers als planologen en stedenbouwers beginnen in de loop van de jaren vijftig belangstelling te tonen voor de groeiende bewegingsvrijheid van mensen in hun bestaan van alledag, alsmede voor de consequenties daarvan voor de ruimtelijke orde in de sterk verstedelijkte industrielanden in het Westen. Vooral Angelsaksische publicisten wijden vervolgens in korte tijd talrijke beschouwingen aan deze thematiek (Stein 1960; Warren 1963; Webber 1964; Frankenberg 1966). Zij signaleren een vanaf 1950 voortdurend toenemende deconcentratie van het tot dan toe compact-stedelijke ruimtegebruik, het sterkst in de Verenigde Staten doch in mindere mate evenzeer in Groot-Brittannië en in sommige andere Europese landen.

Vrijwel alle auteurs brengen deze uitwaaiing van het stedelijke ruimtegebruik – dat wil zeggen zowel van woonhuishoudens als van bedrijven en dergelijke – vervolgens in verband met het ontstaan van nieuwe interactiemogelijkheden voor de betrokken ruimtegebruikers. Immers, om te beginnen hebben deze huishoudens en bedrijven, voornamelijk als gevolg van het vanaf de jaren vijftig snel groeiende autobezit in de Noord-Amerikaanse en West-Europese industrieelstedelijke samenlevingen, in toenemende mate de beschikking gekregen over verplaatsingsmiddelen om ook op rechtstreekse wijze te kunnen interacteren met op grote afstand van de eigen woon- of werkplek gevestigde bedrijven, voorzieningen of bewoners. Daarnaast hebben deze vanouds aan de stad gebonden bedrijven en woonhuishoudens, dankzij de evenzeer in deze tijd inzettende onstuimige groei van de faciliteiten voor telecommunicatie, steeds meer mogelijkheden gekregen om op indirecte wijze, zonder dat daarvoor nog naar face-to-face contact hoeft te worden gestreefd, te interacteren met waar dan ook ter wereld gevestigde ruimtegebruikers buitenhuis.

Van beide soorten hulpmiddelen wordt op massale wijze gebruik gemaakt, met als gevolg zowel een groeiende ruimtelijke uitwaaiing van het netwerk van rechtstreekse interacties buitenshuis als een toename van de indirecte interactie vanaf de eigen bureaustoel of zitbank thuis. De aloude compact-stedelijke woon- en werkmilieus verliezen hierdoor sinds de jaren vijftig meer en meer hun in vroeger tijden niet te evenaren standplaatsvoordeel, als het enige milieutype waarbinnen, dankzij de hoge plaatselijke pakkingdichtheid op lokaal niveau, alle vormen van rechtstreekse interactie zonder al te veel moeite kunnen worden georganiseerd. Doordat zij bovendien hun standplaatsnadeln in de vorm van ruimtegebrek en andersoortige congestie-effecten – lawaai, stank, botsende leefstijlen, straatgeweld en dergelijke – hebben behouden, is vanuit veel compacte steden een aanzwellende verhuisstroom ingezet van ruimtegebruikers naar het suburbane ommeland.

Steins boek over 'the eclipse of community' en Webbers essay over 'the urban place and the nonplace urban realm' zijn in dit verband typerende beschouwingen. Dit geldt ook voor het in deze betogen verwoorde geloof zowel in de kracht als in de onontkoombaarheid van de geschetste tendenties, zowel in de vorm van het tot regionaal formaat uitdijen van de directe bindingen als wat betreft de groeiende deconcentratie van het stedelijke ruimtegebruik sinds het midden van de twintigste eeuw.

In continentaal Europa worden tezelfdertijd slechts sporadisch beschouwingen aan deze ruimtelijke ontwikkelingen gewijd (König 1958; Cornuau 1965). Wel voeren de gezaghebbende Nederlandse sociologen en geografen omstreeks 1960 gedurende enkele jaren een hevig debat over de al dan niet toenemende territoriale ongebondenheid in ons verstedelijkte land. De meeste deelnemers aan dit debat zien territoriale binding als een verdwijnend fenomeen. Enerzijds zouden de bewoners van stedelijk Nederland sinds de Tweede Wereldoorlog namelijk in snel toenemende mate te specifieke behoeften hebben gekregen om ze nog binnen het eigen lokale woonmilieu te kunnen bevredigen. Beroepsbeoefening, hogere scholing, cultureel leven en omgang met vrienden spelen zich bijgevolg steeds vaker af op plaatsen ver buiten de eigen woonkern of stadswijk. Anderzijds zouden diezelfde ingezetenen te zeer gericht zijn geraakt op productieve, recreatieve en sociale bezigheden en interactie binnenhuis, of binnen andermans privé-domeinen, om nog open te staan voor een intensief wijk- of dorpsleven (Van Doorn 1955, 1960; Groenman 1955, 1959; Constandse 1960; Jolles 1960; Heinemeijer 1970). De betreffende wetenschappers zijn in overgrote meerderheid tamelijk overtuigd van hun eigen gelijk inzake de snel toenemende territoriale ongebondenheid van de modern-stedelijke ingezetenen van dit land. Wellicht mede vanwege deze overtuiging lijken zij echter, in tegenstelling tot hun Angelsaksische collega's, nauwelijks meer geïnteresseerd te zijn in de op deze ontwikkeling aansluitende ruimtelijke orde. Bij de door hen voorziene territoriale ongebondenheid doet deze orde er blijkbaar niet meer toe.

Deze opinie mag, gezien de beperkte mobiliteit in die dagen in Nederland, best opmerkelijk worden genoemd. De groei van het autobezit en de beschikbaarheid van telecommunicatiemogelijkheden is in ons land eigenlijk pas goed ingezet omstreeks 1960, evenals de verhuisstroom van stedelingen naar het suburbane ommeland. Mede daarom lijkt het zinvol in deze beschouwing eerst nog kort in te gaan op de mate waarin de omstreeks 1960 geformuleerde verwachtingen omtrent de in territoriaal opzicht steeds meer ongebonden rakende stedelingen sedertdien in landen als Nederland werkelijkheid zijn geworden. Vervolgens kan dan worden bezien in hoeverre het zin heeft na te gaan welke activiteiten en interactievormen in Nederland, en in soortgelijke landen, in de komende tijd nog gebonden zullen zijn aan compact-stedelijke woon- en werkmilieus.

Fysiek-ruimtelijke transformaties sinds 1960: deconcentratie en uitsortering

Het bleek hiervoor mogelijk om de jaren zestig van de vorige eeuw, vooral vanwege de juist in dit tijdvak ogenschijnlijk ook in Europa op gang komende cityvorming, te typeren als de gloriejaren van de compacte stad. Toch begon in diezelfde jaren de ruimtelijke organisatie in en rondom de Europese steden al ingrijpend te veranderen. In dit decennium krijgt vooral de deconcentratie van bewoners uit de steden een steeds massaler karakter, mede onder invloed van de groei van de welvaart en de automobiliteit. Landen als Engeland en Nederland blijken, als gevolg van deze deconcentratie, aan het begin van de jaren zeventig nog slechts te kunnen worden opgedeeld in stedelijke clusters met een regionale omvang. Dit zijn stedelijke regio's met een diameter van enkele tientallen kilometers, waarvan de interne opbouw en omvang voornamelijk een weerspiegeling vormt van het tot bovenlokaal niveau uitgedijde spreidingspatroon van het dagelijkse woon-werkverkeer. In de Angelsaksische literatuur wordt in dit verband wel gesproken over *daily urban systems* met een regionale omvang (Berry 1973: hfdst. 2 & 4; Van Engelsdorp Gastelaars e.a. 1980). Binnen deze regio's zijn zeker de kantoren en gespecialiseerde voorzieningen dan nog in hoofdzaak geconcentreerd in de kernen van de centrale grote steden. De bewoners gaan, behalve in de nieuwe uitbreidingswijken aan de stadsranden, steeds meer in suburbane woonkernen buiten de steden wonen. Kenmerkend voor deze regio's is omstreeks 1970 dan ook de aanwezigheid van een monocentrisch gestructureerd verplaatsingsnetwerk met bovenlokale omvang, gebaseerd op dagelijkse trips tussen het stadscentrum met de daar geconcentreerde werkgelegenheid en gespecialiseerde voorzieningen en de omliggende woongebieden.

Bij nader inzien vormt het ontstaan van deze monocentrisch gestructureerde stedelijke regio's of *daily urban systems* echter slechts een tussenfase in een voortschrijdend en bovendien steeds omvangrijker vormen aannemend proces van uitwaaiering. In de loop van de jaren zeventig beginnen in West-Europa namelijk ook andere soorten ruimtegebruikers dan woonhuishoudens in toenemende mate de steden te verlaten. In deze uitwaaiering kunnen empirisch gezien twee tendenties worden onderscheiden: een groeiende deconcentratie wat betreft de vestigingsplaats van de betrokken categorieën ruimtegebruikers ten opzichte van de kern van de centrale stad, en een toenemende uitsortering wat betreft de situering van de verschillende soorten ruimtegebruikers ten opzichte van elkaar. In onderlinge wisselwerking hebben deze twee tendenties bijvoorbeeld als opvallende consequentie dat momenteel ook aan de randen van de grote steden en in de suburbane ommelanden ervan geprofileerde winkel- en uitgaanscentra en werkgelegenheidsclusters tot bloei zijn gekomen. Bijgevolg hebben ook in Europa veel oude stadscentra tegenwoordig, vergeleken met de jaren zestig, al verschillende functies verloren. Zij zijn meer dan vroeger toegespitst geraakt op de verzorging van toeristen of op specifiek stedelijke bewonerscategorieën.

Evenmin zijn de dagelijks terugkerende verplaatsingen in deze tijd, in tegenstelling tot de situatie omstreeks 1970, nog langer nagenoeg volledig ingebed in monocentrisch gestructureerde regionaal-stedelijke clusters die grotendeels autonoom naast elkaar functioneren en per stuk een bescheiden omvang hebben, van ten hoogste enkele honderden vierkante kilometers. Integendeel ten dele door de voortdurend groter wordende verplaatsingsafstanden in het dagelijks verkeer, maar meer nog door de groei van het aantal centra aan de stadsranden en buiten de steden, elk met een eigen regionaal interactienetwerk van dagtrips, raken deze verplaatsingspatronen opgenomen in een steeds verder uitdijend tapijt van kriskrasverplaatsingen. Een dergelijk tapijt, opgebouwd uit elkaar deels overlappende en daardoor met elkaar vervlochten rakende regionale interactienetwerken, ontwikkelt zich momenteel in Nederland bijvoorbeeld in en rondom de noordflank van de Randstad. In de literatuur wordt deze ontwikkeling wel aangeduid als *urban field*-vorming (Friedman e.a. 1965; Friedman 1975; zie voorts Berry 1973; Fishman 1989; Scott & Soja 1996; Soja 2000; Graham & Marvin 2001; zie daarnaast voor Nederland: Boomkens e.a. 1997; Hajer e.a. 2001; Brand 2002; Lambooi 2004; Zandvliet 2006).

In fysiek-ruimtelijk opzicht zijn dergelijke uitdijende velden opgebouwd uit een gestaag toenemend aantal grotere en kleinere oude steden, stadjes en dorpen, die in groeiende mate worden omringd door nieuwe suburbane woongebieden, winkelcentra, bedrijfsterrainen, vliegvelden, recreatieparken, golfterreinen, autowegen en vrije busbanen. De resterende zones met agrarische bedrijvigheid nemen juist af. Deskundigen meten de groeiende relevantie van dergelijke stedelijke velden onder andere af aan het in toenemende mate bovenlokale karakter van de interactienetwerken in de betreffende gebieden, aan de nauwelijks meer agrarische herkomst van het kapitaal dat in deze gebieden wordt besteed of geïnvesteerd, en aan de stedelijke herkomst van een groeiende meerderheid van de ruimtegebruikers ter plaatse omvangrijke compacte agglomerering in fysiek-ruimtelijke vorm op basis van nieuw ontwikkelde woon- en werkgebieden is echter nauwelijks meer aan de orde. Slechts nieuwgebouwde kantoren- en winkelcentra hebben vaak nog een compact karakter.

Al met al heeft deze groeiende uitwaaiing en uitsortering van huishoudens, bedrijven en instellingen met een compact-stedelijk verleden nu al op significante wijze doorgewerkt in de omvang en opbouw van het resterende ruimtegebruik in de oude steden en hun binnenstadscentra. Verschillende tot voor kort nog zonder meer als compact-stedelijk ervaren activiteitenclusters en interactievormen blijken, voor een groter of kleiner deel verdwenen te zijn uit de aloude compact-stedelijke kerngebieden in Europa, onder andere door verplaatsing naar elders. Deze herstructurering heeft momenteel al een zodanig hoge vlucht genomen dat het zinvol wordt om eens stil te staan bij de vraag welke specifieke categorieën grondgebruikers en welke specifieke vormen van directe interactie nu en in de komende jaren nog kunnen worden beschouwd als uit eigen overtuiging gebonden aan compact gebouwde stedelijke milieus, ofwel vanwege het hoge agglomeratiegehalte ter plaatse, ofwel vanwege het hoge centraliteitsniveau.

Zes onderzoeksvragen rond compact-stedelijk ruimtegebruik

Van welke vormen van wonen, werken en voorzieningengebruik mag worden verwacht dat zij zowel nu als in de komende tijd goed zullen gedijen in compact-stedelijke omgevingen vanwege de aan dergelijke omgevingen verbonden voordelen voor intensief uithuizig face-to-face-contact en samenzijn?

In de voor dit betoog geraadpleegde literatuur wordt deze vraag slechts op gefragmenteerde wijze en in beperkte mate beantwoord. In de beschouwingen van de afgelopen vijftientig jaar over de kansen van oude compacte steden als succesrijk blijvende of opnieuw te vitaliseren woon-, werk- en verpozinggebieden worden echter wel vaak drie vormen van geclusterd ruimtegebruik aangewezen die bij uitstek zouden gedijen in compact-stedelijke milieus: stedelijk wonen door jonge alleenstaanden, stedelijke clustering van kennisintensieve bedrijvigheid en stedelijke concentratie van 'fun'-activiteiten. Herhaaldelijk wordt ook aangestipt dat behoefte aan frequente face-to-face-interactie hierbij een rol zou kunnen spelen. Echt uitgewerkt en vooral onderzocht wordt deze veronderstelling echter nagenoeg nooit. Daardoor blijft onduidelijk om welke redenen intensieve directe interactie buitenshuis juist in de drie aangewezen activiteitenclusters nog zo hevig aan de orde is en op welke gronden juist compact-stedelijke leef- en werkmilieus bij uitstek als standplaats zouden moeten fungeren. Vandaar dit boek.

Niettemin bieden deze drie vormen van geclusterd ruimtegebruik – één in de sfeer van het wonen, één rond het werken en één in de recreatieve sfeer – juist vanwege hun empirisch vastgestelde binding met compact-stedelijke milieus wel een voor de hand liggend uitgangspunt voor nader onderzoek naar het momenteel nog bestaande verband tussen compacte stedelijkheid in fysieke vorm en intensief face-to-face-contact en samenzijn. Immers, als een dergelijk verband ergens zou moeten gelden dan is het wel bij deze aantoonbaar nog steeds compact-stedelijke binding vertonende activiteitenclusters. Een korte nadere introductie van deze drie clusters lijkt daarom zinvol.

Om te beginnen vragen verschillende onderzoekers vanaf de jaren zeventig aandacht voor *gentrification*, dat wil zeggen voor het in toenemende mate in Westerse steden vast te stellen verschijnsel dat oude in verval geraakte stadsbuurten door verhuizingen getransformeerd raken tot specifieke woon-werkmilieus voor jonge hoog opgeleide alleenstaanden en koppels (Laska & Spain 1980; Gale 1984; Zukin 1991; Knox 1993). Al spoedig wordt deze transformatie door bestuurders en ambtenaren aangemerkt als een nieuwe kans voor het stedelijke wonen. Een deel van de onderzoekers onderkent de carrièrerichtheid en kinderloosheid van deze jonge stadsbewoners, alsmede hun frequente gebruik van stedelijke voorzieningen. Ook zij onderzoeken echter nergens expliciet of juist de onmiddellijke nabijheid van alle mogelijke faciliteiten voor scholing, beroepsbezigdheden en stedelijk uitgaan voor deze jeugdige bewoners met hun uithuizige levenswijze het

doorslaggevende argument vormt voor hun vestiging ter plaatse. En evenmin gaan zij na in welke mate en op welke gronden niet-compact-stedelijke leefmilieus in dit opzicht dan tekort zouden schieten. Hierdoor behoeft het ook niemand te verbazen dat bestuurders en ambtenaren, op de hoogte gesteld van deze transformatie, gentrification tot dusverre in overgrote meerderheid zien als mogelijke aanzet voor een trek terug naar de stad van alle eerder naar de suburbs verhuisde welgestelde huishoudencategorieën, ongeacht hun bestaanswijze en leefstijl. Nader onderzoek lijkt op dit punt bijgevolg zinvol.

In de tweede plaats blijkt de laatste jaren een snel groeiend aantal wetenschappers geboeid te zijn geraakt door de toenemende aanwezigheid in compact-stedelijke milieus van kennisintensieve innovatieve activiteitsvormen, zowel in de economische als in de politiek-bestuurlijke en culturele sfeer. Zij zien dit in hun publicaties als een trend. Juist allerlei grote steden in Noord-Amerika en West-Europa zouden namelijk, onder andere vanwege de daar beschikbare technologische knowhow en de ter plaatse heersende tolerante levenssfeer, extra aantrekkelijk zijn als vestigingsmilieus voor kennisintensieve bedrijven en instellingen in combinatie met kenniswerkers (Scott 2000; Glaeser e.a. 2001; Florida 2002, 2005; Storper & Venables 2002, 2004). Verscheidene van deze wetenschappers betogen bovendien expliciet dat kennisintensieve bedrijvigheid in hoge mate afhankelijk is van intensief face-to-face-contact tussen kenniswerkers en daardoor van stedelijke opeenhoping. Talrijke stedelijke autoriteiten geloven dankzij deze publicaties momenteel dan ook weer uitbundig in een mooie toekomst van hun stad als kenniscentrum. De door de deskundigen in dit opzicht geleverde bewijsvoering lijkt echter tot dusverre nagenoeg uitsluitend beperkt te blijven tot het presenteren van statistische samenhangen tussen bepaalde stadstypen en de aan- of afwezigheid van kenniswerk. Hierdoor blijft onderbelicht in hoeverre, op welke gronden en onder welke voorwaarden compact-stedelijke werkmilieus inderdaad onmisbaar zijn als context voor succesvol kenniswerk.

Ten slotte zien verscheidene kenners in dit verband een doorzettende trend in de groeiende aanwezigheid in Westerse steden van omvangrijke clusters van stedelijke recreatie en cultuurconsumptie. Kenmerkend voor dergelijke clusters is enerzijds het gedurende de gehele dag op verschillende plaatsen naast elkaar beschikbare assortiment van recreatieve en culturele faciliteiten en anderzijds de doorlopende aanwezigheid van een talrijk en veelkleurig publiek. Juist omvangrijke compacte steden zouden door hun grote en gevarieerde bestand van voorzieningen en ingezetenen het optimale draagvlak bieden voor het genereren van dergelijke attractiecentra en interactieclusters (Pine II & Gilmore 1999; zie voorts Harvey 1994; Judd e.a. 1999; Hoffman e.a. 2003). Doordat ook in dit geval meestal wordt volstaan met statistische illustraties bij de gepresenteerde ideeën, blijft wederom onduidelijk of het hier wel om een bij uitstek compact-stedelijk fenomeen gaat en welke de typisch compact-stedelijke kwaliteiten zijn van de grote stad als context voor publiek leven. Pretparken kunnen immers ook op de heide uitstekend functioneren.

Het bestuderen van deze drie vormen van clustering alsmede het vertalen van de bevindingen in strategieën voor het revitaliseren van bepaalde steden vindt tot dusverre grotendeels plaats in van elkaar gescheiden circuits van wetenschappers en planners. Wellicht mede als gevolg hiervan is zowel over de relevantie van de verschillende vormen van clustering voor onderscheiden typen steden als over de relatie tussen de drie soorten clustering nog niet alles bekend. Niettemin is de economische en sociale nood in veel Europese steden blijkbaar zo hoog gestegen dat alle drie vormen van clustering nu al frequent voor alle mogelijke steden als speerpunten van beleid worden gelanceerd. In Nederland is de laatste jaren bijvoorbeeld sprake van Grotestedenbeleid gericht op revitalisering van in verval geraakte oude woonwijken door de bouw in deze wijken van dure koopwoningen voor *young urban professionals* en andere welgestelde huishoudvormen. Voorts zijn er campagnes om allerlei (middel)grote steden te lanceren als *creative cities* of 'kenniscentra' en van uitgebreide pogingen om de openbare ruimte in de kernen van deze steden via een facelift nieuwe allure en ruimtelijke kwaliteit te bezorgen (Brinkman & Duyvendak 2002; Ministerie van VROM 2005).

Vooral ook deze pogingen tot revitaliseringbeleid maken het zinvol om de drie besproken vormen van clustering centraal te stellen. Daarom hebben wij ervoor gekozen in deze studie naar de toekomst van de compact-stedelijke woon- en werkgebieden in Europa antwoord te geven op een zestal vragen. Drie vragen hebben betrekking op de betekenis van de besproken vormen van clustering als toekomstbestendige vormen van compact-stedelijk grondgebruik; twee vragen stellen de integratie van de bevindingen voor deze drie activiteitenclusters aan de orde en één vraag betreft de bruikbaarheid van de verzamelde bevindingen voor het opstellen van strategieën ter revitalisering van steden.

De zes onderzoeksvragen luiden als volgt:

1. Voor welke bewonerscategorieën is ruimtelijke clustering van woonfaciliteiten in een compacte grootstedelijke context (nog) een positieve standplaatskwaliteit vanwege de aan een dergelijke context verbonden voordelen voor het in stand houden van een door uithuizige rechtstreekse interactie gekenmerkte leefwijze van alledag?
2. Voor welke categorieën van bedrijvigheid en beroepsbeoefenaren is ruimtelijke concentratie van het werk in een compacte grootstedelijke context (nog) een positieve standplaatskwaliteit vanwege de aan een dergelijke context verbonden voordelen voor het onderhouden van bepaalde vormen van beroepsmatig face-to-face-contact?
3. Voor welke categorieën van cultuurconsumenten en recreanten is ruimtelijke concentratie van de door hen bezochte culturele, winkel- en uitgaansvoorzieningen in een compacte grootstedelijke context (nog) een positieve standplaatskwaliteit vanwege de aan een dergelijke context verbonden voordelen voor het in stand houden van een door face-to-face-contact en samenzijn in publieke domeinen gekenmerkte clustering?

4. In hoeverre en op welke wijze zijn de in antwoord op voorgaande vragen voor de afzonderlijke clusters aan de orde gekomen vormen van rechtstreekse interactie te reconstrueren tot één typologie van interactievormen die (nog) in hoge mate face-to-face-contact vergen?
5. Op grond van welke factoren leidt een dergelijke afhankelijkheid van face-to-face-contact tot ruimtelijke clustering van de betrokken participanten in compact-stedelijke vestigingsmilieus?
6. In hoeverre en op welke wijze zijn de in antwoord op voorgaande vragen verzamelde bevindingen en inzichten om te zetten in aanwijzingen ten behoeve van beleid dat is bedoeld ter versterking of revitalisering van compact-stedelijke woon- en werkmilieus?

Bij het beantwoorden van deze vragen vormen de begrippen 'interactie' en 'directe interactie' of 'face-to-face-interactie' de centrale concepten. Met interactie wordt het handelen van mensen ten opzichte van elkaar aangeduid. Hierbij is het handelen van de één de directe aanleiding voor de reactie van de ander. De Nederlandse sociologen Van Heerikhuizen & Wilterdink zeggen hierover:

Interactie kan verbaal of niet-verbaal zijn, of beide tegelijk. Ze kan tussen twee mensen plaatsvinden of tussen vele duizenden. Ze kan zowel harmonische samenwerking als hevig conflict inhouden. Ze kan sterk eenzijdig zijn (...) of een min of meer gelijke inbreng van de deelnemers behelzen. Ze kan zich afspelen tussen mensen die in elkaars fysieke nabijheid vertoeven (directe of face-to-face-interactie) dan wel op indirecte wijze via materiële hulpmiddelen of tussenpersonen plaatsvinden. (Van Heerikhuizen & Wilterdink 1985: 19-20)

Veelal zal interactie gericht zijn op doelen die buiten de interactie zelf liggen. In dit verband kan bijvoorbeeld gedacht worden aan de interactie tussen een klant en een verkoper in een winkel of tussen een politieagent en een fietser die door rood licht rijdt. In het eerste geval is vooral een extern economisch motief aan de orde, in het tweede geval een extern politiek-bestuurlijk motief. Niet zelden zoeken en vinden mensen echter ook in de interactie zélf emotionele bevrediging (Van Heerikhuizen & Wilterdink 1985; zie ook Goffmann 1963).

Op welke wijze dient in beschouwingen over het belang van verschillende interactievormen in onderscheiden woon- en werkmilieus naar de bevindingen en inzichten van anderen in dit opzicht te worden gekeken? Voor dit betoog wordt hiertoe aansluiting gezocht bij de Engelse socioloog Giddens. Deze wetenschapper introduceerde in het laatste kwart van de vorige eeuw het begrip 'sociale praktijk' (Giddens 1979, 1984). Giddens hanteert dit begrip in algemene zin ter aanduiding van door meerdere personen met elkaar gereproduceerde gedragspatronen. In onze studie zal de nadruk liggen op praktijken waarbij face-to-face-interactie tussen participanten aan de orde is. In veel gevallen hebben deze op rechtstreekse interactie berustende

praktijken, evenals sociale praktijken in het algemeen, een in hoge mate routinematig karakter en zijn zij gekenmerkt door een tamelijk vastliggend tijd-ruimtepatroon. Voorbeelden van dergelijke, door velen gedeelde en daardoor herkenbare, routinematige praktijken zijn in deze tijd het wekelijks op zaterdag, met de auto als laadbak, boodschappen doen in een megasupermarkt door bewoners van buitenwijken of groeikernen, het door de week dagelijks tussen de eigen woning en een werkplek in de stad pendelen door beroepsbeoefenaren uit het ommeland, of het op zondag in familieverband in de natuur wandelen door gezinnen uit de stad. Dat het hier inderdaad om door velen gedeelde routinematige interactiepraktijken gaat, kan bijvoorbeeld worden afgeleid uit de omstandigheid dat de laatste jaren, althans in dit land, in alle drie gevallen filevorming optreedt. In andere gevallen is, hoewel evenzeer sprake is van herhaaldelijk gereproduceerde gedragspatronen, het routinematig karakter minder groot, zoals bijvoorbeeld in geval van regelmatig gehouden 'brainstorm'-bijeenkomsten, ter behandeling van bepaalde moeilijke problemen of ter ontwikkeling van nieuwe strategieën. In beide gevallen gaat het echter om sociale praktijken.

Het centraal stellen van dergelijke door meerdere personen aangehouden patronen van feitelijk gedrag als te onderzoeken fenomenen heeft als voordeel dat het ontstaan van deze sociale praktijken, ook al worden ze op individueel niveau gemeten, overeenkomstig de visie van Giddens zowel op structureel niveau als op het individuele niveau van de actoren zelf kan worden gezocht en gesitueerd. Zo kan worden gezien in hoeverre een bepaald gedragspatroon dient te worden opgevat als een onontkoombare reactie van de betrokkenen op institutioneel bepaalde ordening – bijvoorbeeld in de vorm van door de rijksoverheid of het georganiseerde bedrijfsleven vastgelegde spelregels en aangeboden faciliteiten met betrekking tot een bepaalde activiteitsvorm – danwel als een door de betreffende actoren zelf ingezette actie, als uitvloeisel van hun eigen leefregels en prioriteiten (Giddens 1979, 1984; Wolch & Dear 1989; zie voorts in Nederland Karsten 1992; Droogleever Fortuijn 1993; Emmelkamp 2004). Wel valt in onze studie de nadruk zoveel mogelijk op patronen van interactie die tot op grote hoogte als *by choice* ontstaan kunnen worden beschouwd, dat wil dus zeggen als door de betrokken participanten op grond van eigen preferenties verkozen routines. Een dergelijke nadruk lijkt terecht bij het zoeken naar vestigingspatronen van ruimtegebruikers die ook in de nabije toekomst nog een zekere vanzelfsprekendheid moeten bezitten (Gans 1972: 41 e.v.).

De gevolgde gedachtegang maakt duidelijk dat bij het raadplegen van andermans bevindingen wat betreft het nog bestaande belang van rechtstreekse interactie buiten de deur in compact-stedelijke woon-, werk- en recreatiemilieus, zoveel mogelijk gebruik moet worden gemaakt van intensief kwalitatief veldwerkonderzoek. Dergelijke studies verdienen de voorkeur, aangezien het in deze beschouwing in de eerste plaats is te doen om een zo doorwrocht mogelijk inzicht in het functioneren van al die interactiesituaties waarin (nog) in hoofdzaak sprake is van rechtstreekse oftewel

face-to-face-contacten, samenkomsten en confrontaties. Slechts diepgaand veldwerkonderzoek, bij voorkeur met verzameling van informatie aan de hand van tijdbestedingprotocollen of door middel van uitvoerige interviews, levert de uitgebreide en veelkleurige informatie op die nodig is om de gedragingen – in dit geval de face-to-face-interactie met anderen – van personen te kunnen classificeren, doorgronden en begrijpen.

Dit alles betekent dat uitvoerig kwalitatief veldwerkonderzoek onder specifieke en liefst ook contrasterende groepen participanten, acterend en interacterend in uitgebreid beschreven lokale woon-, werk- en verpozingsmilieus, de voorkeur heeft boven *surveys* onder massale aselechte steekproeven van respondenten, ondervraagd aan de hand van lijsten met gestandaardiseerde vragen, en wonend en werkend in situaties waarvan veelal slechts de naam en postcode bekend is. Statistische generaliseerbaarheid en het verwerven van een nauwkeurig beeld van de spreiding van alle mogelijke vormen van interactie over onder onderscheiden categorieën van participanten en milieutypen schiet er op deze wijze echter wel bij in. De hierna volgende beschouwing zal bijgevolg in de eerste plaats zijn gericht op het ontwikkelen van hypothetische inzichten in het functioneren van face-to-face-interactie binnen compact-stedelijke contexten, inzichten die vervolgens bijvoorbeeld in kwantitatief onderzoek kunnen worden gepreciseerd en getoetst (Brunt 1977; Schuyt 1986; Strauss & Corbin 1990).

Gentrification: een hernieuwde opbloei van het stedelijk wonen

GENTRIFICATION: EEN HERNIEUWDE OPBLOEI VAN HET STEDELIJK WONEN

Gentrification als thema in de literatuur

Voor welke bewonersgroepen heeft het wonen in centraal gesitueerde en compact gebouwde en ingerichte stadsbuurten nog een uitgesproken positieve betekenis? En spelen de aan een dergelijk compact woonmilieu verbonden voordelen een rol van betekenis voor het in stand houden van een levenswijze die wordt gekenmerkt door frequente directe interactie buitenshuis? In dit hoofdstuk zal worden ingegaan op het sinds 1970 in grote steden in West-Europa en Noord-Amerika ingezette proces van *gentrification*. Hierbij gaat het om een stedelijk transformatieproces waarbij bewonersgroepen met een relatief hoge opleiding en een overeenkomstig hoog welvaartsniveau zich zijn gaan vestigen in uit de gratie en in verval geraakte oude centraal gelegen stadsbuurten. In dit verband moeten de volgende twee vragen worden beantwoord. Zijn de betreffende *gentrifiers* inderdaad bewust, uit overtuiging, ter plaatse gaan wonen? En heeft daarbij hun behoefte aan frequente directe interactie met personen, bedrijven en instellingen buitenshuis een belangrijke rol gespeeld?

Een korte geschiedenis van het verschijnsel

Zowel in West-Europa als in Noord-Amerika raakten in de loop van de twintigste eeuw steeds meer woonbuurten in en nabij de oude stadskernen van de grote metropolen in verval. Dit verval manifesteerde zich zowel in de fysieke structuur van deze veelal vóór 1900 gebouwde buurten als in hun sociale en economische profiel. De woonkwaliteit van de huizen ter plaatse zakte naar een voortdurend lager niveau, deels in absoluut opzicht door veroudering, deels ook in relatieve zin als gevolg van de aanleg van nieuwe, ruimer opgezette woongebieden aan de randen van de uitdijende steden. Tezelfdertijd raakte de bevolking van deze oude stadsbuurten steeds meer gekenmerkt door een laag welstandsniveau ten gevolge van het voortdurend wegtrekken van de meer bemiddelde ingezetenen en hun vervanging door bewoners met een aanzienlijk lager inkomen. Bovendien ging deze vervanging in veel gevallen gepaard met een groei van het percentage allochtone immigranten. Parallel aan deze transformatie zakte de opbrengst van de koop- en huurwoningen in deze buurten naar een dieptepunt. Van investeringen in de woonkwaliteit was bijgevolg steeds minder sprake, noch in de vorm van ingrijpende reconstructie of nieuwbouw, noch in de vorm van klein onderhoud. Halverwege de twintigste eeuw had dit verval van oude centraal gelegen buurten in grote steden al geleid tot het ontstaan van uitgesproken 'achterbuurten', gekenmerkt door aanzienlijke armoede en werkloosheid.

De regio Amsterdam en de drie onderzoeksgebieden

Gelet op de kwaliteiten die steden moeten hebben als uitgesproken vestigingsmilieu voor starters, leent Amsterdam zich goed voor onderzoek naar het dagelijks leven van starters als bewonersgroep. De stad is, met haar vele instellingen voor hoger onderwijs en het uitgebreide bestand van kennisintensieve banen, de belangrijkste roltrapregio in het land. Daarnaast vormt Amsterdam veruit het voornaamste stedelijke cluster van cultuur en vermaak. En tenslotte heeft diezelfde hoofdstedelijke agglomeratie tot nu toe in ieder geval voldoende woonfaciliteiten kunnen opbrengen om uit te groeien tot stad met aanzienlijke concentraties van hoog opgeleide jonge en jong-middelbare alleenstaande carrièrestarters en carrière-uitbouwers.¹ Hierbij gaat het zowel om clusters van onbemiddelde starters, bijvoorbeeld in een aantal al dan niet gelegaliseerde krakersbolwerken, als om concentraties van welgestelde *young urban professionals* en hun oudere soortgenoten, onder meer binnen de oude grachtengordel (Van der Meer 1996).

Binnen de stad kan een concentrische geleding worden vastgesteld. Middenin, binnen de oude kern van Amsterdam, bevindt zich het stadscentrum, nog steeds zowel het grootste concentratiegebied van werkgelegenheid binnen de agglomeratie als het belangrijkste winkel- en uitgaanscentrum. Wel is het gewicht van beide functies sinds de jaren zestig duidelijk verminderd, voornamelijk door verplaatsing van delen van deze functies naar andere centra binnen het totale stadsgebied. Hoewel nog steeds veel arbeidsplaatsen binnen dit oude centrumgebied zijn geconcentreerd, vertoont de balans met het wonen hier de laatste tijd dan ook aanzienlijk meer evenwicht, vooral door een toevloed van koopkrachtige bewoners (Cortie e.a. 1982).

Direct in aansluiting op dit centrum, en in hoge mate met dit stadscentrum vervlochten, liggen twee andere typisch centraal-stedelijke woon- en werkgebieden. In de eerste plaats een groot aantal buurten met, naast de ook hier aanwezige menging van wonen en werken tot op straatniveau, als voornaamste kenmerk een vrijwel volledig uit goedkope huurwoningen opgebouwd woningbestand. Aan het begin van de jaren zestig van de vorige eeuw waren deze buurten dan ook grotendeels vervallen tot *minimum choice* woongebieden, een ontwikkeling die, zoals al eerder in dit betoog is toegelicht, ook in talrijke andere steden kon worden vastgesteld. Momenteel is in diezelfde buurten op talloze plaatsen gentrification gaande. Deze verkeert soms al in een vergevorderd stadium, zoals in binnenstadsbuurten als de Jordaan en de Westelijke Eilanden, en soms nog in een prille vorm, zoals in negentiende-eeuwse buurten als de Oude Pijp en de Staatsliedenbuurt (Van der Meer 1996; Van Rooijen 1997; Dingemans 2002).

Verder zijn onmiddellijk nabij het stadscentrum enkele buurten te vinden, langs de grachten in de oude stadskern en rondom het Concertgebouw en de grote musea in het Zuidelijke deel van de negentiende-eeuwse bebouwing-gordel, met een bebouwing die uit luxe koopwoningen en nette kantoorpanden bestaat. Oorspronkelijk ging het hier om chique stadsbuurten. Rond

1. Dit neemt niet weg dat algemeen wordt onderkend dat de Amsterdamse woningmarkt serieuze problemen kent als het gaat om woonruimte voor starters. In het slothoofdstuk wordt hieraan kort aandacht besteed.

In de loop van de jaren zestig van de vorige eeuw, begint zich in sommige van deze steden echter een kentering te manifesteren in dit proces van fysieke en sociale verkommering. De Engelse socioloog Ruth Glass signaleert als een van de eersten deze omslag in enkele centraal gelegen oude stadswijken van Londen en geeft deze omslag meteen een naam:

One by one, many of the working-class quarters of London have been invaded by the middle classes – upper and lower. Shabby, modest mews and cottages (...) have been taken over when their leases expired and have become elegant expensive residences. Larger Victorian houses, downgraded in an earlier or recent period – which were used as lodging houses or were otherwise in multiple occupation – have been upgraded again. Once this process of gentrification starts in a district it goes on rapidly until all or most of the original working-class occupiers are displaced and the whole social character of the districts is changed. (Glass 1963: xviii)

De aanduiding 'gentrification' wordt vervolgens, doordat het fenomeen zich in steeds meer steden blijkt voor te doen, in korte tijd overgenomen door iedere wetenschapper die zich verdiept in deze hernieuwde opbloei van in verval geraakte in of nabij de oude stadskern gelegen wijken. Hierbij gaat de aandacht van deze onderzoekers vanaf het begin in hoge mate uit naar de achtergronden van deze nieuwe bewonerscategorie. Deze *gentrifiers* blijken namelijk een geheel eigen sociaal profiel te bezitten. Uiteraard verschillen zij zowel qua achtergrond als levenswijze in hoge mate van de door hen vervangen en deels ook verdrongen oude ingezetenen van de betreffende buurten. Niet alleen is de sociaal-economische positie van de overwegend tot de middenklasse behorende *gentrifiers* hoger, ook hun levenswijze blijkt veel meer dan die van hun voorgangers gekenmerkt te zijn door een sterke carrièrerichtheid en geïnvolveerdheid in stedelijke consumptie. Bovendien zijn zij uithuiziger. Diezelfde *gentrifiers* wijken echter, zeker in de eerste jaren waarin sprake is van *gentrification*, evenzeer in bepaalde opzichten af van hun voornamelijk in de suburbs levende middle class-genoten. Terwijl de vooral in de jaren zestig en zeventig nog overwegend jonge *gentrifiers* grotendeels alleenwonend zijn of als koppels samenleven, manifesteren de suburbane middenklassers zich overwegend in gezinsverband. Bovendien zijn deze suburbane *middle class*-genoten vergeleken met de *gentrifiers* veel sterker *home centered* in hun dagelijks gedrag. (Laska & Spain 1980; Gale 1984; Zukin 1991; Knox 1993; Butler 1997). Het effect van deze invasie van nieuwe stadgerichte ingezetenen op de in verval geraakte stadsbuurten is groot. De groeiende aanwezigheid van *gentrifiers* bewerkstelligt ter plaatse namelijk in het algemeen een krachtige revitalisering. Dit geldt voor het gehalte van het pandenbestand en het voorzieningenassortiment en ook voor de ter plaatse ervaren leefbaarheid.

1960 functioneerden deze buurten echter nog slechts in beperkte mate als woonwerkmilieus met allure. In die dagen begonnen deze buurten als stedelijke woonmilieus namelijk ernstig in problemen te raken, gedeeltelijk als gevolg van opdringende cityvorming, ten dele ook als gevolg van een beginnende invasie van minder draagkrachtige bewoners, onder andere door de stichting van gastarbeiderspensions ter plaatse. Sindsdien hebben deze buurten hun oude posities als gerenommeerde luxe stadsbuurten echter volledig herwonnen, dankzij de hernieuwde belangstelling van welgestelde gentrifiers voor centraal-stedelijk wonen en soms ook wonen en werken onder één dak.

Met deze drie gebieden zijn de meest uitgesproken compact-stedelijke stadsdelen binnen Amsterdam wel aangeduid. Kenmerkend voor deze gebieden is de dichte pakking van de bebouwing, in combinatie met de grote mate waarin het bestand van bedrijfspanden en woningen er tot op straatniveau is vermengd. In de nieuwere na de Eerste Wereldoorlog gerealiseerde bebouwingsgordels zijn deze twee kwaliteiten niet langer aan elkaar gekoppeld. Enerzijds neemt naar de rand van de stad toe de bebouwingsdichtheid namelijk steeds verder af en stijgt het percentage groen, zowel in de vorm van parken en sportterreinen als in de gedaante van plantsoenen en wegbermen. Anderzijds wordt de scheiding van functies steeds grootschaliger. Is in de periode tussen beide wereldoorlogen bijvoorbeeld nog sprake van speciale winkelstraten, bedrijfsblokken en sportvelden binnen de woonbuurten, na de Tweede Wereldoorlog begint een tijdvak waarin nog slechts op zichzelf staande kantoorzones, winkelcentra en industrieterreinen worden aangelegd, in steeds sterkere mate onderscheiden van de woongebieden. Na 1970 wordt deze ontwikkeling verder versterkt. De tijd van stedenbouw in de vorm van op het bestaande stadslichaam aansluitende nieuwe uitbreidingen lijkt voorbij. In deze jaren begint een tijdvak van stedenbouw door middel van stadsregiovorming, ook in en rondom de hoofdstad. De overheid begeleidt deze omslag onder andere door de in die dagen begonnen aanleg van compleet nieuwe 'groeikernen', op enkele tientallen kilometers afstand van de oude donorsteden. De dichtheden in de nieuwe woon- en werkgebieden binnen de tot ontwikkeling komende stadsregio's worden in doorsnee steeds lager. Slechts een deel van de nieuwgebouwde centra, onder meer ontwikkeld voor specifieke kantoor- of onderwijsfuncties, wordt nog in dichte pakking uitgevoerd. De scheiding van functies wordt voortdurend grootschaliger. Het groeiende aantal files binnen de Amsterdamse regio weerspiegelt deze ontwikkelingen (Van der Cammen e.a. 1996; Brand 2002). Momenteel heeft de door talloze dagelijkse interacties bijeen gehouden Amsterdamse regio dan ook al een diameter van vele tientallen kilometers. Daarbinnen bevinden zich alle mogelijke typen leefmilieus, variërend van lommerrijke luxe villadorpen en kleine plattelandsdorpen tot dichtbebouwde en functioneel gemengde stadskernbuurten. De gemeente Amsterdam vormt daarbinnen nog slechts een specifiek opgebouwd deelgebied, dat lang niet alle milieutypen bevat.

Gentrification: de opkomst van stadgerichte bewonersgroepen

Zeker in de eerste jaren na ontdekking van het fenomeen gentrification laten veel wetenschappers zich bij het zoeken naar een verklaring ervan voornamelijk inspireren door de explosief groeiende differentiatie tussen de huishoudens vanaf het eind van de jaren vijftig van de vorige eeuw. Hierbij gaat het zowel om de opbouw en het takenpakket van deze huishoudens als om hun spreiding over verschillende soorten woonmilieus. In deze gedachtegang had tot dan toe zowel in West-Europa als in Noord-Amerika sinds vele jaren het traditionele gezinshuishouden gedomineerd, met een mannelijke kostwinner aan het hoofd en daarnaast een huisvrouw zonder betaalde beroepsbezigheden, die het huishouden deed en voor de kinderen zorgde. Doordat juist dit traditionele gezin in de loop van de tijd steeds meer voorkeur toonde voor suburbaan wonen in een eengezinshuis met tuin, wat vanwege de geboden ruimtelijke armslag het beste zou zijn voor het gezinsleven, raakten de stadskernen in verval.

Vanaf de jaren zestig nemen echter allerlei andere vormen van samenwonen snel in aantal toe. Er ontwikkelen zich huishoudens met een andere opbouw, een ander takenpakket en een ander prioriteitenpatroon. Sommige van deze nieuwe huishoudens ambiëren een aanzienlijk stedelijker leefomgeving. Hierbij gaat het vooral om jonge en jongmiddelbare alleenstaanden en kinderloze koppels met een sterke gerichtheid op het uitbouwen van de eigen carrière. Ook tonen zij een uitgesproken voorkeur voor een impulsrijk stedelijk recreatiepatroon. Een eengezinswoning met tuin is voor hen bij wijze van spreken eerder een last dan een zegen. Deze opkomst, die zich nagenoeg gelijktijdig overal in het hoogontwikkelde Westen blijkt voor te doen, leidt bijgevolg een tijdvak in met nieuwe kansen voor de vervallen centrale woonbuurten in veel oudere grote steden. Kernpunt in deze visie vormt zo bezien de sterke groei van het aantal soorten huishoudens vanaf de jaren zestig van de vorige eeuw. De percentages alleenwonenden, kinderloze echtparen of ongehuwd samenwonende man-vrouwcombinaties, homokoppels en eenoudergezinnen groeien sindsdien gestaag, het aantal huishoudens van een getrouwd ouderpaar met één of meer kinderen slinkt voortdurend. Ook de deelname aan betaalde beroepsbezigheden krijgt tegenwoordig een ander karakter, voornamelijk als gevolg van de stijgende participatie van vrouwen, ook gehuwde, in het arbeidsproces (Stapleton 1980; Lesthaeghe & Van de Kaa 1986; Van de Kaa 1987, 1994; De Feijter 1991; SCP 1998).

De in gentrification geïnteresseerde auteurs gaan zelf nauwelijks dieper op deze ontwikkeling in. Demografen hebben deze groeiende differentiatie echter uitgebreid beschreven en theoretisch geëtiketteerd als nieuwe *demographic transition*. Bepalend voor deze ingrijpende omslag in de opbouw van huishoudens en de zorg voor kinderen achten zij zowel verschillende emancipatiebewegingen als een toenemende secularisatie en een groeiend individualisme in meer materiële zin. Vooral de individualisering wordt in dit verband genoemd. Hiermee wordt bedoeld dat de bewoners van de stedelijke regio's in West-Europa en Noord-Amerika vanaf het midden van de twintigste eeuw bij het richting geven aan hun levensloop en de opbouw

De in het tijdbestedingonderzoek tegenover elkaar gestelde lokale leefmilieus weerspiegelen deze differentiatie. De drie in het onderzoek onderscheiden stadsdelen verschillen onderling aanzienlijk wat betreft hun compactheid qua bebouwing, hun rijkdom aan eigen voorzieningen en hun ligging ten opzichte van faciliteiten elders in de hoofdstedelijke regio. Amsterdam-Oud Zuid staat model voor een centraal gelegen compact-stedelijk leefmilieu, op loopafstand van alle mogelijke centrumfuncties in de culturele, winkel- en uitgaanssector. Binnen dit onderzoeksgebied bevindt zich bovendien zowel een gentrificationmilieu dat speciaal geschikt lijkt voor niet-welgestelde starters, in de vorm van de voormalige volksbuurt De Pijp, als een van oudsher luxe woonwerkgebied, belichaamd door de buurten rondom het Concertgebouw en ten Oosten van het Vondelpark.

In contrast hiermee geldt Amsterdam-Zuidoost als grootstedse variant van een in de jaren zestig van de vorige eeuw ingezette stadsuitbreiding, deels uitgevoerd in de vorm van hoogbouwflats en deels in de vorm van eengezinswoningen, en voorzien van snelle verbindingen via het openbaar vervoer, zowel met het centrum van de stad als met andere stadsdelen. Ook dit onderzoeksgebied valt in twee delen uiteen. Het hoogbouwgedeelte, de Bijlmermeer, lijdt ten tijde van het onderzoek onder een slechte naam en fungeert op dat moment al vele jaren als opvanggebied voor huishoudens met een zwakke positie op de woningmarkt. In het laagbouwgedeelte Gaasperdam overheersen daarentegen de eengezinswoningen en ligt het welvaartsniveau van de bewoners duidelijk hoger.

Ten slotte kan Almere als een schoolvoorbeeld gelden van het in Nederland door de overheid sinds het begin van de jaren zeventig tot ontwikkeling gebrachte groeikernmilieu, gekenmerkt door een ruim aanbod aan eengezinswoningen, zowel in de huur- als in de koopsector, en ruim voorzien van alle mogelijke soorten groen en talrijke faciliteiten voor recreatie in de open lucht.

Dat in dit tijdbestedingonderzoek voor deze drie sterk contrasterende woonmilieus is gekozen, heeft uiteraard een reden. Dit onderzoek is vanaf het begin onder andere bedoeld om vast te stellen in hoeverre en op welke wijze een contrast tussen qua bouwwijze, ligging en uitrusting stedelijke en suburbane leefmilieus doorwerkt in de woonvoorkeuren en het leefpatroon van de bewoners van beide milieutypen, alsmede in de ten dele hierdoor bewerkstelligde opbouw van de bevolking in beide gevallen. Op deze wijze bezien lijkt de keuze van de drie onderzoeksgebieden geslaagd, in ieder geval voor zover het de woonpreferenties van de ondervraagde ingezetenen betreft en de residentiële spreiding van de vier onderscheiden huishoudtypen over de verschillende woonmilieus. Immers, wat is het geval?

Om te beginnen is bij de respondenten geïnformeerd naar hun voorkeuren ten aanzien van het wonen. Zij zijn ondervraagd over hun mening over de leefbaarheid in de drie in het onderzoek betrokken woongebieden. Hierbij kwamen alle mogelijke kwalificaties wat betreft de fysieke opbouw, het bestand van voorzieningen, de woonsituatie en de sfeer in deze gebieden

van hun huishouden, en bij de ordening van hun dagelijks bestaan, een groeiende autonomie vertonen ten opzichte van hun maatschappelijke omgeving en de daar vanouds geldende standaardideeën.

Aannemelijk lijkt dat de groeiende welvaart en het stijgende scholingsniveau in het Westen aan deze groter wordende mondigheid hebben bijgedragen. De toenemende materiële expressie van dit individualisme in de vorm van eigen specifieke consumptiepatronen past in deze tendentie. De groeiende aantallen echtscheidingen, kinderloze huishoudens, werkende vrouwen en alternatieve lossere arrangementen om samen te leven, bijvoorbeeld in de vorm van LAT-relaties, zijn symptomen van deze individualisering.

Van belang voor deze beschouwing is uiteraard vooral dat deze groeiende veelheid aan huishoudvormen zich, ook volgens de hier aangehaalde demografen, niet slechts blijkt te uiten in de opbouw en bestaanswijze van de betreffende huishoudens. Ze manifesteert zich vanaf het begin van de jaren zestig ook in de woonbehoeften en het woonpatroon van deze huishoudens, dat wil bijvoorbeeld zeggen in het type woningen en het soort woongebieden – stedelijk, suburbaan of landelijk – waarnaar de voorkeuren uitgaan. De Britse geograaf Brian Berry omschrijft deze veranderende werkelijkheid al in 1973 als volgt. Zeker bij de meer mobiele ingezetenen van landen als de Verenigde Staten kunnen de laatste tijd tenminste vier achtereenvolgende *lifestyles* worden onderscheiden, gesitueerd in volstrekt verschillende leefmilieus: 'growing up in a smaller community; career building in the apartment neighbourhoods of a city; child raising in a suburb; and retirement by empty-nest couples to better climates, to exurb country places, or to exclusive big-city apartment complexes' (Berry 1973:58). Kortom, de nieuwe *demographic transition*, zoals gesignaleerd door demografen, leidt ruimtelijk gezien tot een in groeiende mate veelkleurig mozaïek van lifestylemilieus.

Dat de onderzoekers rond het thema *gentrification* zich evenzeer door dit soort inzichten over het belang van veranderende levensbehoeften en levenswijzen hebben laten leiden, lijkt wel zeker. Deze wetenschappers blijken de in de jaren zeventig in het Westen herlevende belangstelling voor centraal-stedelijk wonen namelijk ook in de eerste plaats te beschouwen als uitvloeisel van een op groeiende individualisering stoelende opkomst van stadgerichte huishoudens. Hierbij gaat het dus hoofdzakelijk om jonge niet-gezinshuishoudens met een sterke behoefte aan het eigenhandig opbouwen van een carrière. Deze jonge en overwegend alleenstaande starters hebben een sterke gerichtheid op centraal-stedelijk gesitueerde opleidingsinstellingen, werkgelegenheid, cultuurvoorzieningen en ontmoetingsplaatsen. Hun positie als starter is voor deze jonge *gentrifiers* op dat moment in de meeste gevallen essentieel. Zij zijn ter plaatse komen wonen om een professionele carrière te starten en tegelijk een zelfstandig bestaan op te zetten als alleenstaande dan wel (op den duur) als partner en eventueel ook ouder in een meerpersoonshuishouden. Om deze twee startprojecten gaat het ze in deze fase van hun leven (Gans 1972; Berry 1973; Laska & Spain 1980; Gale 1984; Rose 1984; zie voorts voor Nederland: Cortie e.a. 1982 ; Vijgen & Van Engelsdorp Gastelaars 1986, 1991, 1992).

aan de orde. De waarderingspatronen kunnen als volgt worden samengevat (Vijgen & Van Engelsdorp Gastelaars 1992:144).

Het leefbaarheidniveau in Amsterdam-Oud Zuid wordt door de respondenten in twaalf opzichten als afwijkend van de twee andere onderzoeksgebieden gekwalificeerd. Het betreffende stadsdeel valt in positieve zin op door:

1. een goede ligging qua bereikbaarheid
2. de grote hoeveelheid winkels voor duurzame goederen ter plaatse
3. het grote aantal markten
4. eetgelegenheden
5. cafés
6. bioscopen en theaters in de buurt, en voorts door
7. de gezelligheid en sfeer ter plaatse.

Daarnaast valt Amsterdam-Oud Zuid in negatieve zin op door congestie-effecten als:

8. de drukte en het lawaai
9. het vuil en de hondensoep
10. en het gebrek aan speelgelegenheden in het stadsdeel.

En ten slotte wordt aan dit woongebied, vergeleken met de twee andere woongebieden, tweemaal duidelijk een positieve kwalificatie onthouden, namelijk voor:

11. de kwaliteit van de woningen, en
12. de mate waarin het stadsdeel rust, groen en ruimte aan de bewoners biedt.

Almere en Amsterdam-Zuidoost worden aanzienlijk minder vaak in specifiek opzicht gekwalificeerd, een uitkomst die voornamelijk voortvloeit uit de omstandigheid dat beide woongebieden in veel opzichten min of meer hetzelfde scorepatroon vertonen als twee varianten van eenzelfde type buitenwijk (Reijndorp 2004). Zo bezien geldt het tegendeel van de twaalf hiervoor gegeven typering van Oud Zuid voor beide andere woonmilieus. Niettemin worden deze twee onderzoeksgebieden ook enkele malen op een van elkaar onderscheiden wijze getypeerd. Zo valt Amsterdam-Zuidoost in extra negatieve zin op door het gebrek aan eetgelegenheden, cafés, bioscopen en theaters. Almere wordt in negatief opzicht apart vermeld vanwege de slechte kwaliteit van het openbaar vervoer.

De waarderingspatronen blijken in hoge mate consistent te zijn. Amsterdam-Oud Zuid wordt in brede zin ervaren als een centraal gelegen, compact en rijk gefaciliteerd stadsdeel, met bijbehorende negatieve kwalificaties wat betreft het lawaai, de drukte, het vuil en het gebrek aan ruimte voor spelende kinderen in het gebied. Het is dan ook niet verwonderlijk dat vooral de twee meest uithuiszige bewonerscategorieën, de alleenstaande jonge studenten en werkers, naar eigen zeggen in dit stadsdeel uitstekend floreren. De omstandigheid dat de woningen ter plaatse, hoewel bepaald niet slecht, gelet op de aangeboden kwaliteit door velen nogal prijzig worden gevonden, wordt zeker door de starters duidelijk op de koop toe genomen. Daarentegen

Gentrification: een geregisseerde ingreep in het binnenstedelijke ruimtegebruik

Al spoedig ontstaat echter een krachtige oppositie tegen deze gedachtegang. Het accent zou hierin te zeer liggen op bewonersinitiatieven en woonvoorkeuren. De tegenstanders van deze opvatting zien *gentrification* in de eerste plaats als een om rendementsredenen door beheerders en ontwikkelaars van het stedelijk ruimtegebruik bewerkstelligde verschuiving in dit ruimtegebruik binnen en nabij de oude kernen van grote steden. Het in verval raken van zovele stadscentra binnen deze kernen als gevolg van suburbanisatie heeft negatieve gevolgen voor de opbrengsten van het gebouwenbestand daar. Bijgevolg ontstaat voor participanten op de stedelijke grond- en gebouwenmarkt de noodzaak nieuwe winstgevendende bestemmingen voor de betreffende kernmilieus te ontwikkelen. Hiervan is *gentrification* volgens deze deskundigen een gevolg.

Deze verklaring krijgt in de loop der tijd een steeds grotere aanhang. De onderzoekers gaan in hun redenering in het algemeen uit van de gedurende de laatste eeuw snel veranderende economische verhoudingen in tot voor kort veelal als hoog-industrieel bestempelde landen als de Verenigde Staten, Engeland, Duitsland en Nederland. Vooral de globalisering van de economische en politieke organisaties en transactienetwerken, en de hieraan gerelateerde opkomst van een internationale diensteneconomie, worden in dit verband vaak genoemd. Zeker de grootstedelijke conurbaties in de genoemde landen ondergaan hierdoor sinds de jaren zestig van de vorige eeuw een ingrijpende gedaantewisseling wat betreft hun economische en sociale profiel. Een deel van deze conurbaties raakt, doordat ze profiteren van deze nieuwe ontwikkelingen, in groeiende mate getransformeerd tot clusters die worden gedomineerd door in een internationale *service economy* passende dienstverlenende activiteiten. Een ander deel van deze conurbaties raakt echter in de problemen. Als industriële clusters zijn zij weinig attractief voor vestigingen behorend tot de nieuwe diensteneconomie, terwijl ze wel geconfronteerd worden met het verdwijnen van plaatselijke industriële bedrijvigheid naar landen met een lager loonniveau, in Oost-Europa en Azië. En nagenoeg alle conurbaties in de betreffende landen hebben tenslotte te maken met een groeiende kapitaalintensiteit en ruimtebehoefte van veel bedrijven, en een daardoor toenemende geneigdheid tot suburbanisatie naar meer ruimte biedende locaties aan de stadsranden of in de suburbane ommelanden.

Vooraf uit de overwegend centraal in deze conurbaties gelegen compacte stadskernen vertrekken vanaf de jaren zestig steeds meer bedrijven en instellingen, deels door overplaatsing van de betreffende activiteiten naar andere landen, deels door verhuizing naar meer ruimte biedende locaties aan de randen van de stad of in het ommeland. Als gevolg hiervan stagneert de groei van de bedrijvigheid daar. In veel gevallen slaat deze groei zelfs om in verval, met alle negatieve gevolgen van dien voor de inkomsten uit de grond en gebouwen ter plaatse. Juist dit wegvallende rendement vormt de drijfveer voor allerlei marktpartijen, betrokken bij de ontwikkeling van

worden Amsterdam-Zuidoost en, meer nog, Almere als rustige groene woongebieden gezien, weliswaar zonder al te veel voorzieningen en gezelligheid, doch wel met ruime aantrekkelijke woningen. Vooral de traditionele gezinnen voelen zich daarom, tezamen met de werkende koppels – blijkens de vraaggesprekken in meerderheid al duidelijk anticiperend op een nabije toekomst als gezin met kinderen – in deze woongebieden best tevreden en op hun plaats. De stedelijk aandoende uithuizigheid die ten tijde van het onderzoek nog in het gedrag van de werkende koppels tot uitdrukking komt, is daarom in de meeste gevallen waarschijnlijk geen lang leven meer beschoren.

De ogenschijnlijke tweeslachtigheid in het gedragspatroon van de werkende koppels doet weinig af aan de structurele teneur die in de waarderingspatronen van de vier huishoudcategorieën kan worden vastgesteld. Compact-stedelijke woonmilieus blijken vooral aantrekkelijk te zijn voor bewoners met een door frequente interactie buitenshuis gekenmerkte levenswijze, terwijl suburbane woonmilieus meer in trek blijken te zijn bij thuisgerichte bewonerscategorieën met een grote behoefte aan ruimtelijke armlslag in de eigen privé-woonsfeer.

De door de vier ondervraagde huishoudcategorieën uitgesproken oordelen over de leefbaarheid in de drie onderscheiden woonmilieus worden tamelijk nauwkeurig weerspiegeld in de wijze waarop deze vier bewonersgroepen ruimtelijk zijn verdeeld over de uiteenlopende woonmilieus. Amsterdam-Oud Zuid vormt veruit het belangrijkste woongebied voor de geënuquëeerde alleenstaande starters. In kleine aantallen zijn deze starters daarnaast ook nog in Zuidoost te vinden. In Almere ontbreken zij ten tijde van het onderzoek nagenoeg geheel als ingezetenen, zodat in het onderzoek geen plaats is ingeruimd voor een afzonderlijke categorie starters woonachtig in een groeikern. Oud Zuid vormt daarnaast, in ongeveer gelijke mate als Zuidoost, een belangrijk woongebied voor de alleenstaande werkers. In Almere is ook deze bewonersgroep slechts spaarzaam aanwezig, zij het ditmaal wel in voldoende groot aantal om als afzonderlijke bewonerscategorie te kunnen worden opgenomen. Het omgekeerde beeld doet zich voor bij de twee andere onderzochte huishoudcategorieën. Almere, en in mindere mate ook Amsterdam-Zuidoost, vormen beide belangrijke vestigingsmilieus voor de werkende koppels, terwijl de traditionele gezinnen in overgrote meerderheid in Almere woonachtig zijn (Vijgen & Van Engelsdorp Gastelaars 1992: 46 e.v.).

Kortom, de vier ondervraagde bewonerscategorieën verschillen onderling aanzienlijk in hun oordeel over een leefbare woonsituatie. Hierbij staan als maatstaven het belang van ruimtelijke armlslag in en rondom de eigen woning tegenover het belang van een woning waarbij alle relevante werkplekken en voorzieningen vlakbij huis zijn te vinden, of anders in ieder geval zonder al te veel moeite dagelijks kunnen worden bereikt. De aanhangers van het laatstgenoemde leefbaarheidscriterium – in het onderzoek de alleenstaande starters en werkers – blijken een aanzienlijk stedelijker residentieel

stedelijk onroerend goed, om voor deze stadskernen naar meer rendabele bestemmingen te gaan zoeken, bijvoorbeeld in de woonsector. De voornemens van projectontwikkelaars en gemeentelijke overheden in dit opzicht vormen in deze gedachtegang uiteindelijk het startpunt voor allerlei projecten met een *gentrification*-profiel.

Dat dergelijke projecten in de praktijk vervolgens vooral doorgezet blijken te worden in de stadskernen van florerende agglomeraties met een vitale diensteneconomie, ligt voor de hand. Juist in deze conurbaties bevindt zich namelijk een groeiende populatie van nieuwe koopkrachtige woningzoekenden die hun werk hebben in deze *service economy*. Deze goed verdienende professionals in de diensteneconomie vormen in de gedachtegang van de hier beknopt aangehaalde wetenschappers dan ook de voornaamste participanten in het *gentrification*-proces (Smith 1979, 1996; Hamnett 1984; Smith & Williams 1986; Marcuse 1996; Butler 1997).

Synthese: jonge starters als specifieke stadgerichte categorie gentrifiers

Beide beschreven zienswijzen hebben hun sterke en zwakke kanten. Indien *gentrification* in de eerste plaats wordt gezien als invasie van een nieuw type stedelingen, voornamelijk jonge hoog opgeleide carrièrestarters die afhankelijk zijn van een grootstedelijk faciliteitenbestand, vormt de motivatie van deze nieuwe stedelingen het centrale thema. Aan het verloop en de consequenties van deze invasie als vorm van stadsontwikkeling wordt door de betrokken onderzoekers dan ook veel minder aandacht besteed. Aan de positie van de oude bewoners in betreffende buurten wijden zij ternauwernood een woord. In de tweede benaderingswijze, wanneer *gentrification* vooral wordt beschouwd als economisch gemotiveerde ingreep in het stagnerende grondgebruik in stadskernen, wordt daarentegen voornamelijk aandacht geschonken aan het proces van stadsontwikkeling en aan de krachten die daarbij een rol spelen. In dit geval bestaat juist beperkte aandacht voor de vraagkant en blijven de beweegredenen van de gentrifiers grotendeels buiten beeld. In deze visie wordt het profiel van de uiteindelijk in de projecten participerende *gentrifiers* voornamelijk geschetst in termen van kapitaalcracht.

Deze twee visies zijn hier aan de orde gesteld omdat voor het vervolg van dit betoog enig inzicht nodig is in de structuur van het *gentrification*-proces als nieuwe ontwikkeling op de stedelijke woningmarkt. In combinatie met elkaar zouden deze twee visies dit inzicht kunnen leveren. Daarnaast zouden zij echter, gezien het feit dat de tweede visie in het debat over *gentrification* in de loop van de tijd steeds meer is gaan overheersen, evenzeer een verschuiving in het *gentrification*-proces zelf kunnen weerspiegelen. Dit laatste lijkt zeker het geval te zijn.

In de beginjaren van dit proces, zo vanaf het eind van de jaren zestig tot het begin van de jaren tachtig, heeft *gentrification* in veel gevallen overwegend het karakter van een vooral door de betrokken bewoners zelf bewerkstelligde transformatie. Gale geeft in 1980, op grond van eigen

spreidingspatroon te vertonen dan de aanhangers van ruimtelijke armslag in en rondom de eigen woning, in het onderzoek de koppels en gezinnen. Een beter passende illustratie bij de in dit boek gevolgde gedachtegang over het verband tussen directe interactie en compacte stedelijkheid lijkt moeilijk denkbaar.

onderzoek in Washington, een goed beeld van het verloop van een dergelijke transformatie (Gale in Laska & Spain 1980). Een dergelijke ontwikkeling begint in het algemeen met de vestiging van een aantal jonge, weinig verdienende alleenstaanden en koppels – overwegend studenten en beginnende kunstenaars – in bepaalde centraal gelegen en in verval geraakte stadsbuurten. Deze jongeren doen dit omdat ze juist dáár, nabij alle mogelijke opleidingsinstellingen en andersoortige stedelijke voorzieningen, tevens de goedkope woon- of werkruimte vinden die ze kunnen betalen. Veel risico lopen ze niet met deze actie. Ze investeren ter plaatse namelijk nauwelijks geld. Als zo'n invasie succes heeft en doorzet, krijgt de buurt na verloop van tijd een vitaler aanzien en raakt zij ook bekend bij kapitaalkrachtige soortgenoten van deze gentrifiers. Deze raken geïnteresseerd en beginnen zich in dezelfde buurt te vestigen, waardoor de hoeveelheid investeringen in de plaatselijke woonbebouwing sterk groeit. Deze nagenoeg geheel door particulieren zelf gedragen stadsvernieuwing kan vervolgens krachtig doorzetten. Op den duur kunnen de nieuwe goed verdienende *young urban professionals* de buurt zelfs geheel overnemen. Deze buurt is dan, zoals dat heet, volledig gegentrificeerd (Gale in Laska & Spain 1980). Gale geeft met deze schets een tamelijk herkenbaar beeld, zeker van de gentrification uit die jaren in Europese steden als Londen, Kopenhagen en Amsterdam (Gale 1984).

In de loop van de jaren tachtig begint evenwel een nieuwe fase in het *gentrification*-proces in veel steden. Dan zijn alle belanghebbenden zo langzamerhand op de hoogte geraakt van de wederopbloei die door dit proces kan worden bewerkstelligd. In die jaren nemen institutionele marktpartijen – in Europa meestal de stedelijke overheden zelf, in Noord-Amerika vaker particuliere ontwikkelingsconsortia – dan ook in toenemende mate het fysieke vernieuwingsproces over. Hele stadswijken worden soms in één keer gereconstrueerd of geheel door nieuwbouw vervangen. Een tweede fase in het *gentrification*-proces in Westerse steden is begonnen. In deze fase spelen individueel opererende jongeren als *gentrifiers* een aanzienlijk minder prominente rol. Kapitaalkracht wordt nu steeds meer de belangrijkste kwalificatie om een woning te bemachtigen in een van de grote stedelijke vernieuwingsgebieden. De huishoudelijke opbouw van de bij *gentrification* betrokken bevolking krijgt steeds meer een gemengd karakter. De percentages welgestelde gezinshuishoudens en senioren nemen toe. Echt onbemiddelde starters komen in de grote vernieuwingsprojecten nauwelijks meer aan bod.

Uiteraard blijven deze jonge starters wél pogingen ondernemen om zich nabij de stadskernen te vestigen, zij het nu veelal op andere plaatsen. Nog steeds worden oude stedelijke woon- en werkgebieden ontdekt door jonge kunstenaars, studenten en starters van een nieuw bedrijfje. En nog steeds komen vervolgens in de betreffende stadsgebieden revitaliseringsprocessen op gang die grotendeels door de betrokkenen zelf zijn geëntameerd. Sinds de jaren tachtig vormt deze oervariant van revitalisering echter nog slechts één van de mogelijke uitingen van het *gentrification*-proces. Bovendien

Dagindeling en tijdbudget van vier typen bewoners

In het onderzoek zijn onder andere de volgende vier typen huishoudens betrokken:

1. Alleenstaande studenten: jonge alleenwonende mannen of vrouwen (leeftijd tussen de 20 en 35 jaar) die géén of alleen parttime betaalde werkzaamheden hebben.
2. Alleenstaande werkers: alleenwonende mannen of vrouwen (leeftijd tussen de 20 en 45 jaar) met een volledige werkkring.
3. Werkende koppels: al dan niet gehuwde paren (leeftijd tussen de 25 en 45 jaar) zonder kinderen; beide partners werken en hebben samen minimaal anderhalve volledige baan.
4. Traditionele gezinnen: gezinnen gevormd door een ouderpaar met een of meer thuiswonende jonge kinderen; de man is fulltime werkend, terwijl de vrouw fulltime huisvrouw is ofwel qua geld en tijd slechts verwaarloosbare betaalde bezigheden heeft (leeftijd tussen de 25 en 45 jaar).

Van deze vier huishoudens is de dagindeling als in tabel 1 (Vijgen & Van Engelsdorp Gastelaars 1991: 50 e.v.).

Hierbij zijn bovendien nog enkele aanvullende karakteristieken wat betreft de tijdsbesteding en het inkomen van de participanten in de vier typen huishoudens het vermelden waard (Vijgen & Van Engelsdorp Gastelaars 1991: 31 e.v., 180 e.v.).

Het lijkt gezien deze gegevens verdedigbaar om vast te stellen dat de tot de drie nieuwe typen huishoudens behorende volwassenen een meer geïndividualiseerd, op het maken van carrière en op consumptie gericht bestaan leiden dan de tot de traditionele gezinnen behorende volwassenen. Hiervoor zijn vooralsnog vier aanwijzingen.

1. Er is binnen deze nieuwe huishoudens in grotere mate sprake van tijdsbesteding ten behoeve van individuele ontplooiing en sociale stijging, dat wil zeggen van een op het maken van carrière gefocust dagelijks bestaan.
2. Er is, voor zover aan de orde bij deze huishoudens, aanzienlijk minder sprake van asymmetrie wat betreft de rollen van man en vrouw.
3. Er is in grotere mate sprake van bestedingscapaciteit ten behoeve van eigen dagelijkse behoeften en eigen gerief. Opvallend is in dit verband bijvoorbeeld dat de tot de drie nieuwe typen huishoudens behorende volwassenen, en zeker de meer welgestelde alleenstaande werkers en werkende koppels onder hen, vaak zijn overgegaan tot het uitbesteden van huishoudelijke taken aan anderen – aan de koks en obers in eethuizen, aan werksters e.d. – ter bescherming van hun eigen vrije tijd.
4. Er is bij de tot nieuwe huishoudens behorende volwassenen in grotere mate sprake van uithuizigheid.

gaat het hier om een uiting die slechts in sommige specifieke steden een noemenswaardige omvang krijgt en in vele andere steden nagenoeg geheel ontbreekt.

In het hierna volgende betoog staat niettemin juist deze groep alleenstaande of in koppels levende starters centraal. Juist dit ‘starten’ lijkt namelijk een levensfase of levensstijl te zijn die in grote mate uithuizige interactie impliceert en daarom structureel aangewezen zou kunnen zijn op centraal gesitueerde compact-stedelijke milieus (Vance 1964; Bell 1968; Michelson 1970, 1977; Berry 1973; Vijgen & Van Engelsdorp Gastelaars 1986, 1992). Daarentegen zal voor het merendeel van de senioren en gezinnen in de recent ontwikkelde stedelijke woonprojecten een dergelijke afhankelijkheid van centraal-stedelijke leefmilieus als interactiecontext nauwelijks een rol spelen. Het is dan ook zeer de vraag of dergelijke bewonerscategorieën, als de investeringsgolf in dit soort projecten voorbij is en het nieuwe van de gerealiseerde projecten grotendeels is weggesleten, nog lang ter plaatse zullen blijven of daar zullen gaan wonen (Smets 2000).

Gentrificerende starters en hun stedelijke context

De jongeren die naar de stad trekken voor het opzetten van een eigen zelfstandig bestaan, vormen, sinds hun massaal wordende aanwezigheid in deze steden vanaf de jaren zestig, een tamelijk opvallende categorie stadsbewoners. Hun bedoelingen ter plaatse, het starten van een professionele carrière en het opzetten van een eigen huishouden, maken dat deze starters, meer dan welke andere bewonersgroep dan ook, uit zijn op het verkennen van mogelijkheden en het uitproberen van oplossingsvarianten voor de inrichting van hun verdere leven (Gans 1968; Bell 1968; Berry 1973; Stapleton 1980; Laska & Spain 1980; Gale 1984; Rose 1984; Vijgen & Van Engelsdorp Gastelaars 1986, 1992; Fielding 1993; Hooimeijer & Nijstad 1996). Deze bedoelingen hebben zij allemaal gemeen. Niettemin heeft het nut deze bewonersgroep verder onder te verdelen. Zo kan een onderscheid worden gemaakt tussen een allereerste beginfase, waarin de betreffende starters vrijwel allemaal nog bezig zijn met hun studie of anders ten hoogste met hun eerste aarzelende stappen op weg naar een eigen professioneel bestaan, en een vervolgfase waarin de betrokkenen in het algemeen zijn overgegaan op een fulltime baan en bovendien vaak al definitief hebben besloten tot welk type huishouden zij in hun verdere leven willen behoren. Dit onderscheid, dat kan worden omschreven als een tweedeling tussen ‘studenten’ en ‘werkers’, is in twee opzichten zinvol. Wat betreft de betrokken starters is het een onderscheid tussen jeugdige en nog weinig of niet verdienende alleenstaanden en iets oudere niet-gezinshuishoudens met een redelijk tot goed inkomen. Met betrekking tot de steden is het een onderscheid tussen de verschillende soorten faciliteiten waarop deze starters in de onderscheiden fasen in de eerste plaats zijn gericht: in de eerste fase op instellingen voor hoger onderwijs, in de tweede fase op perspectief biedende en veelal kennisintensieve werkgelegenheid.

Tabel 1. Dagindeling van de betrokken volwassenen, op werkdagen

	Tijd, persoonlijke zorg, incl. slapen	Tijd studie	Tijd beroep	Tijd huishouden & zorg kinderen	Vrije tijd	Tijd vervoer
Alleenst. studenten	37	14	5	8	29	7
Alleenst. werkers	35	1	27	6	23	8
Werkende koppels, man	34	1	27	5	26	7
Werkende koppels, vrouw	36	1	23	9	24	7
Traditioneel gezin, man	34	0	28	7	25	6
Traditioneel gezin, vrouw	36	0	1	25	33	5

Tabel 2. Enkele aanvullende gegevens betreffende het inkomen en de tijdbesteding

	Gemiddelde tijd p.p. besteed aan werk en studie (% , werkdagen)	Gemiddelde tijd p.p. besteed aan huishouden en kinderen (werkdagen)	Inkomen van het huishouden	Vrij besteedbaar inkomen p.p. (incl. kinderen) na aftrek vaste lasten	Tijd buitenshuis besteed (% , werkdagen)
Alleenst. studenten	19%	8%	fl 965,-	fl 588,-	41%
Alleenst. werkers	28%	6%	fl 2.290,-	fl 1.318,-	49%
Werkende koppels	26%	7%	fl 4.447,-	fl 1.613,-	44%
Traditionele gezinnen	15%	16%	fl 3.352,-	fl 461,-	33%

Tabel 3. Uitbesteding van huishoudelijke taken aan derden

	Alleenstaande studenten	Alleenstaande werkers	Werkende koppels	Traditionele gezinnen
Hulp in de huishouding	2	20	26	10
Wekelijks buitenshuis eten in een restaurant	13	37	30	2

Met deze classificatie is tegelijk duidelijk dat lang niet alle steden aantrekkelijk zijn voor starters. De literatuur maakt aannemelijk dat stedelijke clusters hiertoe in ten minste drie behoeften dienen te voorzien. Ze moeten deze starters om te beginnen alle mogelijkheden bieden om ter plaatse carrière te maken. Ze moeten daarnaast ook voor pas gestarte minvermogene studenten bij voortduring betaalbare woonruimte in de aanbieding hebben. En ze moeten diezelfde jongeren ten slotte alle gelegenheid bieden om naast hun professionele activiteiten een afwisselend impulsrijk uithuizig bestaan te kunnen leiden. In dit verband legt de eerste voorwaarde veruit het meest gewicht in de schaal. Stedelijke clusters zonder een uitgebreid bestand aan faciliteiten om ter plaatse een carrière te kunnen opzetten en uitbouwen, vertonen tot nu toe nagenoeg nimmer significante aanzetten tot gentrification door jonge alleenstaande starters (Gale 1984; Butler 1997).

Om in toereikende mate carrières te kunnen faciliteren, dienen regionaal-stedelijke netwerken ten minste over twee kwaliteiten te beschikken. Er moet binnen dagelijks bereik van de ingezetenen, dat wil zeggen binnen het *daily urban system* van de betrokkenen, een uitgebreid assortiment van voorzieningen aanwezig zijn voor universitair en hoger beroepsonderwijs. En evenzeer dient binnen datzelfde dagelijkse bereik een divers samengesteld en ruim voorzien complex van werkgelegenheid beschikbaar te zijn met een kennisintensief karakter. Het bezit van beide kwaliteiten biedt in dit verband grote voordelen. De beschikbaarheid van een omvangrijke concentratie van instellingen voor hoger onderwijs is een voorwaarde om jonge starters in hun meest mobiele levensfase aan het betreffende stedelijke cluster te binden. En de aanwezigheid van een omvangrijk bestand van kennisintensieve banen is noodzakelijk om deze starters vervolgens in hun meer kapitaalintensieve levensfase vast te houden. De Britse bevolkingsgeograaf Fielding spreekt in dit verband over *escalator regions* oftewel stedelijke agglomeraties met een 'roltrap'-functie (Fielding 1993; Hooimeijer & Nijstad 1996). Kenmerkend voor dergelijke stedelijke entiteiten is dat zij, vergeleken met stedelijke regio's zonder een dergelijke roltrapfunctie, een grote instroom kennen van jonge alleenstaanden en vervolgens een veelal iets minder uitgesproken uitstroom van overwegend in gezinsverband levende welvarende volwassenen van middelbare leeftijd die elders hun carrière gaan vervolgen of afbouwen. De aanduiding 'roltrap' duidt in dit verband op de omstandigheid dat binnen dergelijke stedelijke regio's in het algemeen aanzienlijk méér sociale stijging in professioneel opzicht optreedt dan in andersoortige regio's (Fielding 1993; Hooimeijer & Nijstad 1996).

Kwaliteiten als 'roltrapregio' mogen dan onontbeerlijk zijn voor een regionaal-stedelijk netwerk om starters aan te trekken, zij vormen niet de enige attractie. Om toegankelijk te zijn voor deze startende *gentrifiers*, moet een stedelijke regio namelijk liefst ook de nodige woonfaciliteiten bieden aan de verschillende soorten starters. Vooral wat betreft de woonlasten is een gevarieerd assortiment noodzakelijk. Echte broedplaatsmilieus

Lokale sociale cohesie in een gentrificerende buurt

De Amsterdamse binnenstadsbuurt de Jordaan geldt momenteel als een in hoge mate gegentrificeerde buurt. Eind jaren zestig begint dit proces; de eerste hoog opgeleide maar nog onbemiddelde nieuwkomers – studenten, enkele kunstenaars en intellectuelen – vestigen zich in leegstaande woningen in deze buurt. Rond 1980 omvat de gestaag doorzettende stroom nieuwkomers al duidelijk een groeiend aantal goed verdienende *gentrifiers*. Vooral veel tweeverdieners met een hoog huishoudinkomen betrekken hier in die dagen woningen. Hierbij gaat het overwegend om koopwoningen, niet zelden met een monumentaal karakter. Momenteel bezit de Jordaan een in hoge mate door *gentrification*-effecten bepaald aanzien. De meeste panden zijn gerestaureerd of vernieuwd; de buurt is rijk aan cafés, eethuizen en galeries; voor veel woningen staan banken en bloembakken om het warme lokale interactieklimaat te benadrukken; vrijwel alle vroeger aanwezige industriële bedrijfjes en groothandels zijn verdwenen en vervangen door nette kantoren of ateliers aan huis.

In deze buurt wordt in 1996 met behulp van interviews onderzoek verricht naar de plaatselijke verhoudingen tussen de oude en nieuwe bewoners. Zowel de autochtone Jordanezen als de *gentrifiers* blijken de hevigheid van het aan de gang zijnde proces van *gentrification* te onderkennen. Wel verschilt de kijk van de oude en nieuwe bewoners op dit proces nogal wat betreft hun waardering voor de verschillende effecten ervan. Zo merkt een oude autochtoon op: 'vroeger als je hier op straat keek dan, ja er waren een hoop werklozen natuurlijk, maar dan zag je altijd mensen lopen. Nou zie je niemand meer.' Daarentegen stelt een gentrifier, terwijl hij een vergelijking maakt tussen de Jordaan en het New Yorkse Greenwich Village: 'ik denk dat de Jordaan ook (...) bezig is (...) zo'n leuke buurt te worden met gezellige bebouwing en eethuisjes. Ik denk dat ook veel alleenstaanden graag hier willen wonen.' Een andere nieuwkomer is echter van mening dat het mooie effect van *gentrification* al weer verloren dreigt te gaan: 'Ik vond het vroeger, een jaar of tien geleden, nog spannend om hier te wonen (...). Toen kwamen er veel meer kunstenaars, er gebeurde nog eens wat. Het is nu een ingeslapen buurt. Kunstenaars kunnen de prijzen die voor een atelier gevraagd worden, niet meer opbrengen.'

Over het algemeen wordt het de aan de gang zijnde transformatieproces in de Jordaan echter tamelijk laconiek bezien, ondanks sommige negatieve effecten. Blijkbaar rekenen zelfs de oude autochtone bewoners erop dat ze, ondanks de doorzettende *gentrification*, tot hun dood in hun buurt kunnen blijven wonen, zij het mogelijk in een andere woning. Er bestaat immers huurbescherming en bovendien zou de overheid altijd zorg dragen voor herplaatsing van zittende bewoners binnen de oude buurt indien zo'n verplaatsing in het kader van een stadsvernieuwingsproject onvermijdelijk zou blijken.

– gebieden met een goedkoop pandenbestand dat zowel beschikbaar is voor bewoning als voor werkplekken en dat daartoe eventueel ook verbouwd mag worden – moeten ter plaatse gevonden kunnen worden naast rianter uitgevoerde woonwerkmilieus.

Ten slotte is er nog een derde voorwaarde. Om aantrekkelijk te zijn voor gentrifiers dienen stedelijke agglomeraties liefst ook over de nodige faciliteiten te beschikken voor het besteden van hun vrije tijd. Twee soorten voorzieningen zijn in dit verband van belang. In de eerste plaats dient in het betreffende regionaal-stedelijke leefmilieu binnen dagelijks bereik van de ingezetenen een omvangrijk en gevarieerd bestand van op recreatie en cultuurconsumptie gerichte publieke faciliteiten beschikbaar te zijn. Te denken is aan concertzalen, evenementenhallen, disco's, bioscopen en theaters, en ook aan cafés, eethuizen, muziek- en boekhandels, kledingzaken en dergelijke. Daarnaast dient binnen de betreffende agglomeratie een ruim bemeten openbaar gebied aanwezig te zijn waarbinnen frequent een talrijk publiek kan worden aangetroffen. Daar kan bijgevolg op vele momenten van de dag, indien het weer dit toestaat, in aangename sfeer op terrasjes worden gezeten of worden geflaneerd. In Nederland liggen de verhoudingen in dit opzicht al jaren vast. Steden als Amsterdam, Maastricht en Groningen gooien hoge ogen als vrijetijdscentra, de meeste andere grote en middelgrote steden bezitten op dit vlak nauwelijks enige attractie (Ostendorf e.a. 1988: 6 e.v.). Het belang van deze consumptieve kwaliteiten mag niet worden onderschat. Recent onderzoek in Amsterdam en enkele andere steden heeft bijvoorbeeld uitgewezen dat afgestudeerden in de bedrijfswetenschappen en de economie met nadruk stellen liever een bepaalde baan te laten schieten, dan dat zij daarvoor naar een stad zouden moeten verhuizen zonder de nodige kwaliteiten in dit opzicht (Van der Meer 1996).

Amsterdamse jonge starters en hun binding aan de stad

De volgende twee vragen behoeven, doorredenerend op voorgaand betoog, een verder uitgewerkt antwoord. Zijn de hiervoor als *gentrifiers* uit overtuiging aangewezen jonge starters inderdaad gekenmerkt door uit deze status voortvloeiende frequente en uitgebreide directe interactie buitenshuis? En bewonen deze jonge starters inderdaad bij voorkeur centraal gelegen compacte stadsbuurten omdat zij juist dáár voor deze bezigheden buitenshuis het best uit de voeten kunnen? Een positief antwoord op beide vragen duidt erop dat compacte leefmilieus in of nabij de kern van een stad voor jonge starters en soortgelijke stadsgerichte bewonersgroepen onmisbare kwaliteiten bezitten voor hun door interactierijke uithuizigheid gekenmerkte leefwijze. Het antwoord op de twee vragen zal worden gegeven aan de hand van veldwerkstudies die gedurende de laatste twintig jaar in en rondom Amsterdam werden verricht. In alle gevallen ging het hierbij om onderzoek naar de wijze waarop bewonersgroepen die verschilden wat betreft hun maatschappelijke profiel, in hun bestaan van alledag uit de voeten konden in qua stedelijkheidsgraad onderscheiden typen stadsbuurten of woonkernen.

Deze vreedzaamheid houdt echter niet in dat in de Jordaan ten tijde van het onderzoek sprake is van een harmonieuze menging en een groeiende sociale cohesie tussen de oude en nieuwe bewoners. De verschillende bewonersgroepen leven in die dagen grotendeels langs elkaar heen, zij het zonder al te grote conflicten. De autochtone bewoners hebben hun eigen contactnetwerken en voorzieningen en hetzelfde geldt voor de *gentrifiers*. Bovendien verschilt de mate waarin beide groepen in hun rechtstreekse interacties buurtgebonden blijken te zijn. Voor de oude autochtone bewoners geldt dit wel in belangrijke mate. De interactienetwerken van de bemiddelde en onbemiddelde *gentrifiers* vertonen echter een reikwijdte die veelal tenminste de gehele oude stadskern omvat. Daarbinnen speelt de Jordaan vaak wel een rol, maar deze is in het algemeen niet overheersend.

Dit overwegend conflictloos langs elkaar heen leven van verschillende bewonersgroepen gaat overigens wel gepaard met de nodige kritische ideeën over elkaars gedrag. Vooral de kritiek van de autochtone Jordaanbewoners op de leefwijze van de prille onbemiddelde starters in hun onmiddellijke omgeving is vaak lang niet mals. Een van deze oude Jordanezen merkt bijvoorbeeld op: 'wat ze binnen in huis doen, moeten ze zelf weten, maar ik ga niet de trap doen. (...) Ze houden de trap niet meer schoon, hangen geen gordijnen meer op. (...) Het is een achterbuurt geworden (...) je trappenhuis is je visitekaartje. Is het smerig, dan denken ze; daar woont een vies persoon.'

En een jongere autochtoon stelt over deze groep vast: 'toen tante Annie nog hierboven woonde, dat was ook een Jordaanse, toen lag er een mooi rood kleed, een rode loper over de trap (...) ja, als tante Annie hier nog woonde (...) die had elke dag ruzie gehad, want zo zijn we gewoon, lekker de stoep vegen, trappenhuis bijhouden, dat hoort gewoon.'

Andere autochtonen maken soortgelijke opmerkingen.

In het algemeen worden de jonge onbemiddelde starters door de autochtone bewoners ervaren als een slordig levende onattente bewonersgroep, vaak ook met tamelijk onhebbelijke reacties als iets wordt gezegd over hun ongeciviliseerde gedrag. Positieve sociale cohesie tussen beide bevolkingsgroepen zit er halfweg de jaren negentig van de vorige eeuw dan ook duidelijk niet in. Voortgaande verdringing van de oude autochtone Jordaanbewoners en groeiende parochialisering op basis van een gentrifier profiel mag in de komende tijd eerder verwacht worden (Van Rooijen 1997: 85 e.v. Zie voorts over een andere Amsterdamse gegentrificeerde stadswijk, de Pijp, Dingemans 2002).

Meer in het bijzonder zal worden ingegaan op de gegevens afkomstig uit een omstreeks 1990 uitgevoerd onderzoek naar de tijdbesteding van bewoners van een drietal woonmilieus binnen de hoofdstedelijke stadsregio: het compact-stedelijke Amsterdam-Oud Zuid, het stadsrandgebied Amsterdam-Zuidoost en de suburbane groeikern Almere (zie kader 'De regio Amsterdam en de drie onderzoeksgebieden'). Dit onderzoek voldoet namelijk volgens de schrijvers als enige in Nederland gesitueerde studie aan de voorwaarde dat de tijdsbesteding van de ondervraagde stadsbewoners, behalve aan allerlei sociale achtergrondkenmerken van de betrokkenen, ook kon worden gerelateerd aan de specifieke hoedanigheid van de woonsituatie van de ondervraagden – het woningtype, het voorzieningenbestand in de buurt, de bouwwijze van het lokale woonmilieu, de ligging van de woning ten opzichte van belangrijke stadscentra en dergelijke. Voor het beoordelen en doorgronden van de betrokkenheid van deze ondervraagden bij verschillende vormen van face-to-face interactie is dergelijke kennis over de stedenbouwkundige inbedding van de respondenten onontbeerlijk (zie m.n. Schuyt 1986; Strauss & Corbin 1990).

Voor dit onderzoek werden negen typen volwassenen ondervraagd. In het betoog hierna komen echter slechts bevindingen aan de orde over de bezigheden van alledag van vier typen stadsbewoners: alleenstaande jonge studenten, alleenstaande jonge of jongmiddelbare werkers, jonge of jongmiddelbare fulltime werkende koppels en jonge of jongmiddelbare ouders behorend tot een traditioneel gezin met één of meer opgroeiende kinderen. De twee groepen alleenstaanden zijn gekozen als representanten van de categorie starters die naar verwachting, vanwege hun door uithuisigheid gekenmerkte levenswijze, het best tot hun recht zouden komen in compact-stedelijke leefmilieus. De traditionele gezinnen zijn als contrast-categorie geselecteerd en de fulltime werkende koppels als een soort tussencategorie. In dit verband behoren zowel de twee groepen alleenstaanden als de fulltime werkende koppels tot de recente producten van de nieuwe *demographic transition* en daardoor tot de nieuwe typen huishoudens; de traditionele gezinnen stammen bij wijze van spreken veeleer uit vroeger tijden (Vijgen & Van Engelsdorp Gastelaars 1991, 1992; zie voorts Van Engelsdorp Gastelaars 1985: 25-38 en Vijgen & Van Engelsdorp Gastelaars 1986).

De dagelijkse bezigheden van jonge starters

Wat levert het Amsterdamse tijdsbestedingsonderzoek in dit verband voor bevindingen op? Hoe besteden de tot de vier onderscheiden typen huishoudens behorende volwassenen hun dagelijkse tijdbudget? De nieuwe huishoudens verschillen alle drie van de traditionele gezinnen doordat de betrokken volwassenen in hun tijdsbesteding gemiddeld genomen duidelijk meer nadruk leggen op beroepsmatige bezigheden en studieactiviteiten. Bovendien zijn diezelfde volwassenen in doorsnee meer uithuisig. Het lijkt welhaast zeker dat deze twee karakteristieken verband met elkaar houden. Het onderzoek biedt namelijk allerlei aanwijzingen dat een sterke betrokkenheid bij beroepsgebonden activiteiten uithuisigheid in de hand werkt,

De regio Amsterdam en de drie onderzoeksgebieden p. 54

Stedelijke uithuizigheid nader beschouwd

Ten minste twee motieven zouden, naast een dwingend gevoelde behoefte om carrière te maken, kunnen bijdragen tot uithuizigheid: een structurele neiging om huishoudelijke taken uit te besteden aan derden en een sterke behoefte aan sociaal contact buitenshuis in situaties waarin contactpartners binnenshuis ontbreken. Onderstaande tabel geeft een zekere indruk van de betekenis van beide motieven.

In de eerste plaats is beziën in welke mate de vier bewonersgroepen specifieke strategieën volgen om hun zorglast te verlichten door huishoudelijke taken aan derden uit te besteden. Dit uitbesteden werkt namelijk het aangaan van relaties met de buitenwereld – onder andere belichaamd in eethuizen, traiteurs, garages, fietsenmakers, crèches, stomerijen en wasserettes – in de hand. Daarnaast is enige aandacht geschonken aan het mogelijke effect van het hebben van vaste contactpartners binnen het eigen huishouden op de omgang met niet-huisgenoten. Vooral bij alleenstaanden zou het ontbreken van dergelijke interne contactmogelijkheden wel eens kunnen leiden tot de vorming van een relatief omvangrijk sociaal netwerk buitenshuis.

De in tabel 4 gepresenteerde gegevens met betrekking tot beide motieven voor uithuizigheid bieden een duidelijk beeld. De volwassenen die deel uitmaken van traditionele gezinnen, komen ten tijde van het onderzoek het minst buitenshuis, maken het minst gebruik van voorzieningen buiten de deur om huishoudelijk werk thuis te voorkomen en hebben het minst contact met personen die niet tot het eigen huishouden behoren. Respondenten die behoren tot de drie nieuwe typen huishoudens, participeren méér in interactieve verbanden buitenshuis. Met name de alleenstaanden vallen in dit opzicht op. Begrijpelijk is voorts dat de onbemiddelde alleenstaande studenten over het algemeen goedkopere strategieën hanteren om hun huishoudelijke taken zo beperkt mogelijk te houden dan de alleenstaande werkers en werkende koppels.

De contrasten in uithuizigheid tussen de vier typen respondenten komen nog scherper uit als uitsluitend wordt gekeken naar de door de ondervraagden actief doorgebrachte tijd, dat wil zeggen naar de tijd waarin betrokkenen niet slapen. Werkende alleenstaanden besteden op deze wijze beziën als meest uithuizige respondentencategorie twee derde deel van hun actieve tijd buitenshuis. Voor de traditionele huisvrouwen in het onderzoek geldt in contrast hiermee dat zij slechts 27 procent van hun actieve tijd buiten de eigen woning doorbrengen (Vijgen & Van Engelsdorp Gastelaars 1991: 182 e.v.).

Kortom, al eerder is vastgesteld dat alleenstaande starters en werkers zich, aanzienlijk vaker dan de evenzeer ondervraagde representanten van meerpersoonshuishoudens, als stedelijk georiënteerde *careerists* manifesteren, alsmede als stadsbewoners met een uitgesproken voorkeur voor rijk geoutilleerde en centraal gelegen compacte woonwijken. Nu blijkt

bijvoorbeeld doordat deze betrokkenheid veelal blijkt te leiden tot verplicht frequent bezoek aan werkplekken en opleidingsinstellingen buiten de deur. In contrast met dit alles wordt binnen de traditionele gezinshuishoudens aanzienlijk meer tijd gestoken in de zorg voor het eigen huishouden, als gevolg waarvan de betrokken ouders bovendien meer thuisgericht zijn in hun bezigheden (zie ook kader 'Dagindeling en tijdbudget van vier typen bewoners').

Dagindeling en tijdbudget van vier typen bewoners p.66

De Noord-Amerikaanse socioloog Wendell Bell heeft in dit verband al in de jaren vijftig en zestig een nog steeds goed bruikbare typologie van huishoudens ontwikkeld (Bell 1968). In deze typologie worden de centrale waarden waarvan de volwassenen in deze huishoudens uitgaan bij het inrichten van hun dagelijks bestaan, in verband gebracht met de voorkeur voor een meer stedelijke dan wel meer suburbane woonomgeving. De centrale waarden leveren de etiketten voor de verschillende typen huishoudens. Bell onderscheidt uiteindelijk drie van dergelijke typen. In de eerste plaats ziet hij huishoudens waarvan de levensstijl wordt gedomineerd door *familism*, dat wil zeggen door waarden waarin het belang van een goed gezinsleven wordt benadrukt. Daarnaast onderscheidt hij huishoudens waarin de *career* van de betrokken volwassenen centraal staat, oftewel hun behoefte om het in professioneel opzicht ver te schoppen in de wereld. En ten slotte ziet hij ook nog huishoudens waarin *consumership* als waarde het meest de nadruk krijgt, dat wil zeggen de behoefte aan een goed en prettig leven. Van deze drie typen acht Bell de carrièregeoriënteerde huishoudens het meest stadsgericht en de op het gezin gerichte huishoudens het duidelijkst gefixeerd op een suburbaan bestaan.

Bell blijkt bij het ontwikkelen van deze typologie een vooruitziende geest te hebben gehad. De door hem onderscheiden op *career* en *consumership* gebaseerde waardepatronen blijken achteraf inderdaad als centrale waarden in opkomst te moeten worden gezien. Deze komen pas tot volle ontwikkeling in het kader van de *new demographic transition* gedurende de jaren zestig en zeventig van de vorige eeuw. Vervolgens bewerkstelligen deze opkomende waarden onder andere een toenemende participatie van vrouwen op de arbeidsmarkt, een groeiend percentage ongehuwd samenwonenden en een stijging van het aantal echtscheidingen. Tot die tijd vormden de volgens *familism* waarden levende huishoudens, zeker in Europa, het leeuwendeel van de bevolking. Als deze typologie van Bell op de Amsterdamse bevindingen wordt toegepast is een synthese dan ook snel geconstrueerd. De drie nieuwe typen huishoudens moeten, gelet op hun patroon van tijdbesteding – veel beroepsmatige of met het volgen van een studie verbonden bezigheden – overwegend als *career oriented* worden getypeerd. Ook hun uithuizigheid past in dit stedelijke oriëntatietype. Daarentegen zijn de traditionele gezinnen bij uitstek *family oriented* en daardoor ook thuisgericht. Stedelijke uithuizige drukte lijkt aan hen veel minder besteed.

Tabel 4. Uithuizigheid, monetaarisering en sociale omgang met niet-huisgenoten

	Alleenstaande studenten	Alleenstaande werkers	Werkende koppels	Traditionele gezinnen
Vrije tijd buitenshuis	49%	47%	37%	27%
Monetaarisering				
Eten met vrienden & familie, wekelijks	81%	58%	29%	17%
Eten met vrienden & familie, meerdere malen per week	28%	24%	6%	3%
Traiteurs, wel eens	10%	26%	20%	5%
Uit eten in restaurants, maandelijks	50%	77%	76%	22%
Uit eten in restaurants, wekelijks	13%	37%	30%	2%
Stomerij maandelijks	8%	21%	37%	12%
Wasserette	25%	14%	4%	0%
Sociaal contact				
Alleen in minuten per werkdag	168	138	72	50
Met partner en/of kinderen in minuten per werkdag	-	-	156	228
Met anderen in minuten per werkdag	246	186	120	114

Toch kan tussen de alleenstaande studenten enerzijds en de alleenstaande werkers en werkende koppels anderzijds ook nog enig verschil in waarde-oriëntatie worden vermoed. De koppels en alleenstaande werkers zijn duidelijk al de nodige jaren druk met hun carrière bezig. Daartoe besteden zij een extra groot deel van hun tijd aan beroepsmatige activiteiten, waarna ze een gedeelte van hun zo verworven inkomen gebruiken om, door uitbesteding van hun huishoudelijk werk, nog vrije tijd over te houden. Hun carrièregerichtheid is bijgevolg in tijd gemeten tamelijk uitgesproken. Voor de alleenstaande studenten geldt dit meestal (nog) niet. Hun dagelijkse bezigheden zijn, onder andere gezien hun studiebezigheden en hun vele bijbaantjes, veelal relatief sterk op verkenning gericht. Bovendien sloven zij zich, gelet op hun vele vrije uren, vaak niet al te hevig uit. Wellicht mede hierdoor schiet ook bij deze alleenstaande studenten de huishoudelijke zorg en er nogal eens bij in, zonder dat zij over geld beschikken om die nalatigheid te corrigeren, bijvoorbeeld door hun huishoudelijke taken uit te besteden. Het image van deze prille starters is dan ook lang niet in alle gevallen dat van een hardwerkende ordelijk levende carrièrebouwer. Zeker voor de buitenwereld valt hun slordige levenswijze, zowel qua partnerkeuze als qua dagindeling en zorg voor het eigen huishouden, meer op.

Zo bezien vertonen deze jonge starters dus óók allerlei trekjes van een bepaald type *consumership*. Om het eens extra mooi te zeggen: veel jonge alleenstaande starters presenteren zich in hun studietijd graag voor een bepaalde periode als ware *bohemiens*. Blijkbaar behoort dit voor hen bij het starten. Meestal duurt deze levensfase niet zo lang. Het uitbundig onattente gedrag van jonge alleenstaanden in deze bohemienachtige fase blijkt intussen, zolang het aan de orde is, omwonenden met een andere leefwijze wél aanzienlijk te storen. Het nachtbraken, het tot in de middag op bed liggen, de te harde muziek, de vervuilde ramen, het ontbreken van een looper op de trap en de ongewassen kleren zijn vooral de oudere ingezetenen van de door deze beginnende starters bestormde gentrificationbuurten een doorn in het oog. Het nettere ‘yuppie’ gedrag van de fulltime werkende welgestelde gentrifiers ter plaatse irriteert deze oudere autochtone buurtbewoners in het algemeen minder. Hun leefstijl is blijkbaar minder aanstootgevend consumptief (zie kader ‘Lokale sociale cohesie in een gentrificerende buurt’). Uithuizig en op de stad gericht zijn echter zowel de studerende als de fulltime werkende alleenstaande starters.

Lokale sociale cohesie in een gentrificerende buurt p.x

De uithuizigheid van jonge starters

Welke omstandigheden bevorderen uithuizigheid? En welke vormen van directe interactie buitenshuis maken dan deel uit van het bezighedenpatroon van de betreffende volwassenen? Wederom vooral gelet op de bevindingen van het Amsterdamse onderzoek, kunnen ten minste drie motieven worden genoemd waarom alleenstaande studenten en werkers maar ook werkende koppels, meer dan volwassenen in traditionele gezinnen, participeren in netwerken van face-to-face-interactie waarvoor zij de deur uit moeten.

bovendien dat de twee categorieën alleenstaanden niet alleen in relatief sterke mate uithuizig zijn, doch tevens dat deze uithuizigheid, behalve op relaties met kantoren, ateliers en instellingen voor hoger onderwijs, voornamelijk betrekking heeft op bezoek aan stedelijke faciliteiten zoals avondwinkels, traiteurs, afhaalchinezes, restaurants, cafés, broodjeszaken en wasserettes. Het beeld van stedelingen die zich van niet-stedelingen onderscheiden door een activiteitenpatroon dat in hoge mate gekenmerkt is door intensieve en veelkleurige face-to-face-interactie met contactpartners buitenshuis – het beeld waarvan in dit betoog is uitgegaan – wordt zo meer en meer voorzien van passende illustraties.

In de eerste plaats geldt in alle drie gevallen de al gememoreerde grotere betrokkenheid van de tot deze nieuwe huishoudens behorende volwassenen bij aan hun carrière gerelateerde bezigheden buitenshuis. Hierbij gaat het niet alleen om de verplichte intensieve directe interactie met opleidingsinstellingen en werkplekken buiten de deur. Ook bezoeken aan gespecialiseerde boekhandels en ICT-zaken of aan om beroepsmatige redenen interessante cafés en sociëteiten vallen onder dit motief voor rechtstreekse interactie buiten de eigen woning.

Een tweede motief om tot interactie buitenshuis over te gaan is hiervoor ook al terloops vermeld. Zowel de alleenstaande werkers en werkende koppels als de alleenstaande studenten hebben, alleen al vanwege hun op fulltime niveau bedreven beroepsgebonden bezigheden en het ontbreken van een vaste partner die intussen het huishouden doet, vaak te maken met gebrek aan tijd voor huishoudelijk werk, een taak die door deze jonge volwassenen bovendien vaak als een noodzakelijk kwaad wordt beschouwd. Zij zoeken daarom naar strategieën om deze taak te verlichten. Sommige van deze strategieën brengen hen tot bezigheden buitenshuis, zij het in geval van minvermogene jonge starters op andere plaatsen dan in geval van fulltime werkende alleenstaanden en koppels. Zo organiseren de onbemiddelde studenten nogal eens kook- en eetpartijen samen met vrienden en maken zij vaak gebruik van wasserettes. Hun fulltime werkende soortgenoten eten vaker in restaurants en brengen hun kleding naar stomerijen. In beide gevallen resulteren de verkozen strategieën om 'zorgtijd' uit te sparen echter in vergroting van het aantal interacties buitenshuis (zie ook kader 'Stedelijke uithuizigheid nader beschouwd').

Ten slotte spoort het Amsterdamse tijdsbestedingonderzoek nog een derde motief op om de deur uit te gaan. Dit tamelijk cruciale motief geldt speciaal voor de alleenstaande starters en betreft het bevredigen van hun behoefte aan sociaal contact. Kenmerkend vooral voor de jonge alleenstaande studenten is hun omvangrijke interactienetwerk met elders woonachtige vrienden, medestudenten, collega's, sportteamgenoten en andersoortige kennissen. Dit is niet verwonderlijk. Om te beginnen is alleen maar alleen. Contact met anderen is voor vrijwel iedereen onontbeerlijk om professioneel, recreatief en emotioneel uit de voeten te kunnen. Indien het eigen huishouden niet in deze basisbehoefte voorziet in de vorm van een continu beschikbare partner dan wel van structureel aanwezige ouders of kinderen, moeten de betrokkenen deze contacten dus wel buiten de deur zoeken. Deze constatering geldt voor alle alleenwonenden. In dit geval, waarin het speciaal gaat om jonge alleenstaande starters, geldt deze kenschets echter in extra hevige mate. Jonge alleenstaande starters verkeren in de beginfase van hun bestaan als volwassene. Dit betekent dat ze niet alleen aan het begin staan van hun carrière als professional, maar ook aan het begin van hun zelfstandige optreden als minnaar, partner, goede vriend en eventueel ook ouder. Juist in zo'n beginfase is een onverwijld uitgebreide verkenning van de mogelijkheden in dit opzicht onontbeerlijk. Deze verkenning blijkt bijgevolg vooral in het eerste decennium na hun verzelfstandiging

Stedelijke uithuizigheid nader beschouwd p.74

Uithuizigheid in de drie woonmilieus

Uiteraard maakt het voor de opbouw van het interactiepatroon buitenshuis van iemand verschil of hij of zij dichtbij het voor een bezoek in aanmerking komende faciliteitenbestand woont of ver weg. Een perifeer gelegen woonadres kan tot gevolg hebben dat allerlei activiteitsvormen minder vaak of in het geheel niet plaats vinden. Of het kan, in geval van verplichte bezigheden, betekenen dat de betrokkenen minder tijd of energie overhouden voor andere activiteiten.

Om te beginnen volgt hier enige informatie over de locatie van de werkplek ten opzichte van de woning. De onderstaande tabel geeft wat betreft de nabijheid van het werkadres ten opzichte van de woonplek een zekere indruk (Vijgen & Van Engelsdorp Gastelaars 1992:72).

Het verschaft beeld is weinig sprekend. Tot op zekere hoogte wordt de vooraf bestaande indruk bevestigd dat Oud Zuid in dit opzicht omstreeks 1990 voor alle ondervraagden – of ze nu alleenstaand zijn of deel uitmaken van een tweepersoonshuishouden of een gezin – meer heeft te bieden, zowel wat betreft het aantal professionals met een werkplek aan huis als wat betreft het aantal werkenden met een werkadres op loopafstand. Dit geldt voor alle ondervraagde beroepsbeoefenaars, of ze nu alleenstaand zijn of deel uitmaken van een tweepersoonshuishouden of een gezin.

De verschillen met de twee andere woongebieden blijken echter niet al te groot te zijn, al mag waarschijnlijk wel worden gerekend op een iets grotere bewegingsvrijheid voor de professionals uit Oud Zuid bij het combineren van beroepsmatige activiteiten met andersoortige bezigheden buitens- of binnenshuis. De omstandigheid dat omstreeks 1990 nog ruim 80.000 arbeidsplaatsen zijn geconcentreerd in de hoofdstedelijke stadskern – op een afstand van Oud Zuid die dan wel niet binnen tien minuten is te belopen maar die in ieder geval wél op de fiets binnen een kwartier kan worden bestreken – komt in de tabel echter niet tot uitdrukking. Toch is een door de nabijheid van deze omvangrijke binnenstedelijke werkgelegenheid bewerkstelligd gunstig effect op de bewegingsvrijheid van de in Oud Zuid woonachtige beroepsbeoefenaren niet denkbeeldig. Noch Almere noch Zuidoost beschikken in die dagen namelijk over een dergelijke omvangrijke concentratie van banen in een onmiddellijk op het eigen woongebied aansluitend stadsdeel. Door het gebrek aan harde informatie blijft de indruk dat Oud Zuid een in 1990 qua bereikbaarheid van werkplekken beduidend gunstiger gesitueerd woongebied vormt dan Amsterdam Zuidoost en Almere echter niet meer dan een plausibele veronderstelling.

De beschikbare informatie over de effecten van de drie woongebieden op het gedrag van de ondervraagde bewoners in hun vrije tijd spreekt aanzienlijk meer aan. Blijkbaar is vanwege het onverplichte karakter van deze categorie activiteiten voor velen al spoedig, na een kwartier lopen, het punt bereikt waarop zij als gevolg van een te groot wordende afstand ten opzichte van de woning wat betreft een specifieke bezigheid afhaken. Om te beginnen volgen hier enkele beelden van de omvang en situering van het cafébezoek en het gebruik van culturele voorzieningen door de bewoners van de drie woongebieden.

tot alleenstaande starter plaats te vinden. Iedere onderzoeker die meer dan incidenteel bij veldwerk onder jonge alleenstaanden betrokken is geweest, is dan ook bekend met het verschijnsel dat benadering van jonge alleenwonende starters, bijvoorbeeld als potentiële respondenten voor het maken van afspraken voor een vraaggesprek, vaak spaak loopt omdat de betrokkenen voortdurend niet thuis blijken te zijn. Wél geslaagde contacten met andere starters maken vervolgens, door de aanwezigheid van een niet officieel als zodanig bekend staande partner in het huis van de betrokkene, duidelijk dat de frequente afwezigheid van veel starters op hun officiële thuisadres in ieder geval ten dele voortvloeit uit de omstandigheid dat zij dan elders bezig zijn met een oefening in samenwonen.

Stedelijke uithuizigheid nader beschouwd p.74

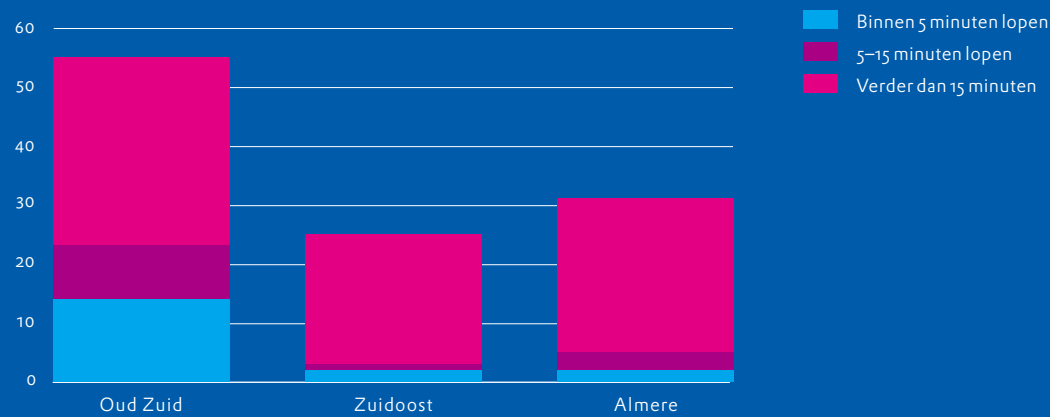
De drie hier gepresenteerde beweegredenen om buitenshuis te interacteren zijn in hoofdzaak opgespoord via reconstructies aan de hand van tijdbestedingspatronen van de in het Amsterdamse onderzoek onderscheiden bewonerspatronen. In die zin zijn deze beweegredenen tot op zekere hoogte elk afzonderlijk op hun relevantie getoetst. Wél moet worden bedacht dat bij de uiteindelijk waar te nemen patronen van uithuizige interactie in de praktijk vaak verschillende motieven tegelijk een rol spelen. Promotierecepties bieden de aanwezige studenten bijvoorbeeld niet slechts een om professionele redenen gewichtige gelegenheid om bewonderde geleerden te horen spreken en medestudenten te ontmoeten, maar zijn tegelijk als mogelijkheid te zien om terloops een gratis maaltijd te bemachtigen. En op vergelijkbare wijze kunnen groepsetentjes, georganiseerd aan de hand van een schema met kookbeurten, niet alleen het huishoudelijk werk beperken van in hetzelfde huis wonende studenten, maar ook als grondslag dienen voor het ontstaan van allerlei vriendschappen.

In een met deze promotierecepties en groepsetentjes vergelijkbare vorm zijn ook talrijke andere voorbeelden te geven van momenteel frequent waar te nemen clusters van participanten die met een specifiek doel meer of minder frequent met elkaar op een bepaalde plek interacteren. Dergelijke clusters hebben veelal een duidelijk patroonmatige structuur en vaak ook een tamelijk hoog routinegehalte. Veelal worden ze overwegend gevormd door specifieke categorieën van ingezetenen, bijvoorbeeld door heren van stand of door huisvrouwen met jonge kinderen. Van belang voor dit betoog is in dit verband vooral dat de groeiende aanwezigheid vanaf 1960 van jonge alleenstaande starters in de grote steden sindsdien heeft geleid tot vorming van talrijke speciaal door deze starters bemenste clusters. Voorbeelden van gelegenheden of plaatsen waar dergelijke in hoofdzaak door jonge starters gevormde interactieclusters momenteel kunnen worden aangetroffen, zijn onder andere de vele eetcafés die sinds de jaren zeventig in de steden floreren, zeker wanneer in deze cafés jongeren 's avonds uren lang met elkaar zitten te praten en eten. Andere voorbeelden zijn sinds de jaren zeventig te vinden op de massaal uitgezette terrassen, als deze op een mooie zomerdag gevuld zijn met een zonnend en contact zoekend jong publiek. In beide

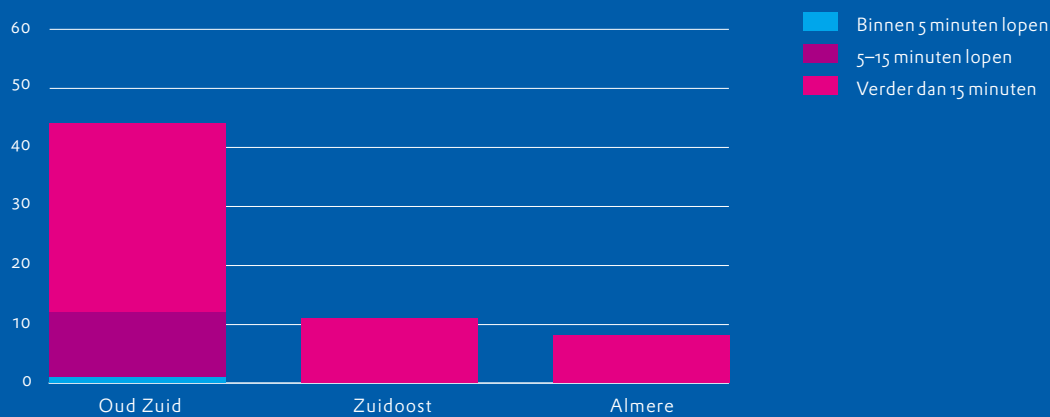
Tabel 5. Locatie van het werkadres, percentage werkenden

		Alleenstaande werkers	Werkende koppels, mannen	Werkende koppels, vrouwen	Traditionele gezinnen, mannen
Binnen eigen woning	Oud Zuid	5	5	5	3
	Zuidoost	0	2	2	0
	Almere	0	0	0	3
Buitenshuis binnen 15 minuten lopen	Oud Zuid	18	5	5	10
	Zuidoost	5	2	2	3
	Almere	9	9	9	2

Figuur 1. Cafébezoek in Oud Zuid, Zuidoost en Almere; bezoeken per 100 volwassenen, woensdag t/m zaterdag
Bron: Vijgen e.a. (1992, bewerking:132)

Figuur 2. Cultuurbezoek in Oud Zuid, Zuidoost en Almere; aantal bezoeken aan theaters/concertzalen/bioscopen/musea/galerijen per 100 volwassenen, woensdag t/m zaterdag
Bron: Vijgen & Van Engelsdorp Gastelaars (1992, bewerking:132)

gevallen betreft het door uithuizigheid en centrumbinding gekenmerkte sociale praktijken die vóór 1970 in de Nederlandse steden niet of nauwelijks konden worden aangetroffen.

De compact-stedelijke oriëntatie van jonge starters

Op welke plaatsen in of rondom de stad kunnen jonge alleenwonende starters het best uit de voeten, gezien hun uithuizigheid en hun intensieve betrokkenheid op face-to-face-interactie buiten de eigen woning? Lukt dit alleen goed in compact ingerichte, centraal gelegen en rijk gefaciliteerde stadsbuurten? En wat geldt in dit opzicht bijvoorbeeld voor traditionele gezinshuishoudens met hun in veel sterkere mate thuisgerichte leefwijze? Komen dergelijke huishoudens het best tot hun recht in meer suburbane woonmilieus? In het hoofdstedelijke tijdsbestedingonderzoek is ter beantwoording van dit soort vragen Amsterdam-Oud Zuid opgenomen als uitgesproken voorbeeld van een dicht gepakt en goed geoutilleerd centraal stedelijk woongebied. Daarnaast vormen Amsterdam-Zuidoost en de groeikern Almere twee bescheiden gefaciliteerde contrastmilieus, Zuidoost als een nog gedeeltelijk in middelhoogbouw uitgevoerd stadsrandgebied en Almere als een gepland suburbaan leefmilieu met een-gezinswoningen in het groen.

In het onderzoek zelf blijkt vervolgens dat de respondenten zich de verschillen in ligging, uitrusting en compactheid tussen deze drie leefmilieus terdege bewust zijn. Zowel de ruime beschikbaarheid van alle mogelijke voorzieningen in het onmiddellijk op het binnenstedelijke stads-hart aansluitende Oud Zuid als de ter plaatse door congestie veroorzaakte overlast roeren de ondervraagden met grote eensgezindheid aan. Ook de in dit opzicht sterk contrasterende kwaliteiten van Zuidoost en Almere worden in het veldwerk breed uitgemeten (zie nogmaals kader 'De regio Amsterdam en de drie onderzoeksgebieden'). Bovendien blijken de feitelijke activiteitenpatronen van de in het onderzoek betrokken respondenten deze verschillen in standplaatskwaliteit duidelijk te weerspiegelen. Uiteraard geldt dit vooral voor de onverplichte vrijetijds-bezigheden en het niet strikt noodzakelijke gebruik van diensten. Verplichte of anderszins onvermijdelijke bezigheden buitenshuis, zoals beroepsbezigheden of schoolbezoek, vinden immers noodzakelijkerwijs ook plaats als de betrokkenen daarvoor de eigen woonbuurt of -kern moeten verlaten bij gebrek aan mogelijkheden ter plaatse. Van onverplichte of niet echt noodzakelijke bezigheden kan daarentegen worden afgezien, eventueel door ze te vervangen door een wél op lokaal niveau te realiseren substituu-bezigheid. In het veldwerk zijn al deze reactievarianten aangetroffen.

In Amsterdam-Oud Zuid wordt door elk van de vier onderscheiden categorieën bewoners vaker een bezoek gebracht aan kroegen, eethuizen en bioscopen dan door hun soortgenoten in Zuidoost en Almere. Ook wordt in deze buurt vaker gebruik gemaakt van huishoudelijk werk besparende voorzieningen buitenshuis, zoals stomerijen en traiteurs.

De regio Amsterdam en de drie onderzoeksgebieden p.54

Over het geheel genomen brengen de respondenten uit Oud Zuid in de loop van de woensdag tot en met de zaterdag per 100 volwassenen 55 bezoeken aan een café en 44 bezoeken aan een theater, concertzaal, museum of soortgelijke instelling. Het cafébezoek en de cultuurconsumptie van vergelijkbare bewonersgroepen uit Amsterdam-Zuidoost en Almere blijven daar fors bij achter. In beide gevallen blijkt één van de redenen voor dit hogere bezoek in Amsterdam-Oud Zuid de grotere omvang te zijn van het aanbod van voorzieningen binnen een kwartier lopen van huis (zie ook kader 'De regio Amsterdam en de drie onderzoeksgebieden'). Amsterdam-Zuidoost en Almere hebben in dit opzicht ten tijde van het onderzoek aanzienlijk minder te bieden.

Soortgelijke verschillen als de hier gepresenteerde worden zichtbaar bij vergelijking van het totale bezoek aan horecazaken, cultuurvoorzieningen en uitgaansgelegenheden door de ondervraagde bewoners van de drie onderscheiden woonmilieus. In Amsterdam-Oud Zuid worden per 100 respondenten gedurende vier dagen van een week – van woensdag tot en met zaterdag – 145 van dergelijke faciliteiten bezocht, in Zuidoost 59 en in Almere 73. Tevens blijkt dat van de bezochte faciliteiten in Oud Zuid 34 procent binnen 15 minuten lopen van huis is gelegen, terwijl dit in Zuidoost slechts voor 5 procent van de bezochte voorzieningen geldt en in Almere voor 12 procent. Dat in Amsterdam Oud Zuid óók vaker bezoeken werden afgelegd op meer dan 15 minuten lopen van huis, is evenzeer gemakkelijk te verklaren. Zoals al eerder is opgemerkt grenst Oud Zuid aan de rijk met culturele en uitgaansvoorzieningen gevulde oude stadskern van Amsterdam. Ook de daar aanwezige faciliteiten zijn vanuit Oud Zuid nog zonder veel moeite te voet, per fiets of met de tram te bezoeken. In Amsterdam-Zuidoost en Almere moet daarentegen ten tijde van het onderzoek eerst een hele reis worden ondernomen voordat een relevant bestand van cafés, culturele faciliteiten en andersoortige uitgaansvoorzieningen voor de betrokken ingezetenen is bereikt (Vijgen e.a. 1992:131).

Het geschetste contrast blijft geheel intact als de bezoeken in en vanuit Amsterdam-Oud Zuid, Amsterdam-Zuidoost en Almere voor de vier bewonerscategorieën afzonderlijk worden gezien (Vijgen & Van Engelsdorp Gastelaars 1992, bewerking: 132).

Voor elke afzonderlijke bewonerscategorie kunnen de hiervoor geschetste grensstellende effecten van de drie woonmilieus op het bezoekpatroon van de betrokkenen worden vastgesteld. In alle gevallen is de interactie in dit opzicht het grootst binnen en vanuit Oud Zuid.

Ook het uitbesteden van huishoudelijke taken aan derden ter bescherming van de eigen vrije tijd blijkt niet in alle woongebieden in gelijke mate haalbaar dan wel gebruikelijk te zijn geweest. Tabel 7 geeft hiervan een eerste indruk (Vijgen & Van Engelsdorp Gastelaars 1992: 119).

In de twee contrastmilieus ontbreken dergelijke voorzieningen nagenoeg. Wél wordt in Amsterdam-Zuidoost en in Almere door alle in het onderzoek betrokken categorieën bewoners gedurende meer uren per dag in eigen huis naar de tv gekeken. Bovendien maken zij thuis vaker werk van het wassen, strijken en herstellen van de eigen kleding (zie kader 'Uithuizigheid in de drie woonmilieus'; zie voorts ook Vijgen & Van Engelsdorp Gastelaars 1992).

De respondenten zijn zich, zoals gezegd, volledig bewust van het bestaan van deze verschillen tussen onderscheiden typen woonbuurten en -kernen. De vier onderzochte bewonersgroepen verwerken deze verschillen echter op geheel eigen wijze in hun woonwensenprofiel. Bij de jonge alleenstaande studenten en werkers mondt deze verwerking bijvoorbeeld uit in een uitgesproken voorkeur voor compact ingerichte centraal-stedelijke woonmilieus waarin hun op rijk geoutilleerde activiteitenclusters gerichte uithuizige leefwijze volledig tot ontplooiing kan komen. Bij traditionele gezinshuishoudens overheerst daarentegen een voorkeur voor leefmilieus die een ruim lommerrijk suburbaan woongenot bieden. Bovendien maken de onderscheiden bewonersgroepen door middel van hun feitelijke residentiële spreiding duidelijk dat zij deze woonvoorkeuren ook grotendeels in realiteit weten om te zetten. De alleenstaande starters blijken als bewoners vooral sterk oververtegenwoordigd te zijn in Amsterdam-Oud Zuid. De traditionele gezinnen zijn vooral in grote aantallen in Almere te vinden (zie nogmaals kader 'De regio Amsterdam en de drie onderzoeksgebieden').

Slotsom

De vraag was of in deze door groeiende bewegingsvrijheid gekenmerkte tijd categorieën van bewoners kunnen worden aangewezen die het meest tot hun recht komen als zij in centraal gelegen compacte stadsdelen wonen, vooral vanwege hun grote behoefte aan intensieve face-to-face-interactie buitenshuis. Deze vraag kan nu worden beantwoord. Vooral hoog opgeleide jonge alleenstaanden, net begonnen aan de eerste stappen van hun beroepsmatige carrière of druk doende met de opbouw ervan, en tegelijkertijd volop bezig met de vorming van een eigen huishouden en vriendenkring, kunnen nog steeds het best uit de voeten als bewoners van centraal gesitueerde stadskuurten binnen grootstedelijke regio's. Anders gezegd: vooral jonge starters manifesteren zich sinds enige decennia op uitgesproken wijze als *urbanites by choice*.

Voor deze voorkeur zijn verschillende redenen te noemen. Slechts bepaalde grote en middelgrote stedelijke agglomeraties bieden in hun hoofdcitra zowel de instellingen voor hoger onderwijs als de op hoog opgeleide professionals ingestelde bedrijvigheid waarvan deze starters afhankelijk zijn voor het opzetten en uitbouwen van hun carrières. Daarnaast bieden vooral dergelijke agglomeraties in en rondom hun oude stadscitra aan alleenstaande starters voldoende ontmoetingsplaatsen en potentiële contactpartners waarnaar zij op zoek zijn. En ten slotte zijn vooral in en rondom diezelfde stadscitra de talrijke voorzieningen en diensten te

[De regio Amsterdam en de drie onderzoeksgebieden p.54](#)
[Uithuizigheid in de drie woonmilieus p.80](#)

Tabel 6. Bezoek aan horecazaken, culturele voorzieningen en uitgaansgelegenheden; bezoeken per 100 volwassenen, maandag t/m vrijdag (dagboeken)

	Oud Zuid	Zuidoost	Almere
Alleenstaande studenten	222	144	-
Alleenstaande werkers	210	89	150
Werkende koppels	190	50	74
Traditionele gezinne	90	40	72

Tabel 7. Zes vormen van uitbesteding in de drie woongebieden, percentage huishoudens

	Oud Zuid	Zuidoost	Almere
Restaurantbezoek maandelijks	56	44	37
Restaurantbezoek wekelijks	24	11	13
Traiteurs, wel eens	17	10	8
Wasserette, gewoonlijk	11	4	3
Stomerij, maandelijks of vaker	23	11	17
Hulp in de Huishouding	24	11	13

vinden waarvan jonge starters afhankelijk zijn, voor het bevredigen van hun culturele en recreatieve behoeften, voor het vinden van een bijbaantje of voor faciliteiten ter beperking van hun huishoudelijke taken.

Alleenstaande starters blijken, zo gezien, hun eerste eigen woonplek als beginnende carrièrebouwers op twee schaalniveaus te selecteren. Op regionaal niveau gaat hun voorkeur volstrekt vanzelfsprekend uit naar stedelijke regio's met een roltrapfunctie. Dat wil dus zeggen dat zij uit zijn op stedelijke concentraties die om te beginnen de nodige instellingen voor universitair en hoger beroepsonderwijs omvatten en vervolgens ook een omvangrijk bestand van banen in kennisintensieve sectoren. Vooral activiteitenclusters in de zakelijke, culturele en politiek-bestuurlijke dienstverlening blijken in dit verband van groot belang. Daarnaast gaat op lokaal stadsdeelniveau het verlangen van deze starters overwegend uit naar woonplaatsen in een van de centraal gesitueerde functioneel gemengde compacte stadsbuurten. Hun dagelijkse leefwereld ofwel hun *daily system* beperken ze namelijk in het algemeen het liefst tot de oudere delen van een stad. Vooral als de buurten in deze centrale stadsdelen na verloop van tijd zowel wat betreft hun voorzieningenbestand als qua levenssfeer (heersende normen en waarden, gangbare gedragspraktijken) op deze stedelijke uithuizigheid van starters ingesteld zijn geraakt, is intensieve directe interactie buitenshuis juist in deze centraal gelegen woonmilieus het best mogelijk. Wonen aan de stadsrand van een stedelijk cluster is voor diezelfde starters dikwijls al duidelijk een tweederangs oplossing, hoewel zo'n oplossing niet altijd vermeden kan worden vanwege het gebrek aan betaalbare woningen voor jonge starters. Ten slotte is wonen in het suburbane ommeland voor deze starters volstrekt geen optie. Vrijwel geen enkele faciliteit of contactpartner is zonder auto of openbaar vervoer vanuit dit ommeland op een acceptabele wijze bereikbaar.

Is met deze verwijzing naar jonge alleenstaande starters de vraag naar stadgerichte bewonerscategorieën nu volledig van een reactie voorzien? In essentie is het antwoord: ja. Deze jonge starters vormen namelijk de enige categorie stadsbewoners die zich de laatste tijd, tegen de algemene trend in, structureel als centraal-stedelijke bewonerscollectiviteit heeft gemanifesteerd. Voor alle andere bewonersgroepen geldt hoogstens dat een kleine minderheid onder hen de laatste vijftig jaar centraal-stedelijke buurten als woonmilieu verkoos boven stadsrandgebieden, groeikernen, suburbs of dorpen. Als gevolg van deze tegendraadse oriëntatie blijken deze overwegend jonge starters in groeiende mate ook het publieke leven op straat in de centrale stadsdelen te beheersen (Oosterman 1993; Gadet 1999; Muller 2002). Alleen toeristen nemen in sommige steden een gelijksoortig opvallende positie in als gebruikers van de openbare ruimte. Bij deze publiekscategorie gaat het echter niet om vaste bewoners.

Bij dit alles moet bovendien worden bedacht dat stedelijke regio's die al geruime tijd op succesvolle wijze een functie als roltrapregio vervullen, ten gevolge van de gestaag voortgaande toevloed op den duur niet alleen

Tabel 8. Uitbesteding of zelfverzorging in de drie woongebieden, percentage huishoudens

		Alleenstaande studenten	Alleenstaande werkers	Werkende koppels	Traditionele gezinnen
Restaurantbezoek wekelijks	Oud Zuid	16	65	48	7
	Zuidoost	9	24	24	0
	Almere	-	23	19	0
Stomerij maandelijks	Oud Zuid	13	27	52	10
	Zuidoost	3	11	24	8
	Almere	-	24	34	19
Hulp in de huishouding	Oud Zuid	3	34	46	20
	Zuidoost	0	12	7	7
	Almere	-	14	26	3
Maakt zelf kleding	Oud Zuid	31	19	36	52
	Zuidoost	28	20	46	72
	Almere	-	27	50	77
Strijkt zelf alle was	Oud Zuid	13	30	11	14
	Zuidoost	27	38	64	58
	Almere	-	32	56	45

Tabel 9. Tv kijken in minuten per dag

	Alleenstaande studenten	Alleenstaande werkers	Werkende koppels
Oud Zuid	56	49	64
Zuidoost	74	79	77
Almere	-	98	104

aanzienlijke aantallen jonge starters herbergen, maar een veel gemengder bewonersbestand aan deze roltrapfunctie overhouden. Immers, van elke nieuwe golf starters vertrekt weliswaar na verloop van enige jaren weer een niet gering gedeelte naar andere woonplaatsen, onder andere om daar in gezinsverband hun bestaan voort te zetten of hun carrière verder uit te bouwen, maar een ander, zij het veelal kleiner, deel blijft in de plaats zelf wonen. In het algemeen hebben deze nieuwe bewoners de smaak van het stedelijk wonen te pakken gekregen, ook al hebben zij hun status van starter al lang verruild voor een andere. De bijdrage van een effectieve roltrapfunctie aan de bevolkingsopbouw van een in dit opzicht succesvol stedelijk cluster bestaat daarom uiteindelijk niet alleen uit een continu aangevuld bestand van jonge alleenstaanden. Ook allerlei andere bewonersgroepen die uit overtuiging in de stad zijn blijven wonen – deels oudere alleenstaanden en koppels, deels ook gezinnen – maken van deze bijdrage deel uit.

Het beeld is duidelijk. In Amsterdam-Oud Zuid wordt aanzienlijk vaker huishoudelijk werk uitbesteed aan derden. Deels vloeit dit verschil met de twee andere woongebieden wellicht voort uit een groter tijdgebrek als gevolg van een omvangrijkere werkdruk bij de beroepsbeoefenaars in Oud Zuid, ook al hebben de onderzoekers bij de selectie van respondenten uitdrukkelijk gestreefd naar het voorkomen van dergelijke verschillen. Voor een deel wordt dit verschil echter ongetwijfeld ook bewerkstelligd door de ruimere beschikbaarheid van mogelijkheden tot uitbesteding van huishoudelijke verplichtingen aan derden in Oud Zuid. Overigens moet wel worden bedacht dat het bewerkstelligde effect in de vorm van interacties niet bij alle vormen van uitbesteding gegarandeerd gelijksoortig is. Inschakeling van een hulp in de huishouding vormt voornamelijk een middel waardoor de opdrachtgever of -geefster zelf in staat is tot andere bezigheden over te gaan. Of hierdoor interactie buitenshuis wordt bewerkstelligd is onzeker.

Bij bezoek aan restaurants en wasserettes is het veroorzaakte effect echter volstrekt eenduidig. In tabel 8 is vervolgens nogmaals, dit keer voor de vier typen huishoudens afzonderlijk, vastgesteld in hoeverre bepaalde vormen van uitbesteding dan wel zelfverzorging in de drie stadsdelen ten tijde van het onderzoek aan de orde zijn (Vijgen & Van Engelsdorp Gastelaars 1992:110).

Ook voor de onderscheiden bewonersgroepen afzonderlijk bezien stimuleert het centraal-stedelijke Oud Zuid, vergeleken met Almere en Zuidoost, in grotere mate het uitbesteden van huishoudelijk werk aan derden door de beroepsbeoefenaars uit de vier groepen. Als gevolg hiervan wordt naar alle waarschijnlijkheid ook de uithuizigheid van deze werkers uit Oud Zuid bevorderd. En omgekeerd blijkt het wonen in Zuidoost of Almere in alle vier gevallen zowel het thuis overgaan tot zelfverzorging in de hand te werken als het binnenshuis doorbrengen van vrije tijd. In dit verband is bijvoorbeeld veelbetekenend dat dit contrast tussen de drie woongebieden ook wordt weerspiegeld in een vrijetijdsbezigheid bij uitstek als het kijken naar de televisie (Vijgen & Van Engelsdorp Gastelaars 1992: 191).

Tabel 9 wijst uit dat Amsterdam-Zuidoost en Almere in dit opzicht – ofwel vanwege de rust ter plaatse ofwel vanwege een gebrek aan alternatieve mogelijkheden om de vrije tijd door te brengen, wie zal het zeggen? – in hogere mate conditioneren tot tv-kijken dan Amsterdam-Oud Zuid. De drukdoende stedelingen uit dit laatste stadsdeel laten zich blijkbaar minder gemakkelijk van de straat houden voor een avondje thuis voor de buis dan de bewoners van het rustiger suburbane ommeland van Amsterdam.

Kenniswerk: een groeisector binnen de stedelijke economie

Kenniswerk als thema in de literatuur

Kennisintensieve vormen van bedrijvigheid vertonen sinds jaar en dag een duidelijke binding met steden. De oorzaak hiervan is snel aangegeven. Intensief werken met kennis vergt frequente rechtstreekse interactie tussen de betrokken participanten – bestuurders, wetenschappers, representanten van het hooggeschoold kader van allerlei instellingen, kooplieden, studenten en dergelijken – en leidt hierdoor welhaast onvermijdelijk tot vestiging van deze participanten in elkaars onmiddellijke nabijheid. Bovendien is de kwaliteit van kennis gebaat bij agglomerering van zoveel mogelijk kennisintensieve activiteitsvormen en bezitters van kennis, in niet al te veel stedelijke centra. Accommodaties die onder andere zijn ingericht voor het frequent houden van vergaderingen, colloquia en instructiebijeenkomsten, alsmede voor informele contacten tussen kenniswerkers, zijn dan ook bij uitstek kenmerkend voor dergelijke steden en stadjes.

In het tweede hoofdstuk van dit betoog zijn twee typen steden besproken die al in het laatmiddeleeuwse Europa tot ontwikkeling zijn gekomen, namelijk het politiek-bestuurlijke centrum en het internationale handelscentrum. Het ontstaan en de groei hiervan hield in belangrijke mate verband met het kennisintensieve karakter van de betreffende interacties. Vanzelfsprekend waren niet alle op vorming en uitwisseling van kennis gerichte takken van bedrijvigheid in die tijd volledig in steden geconcentreerd. Ook ver van de stad verwijderd waren bijvoorbeeld kloosters gevestigd die in hoge mate fungeerden als kenniscentra. Toch kan worden volgehouden dat instellingen en bedrijfsvestigingen die in belangrijke mate gefocust zijn op intensief werken met kennis, al eeuwen lang overwegend in steden zijn geconcentreerd. De laatste 150 jaar is deze tendentie tot stedelijke concentratie van kennisintensieve activiteiten slechts versterkt, zeker in vergelijking met andere activiteitsvormen en takken van bedrijvigheid.

Industrialisatie en de vorming van zakencentra in het stadshart

Tot 1800 vormden wereldlijke en kerkelijke bestuurszetels, handelsorganisaties en instellingen voor gespecialiseerd onderwijs de meest voorkomende vestigingcategorieën voor het ontwikkelen, uitwisselen en operationaliseren van kennis. De sedertdien met grote kracht doorzettende industrialisatie van de productie bracht in dit opzicht echter een nieuwe ontwikkeling op gang. In de loop van de negentiende eeuw

Vertrek van kantoren uit de Amsterdamse stadskern omstreeks 1980

De veranderende betekenis van de Amsterdamse binnenstad als vestigingsplaats voor banken, advocatenkantoren, warenhuizen, cafés en ander-soortige centrumfuncties is in 1979 door enkele studenten aan een nader onderzoek onderworpen. Als belangrijkste informatiebron gebruikten zij de resultaten van interviews met een tachtigtal bij deze veranderingen betrokken belanghebbenden: managers van banken en verschillende andere instellingen van zakelijke dienstverlening, directeuren van warenhuizen, horecaondernemers, representanten van de stedelijke overheid enzovoort. In dit onderzoek wordt echter slechts ingegaan op de verschuivende betekenis van de stadskern van Amsterdam als vestigingsmilieu voor kennisintensieve bedrijvigheid op het terrein van de financiële en zakelijke dienstverlening (zie Bergh & Keers 1981, Bergh e.a. 1979).

De interviews wijzen uit dat de bestuurders die verantwoordelijk zijn voor het standplaatsgedrag van de grote vestigingen in deze sector, al aan het eind van de jaren zeventig unaniem menen dat vertrek uit de binnenstad onvermijdelijk is en dat zo spoedig mogelijk een nieuwe vestigingsplek aan de stadsrand moet worden gevonden. In sommige gevallen is zo'n nieuwe bedrijfsvestiging ten tijde van de interviews al gerealiseerd. Deze onvermijdelijkheid vloeit volgens de ondervraagde managers in de eerste plaats voort uit de onontkoombaarheid van een voortgaande groei van de betreffende hoofdkantoren, specialistenmaatschappen en soortgelijke kennisintensieve werkverbanden in het zakenleven. Immers, de vraag naar financiële en zakelijke dienstverlening neemt in die dagen snel toe. Handhaving van het eigen marktaandeel is wel het minste wat van de al in de stad gevestigde bedrijvigheid op dit gebied mag worden verwacht. Een efficiënte samenballing van alle betrokken kenniswerkers in één ruim kantoorpand, met alle mogelijkheden voor een verdere uitbreiding, is dan een minimum vereiste. Een bankdirecteur ziet het als volgt: 'In 1974 zat onze bank verspreid over achtentwintig locaties, voornamelijk grachtenpanden in het centrum. De groeiende interne communicatieproblemen en de snelle groei van het bedrijf noodzaakten deze vestiging in één hoofdkantoor.'

Vervolgens liet deze bank een nieuw kantoor bouwen aan de ringweg van de stad naast het spoorwegstation Amsterdam-Zuid. Dat het langs de ringweg goed beviel, mag blijken uit de vervolgens in 1978 genomen beslissing om in Amsterdam-Zuidoost, evenzeer op een zowel aan de snelweg als bij een station gelegen plek een tweede hoofdkantoor te gaan openen, 'bedoeld als overloop van het huidige hoofdkantoor en van dochtermaatschappijen die nu nog in het stadscentrum en rond Amsterdam zitten' (Bergh & Keers 1981: 14). Een andere bankmanager verwoordt ditzelfde argument van grootte en groei in meer algemene termen: 'Eigenlijk kun je je het hoofdkantoor het best voorstellen als een aantal concentrische cirkels met in het midden de kern, de Raad van Bestuur, en daar omheen den concern-

vormde zich namelijk zowel binnen industriële ondernemingen als binnen al bestaande instellingen voor commerciële dienstverlening – bijvoorbeeld behorend tot het bank- en verzekeringswezen en de advocatuur – een nieuwe categorie specialisten. Kerntaak van deze specialisten werd het aan de gang houden en waar mogelijk tot grotere bloei brengen van industriële ondernemingen door middel van financiële, economische, technische, juridische, organisatorische en andersoortige vormen van dienstverlening. In de tweede helft van de negentiende eeuw manifesteerde deze ontwikkeling zich al in de vorming, onder andere via afsplitsing, van zelfstandig gelokaliseerde op onderlinge samenwerking gerichte verbanden van hooggeschoolde specialisten ofwel professionals. Ten dele vond deze clustering binnen de industrie zelf plaats in de vorm van afzonderlijke hoofdkantoren. Deels ook kreeg deze ontwikkeling gestalte in de vorm van een groeiend aantal zelfstandige bureaus en kantoren, gericht op zakelijke dienstverlening aan de industrie.

Opvallend in het standplaatsgedrag van deze nieuwe, door intensief gebruik van kennis gekenmerkte kantoren was dat zij zich van aanvang af overwegend bleken te vestigen in de centrale kernen van de grote en middelgrote steden. Hierdoor droegen zij, zeker in de grote agglomeraties, bij tot het ontstaan van een geheel nieuw type stadscentrum, het door kantoren gedomineerde en nagenoeg niet meer bewoonde zakencentrum (Rannells 1956; Gottmann 1961; University of Amsterdam 1967; Heinemeijer e.a. 1968). De behoefte aan onmiddellijke onderlinge nabijheid van deze kantoren en bureaus, als noodzakelijke voorwaarde voor efficiënt en soepel verlopende rechtstreekse onderlinge interactie, gold als voornaamste motief voor deze nieuwe vorm van clustering van kennisintensieve bedrijvigheid. Kenmerkend voor deze zakencentra of *Central Business Districts* was van aanvang af het intensieve ruimtegebruik ter plaatse. Toen tegen het eind van de negentiende eeuw echte hoogbouw mogelijk werd, zowel door de ontwikkeling van nieuwe constructiemethoden als door de introductie van de lift als verticaal transportmiddel, werden dan ook al spoedig de eerste kantoorgebouwen in de vorm van 'wolkenkrabbers' binnen deze centra neergezet. Uiteraard gebeurde dit het eerst in de Verenigde Staten en niet in Europa. In Noord-Amerika was de dynamiek in de economie namelijk het grootst. Dáár leidde bijgevolg schaalvergroting in de bedrijvigheid al rond 1900 tot zo omvangrijke bedrijfsorganisaties dat gebouwen met een mega-omvang noodzakelijk werden geacht om deze organisaties te huisvesten. Bovendien bestond in dit werelddeel, wellicht deels als gevolg van de, vergeleken met Europa, beperktere ouderdom en monumentaliteit van het pandenbestand ter plaatse, minder bezwaar tegen afbraak van oude gebouwen en tegen afschaffing van sinds lang bestaande bouwvoorschriften die hoogbouw in stadskernen zouden kunnen belemmeren.

De Franse geograaf Jean Gottmann heeft een interessant essay geschreven over de betekenis van hoogbouw in de zakenwereld in de jaren zestig (Gottmann 1966). Hij benadrukt hierin het grote belang van de door

staf, de directoraten en tenslotte de toelevering en administratie. Om organisatorische redenen is het natuurlijk handig om zoveel mogelijk bij elkaar te hebben, de bevordering van interne communicatie door bundeling.’ (Bergh & Keers 1981: 11)

Is het ruimteprobleem in de Amsterdamse binnenstad omstreeks 1980 al geruime tijd een steen des aanstoots, de steeds gebrekkiger wordende bereikbaarheid van de binnenstad voor klanten en werknemers van buiten de stad of vanaf de stadsrand komt daar in de jaren zeventig als knelpunt bij, ook al omdat de stedelijke overheid in die dagen volstrekt onwillig blijkt de oude stadskernen beter voor het snelverkeer te ontsluiten. Een geïnterviewde verzekeraar zegt het, verwijzend naar zijn eigen kantoor in de binnenstad als volgt: ‘Dit is het beleidscentrum, daar moeten onze mensen van buiten snel even heen en weer kunnen komen om te overleggen. Dat lukt gewoon niet, en als het lukt, kunnen ze hun auto niet kwijt. Terwijl de mensen die hier hun pied à terre hebben om elf uur even naar Groningen vliegen en om vier uur terug moeten zijn. Het gaat erom dat als je de stad uit wilt, dat het je dan drie kwartier kan kosten. Dat is een onacceptabele verliespost voor een bedrijf.’ (Bergh & Keers 1981:16)

Nu wordt verplaatsing van een kantoor naar de stadsrand in de loop van de jaren zeventig ook steeds meer aanvaardbaar doordat de communicatietechnieken voortdurend beter worden. De groeiende mogelijkheden tot telefonisch vergaderen, tot het wijzigen van stukken of de overdracht van gelden via een lijnverbinding, maken het afhandelen van transacties zonder dat daarvoor iemand de deur uit moet, aanzienlijk gemakkelijker. De betrokken kantoren en instellingen behoeven bijgevolg niet langer in elkaars onmiddellijke nabijheid te zijn gevestigd. Een zodanig spreidingspatroon dat onderlinge bereikbaarheid per auto in niet al te veel tijd gegarandeerd is, wordt steeds meer als toereikend ervaren. Een voorbeeld: ‘Neem een syndicale lening, dat wil zeggen een lening waar meerdere banken aan deelnemen (...) en die vaak in korte tijd (...) rond moet zijn als voorbeeld. Bij de voorbereiding is er sprake van zo’n zes telefonische vergaderingen. En de daarbij benodigde uitwisseling van stukken tussen medewerkers vindt een of twee keer plaats. Dan pas komen de topjongens bij elkaar voor de ondertekening (...) ten kantore van de leader. In dat soort gevallen kun je daar natuurlijk best met de taxi of zo heen.’

Een tweede voorbeeld: ‘Onze relatie met de Beurs is evenzeer anders komen te liggen. Vroeger moesten we bijvoorbeeld op de effectenbeurs de vele duizenden stukken – effecten en obligaten – fysiek overdragen. Dat waren zeer arbeidsintensieve zaken. Nu ligt alles op een centrale plaats en worden de wijzigingen per lijnverbinding doorgegeven. De stukken verhuizen alleen nog maar van hokje bij de Kas Associatie en de Vereniging voor de Effectenhandel.’

Een bankmanager vat het als volgt samen: ‘tot tien jaar geleden moest je inderdaad in het centrum gevestigd zijn, maar door de verbeterde

hoogbouw mogelijk gemaakte ruimtelijke concentratie van employés. Een dergelijke omvangrijke agglomerering van professioneel verwante beroepsbeoefenaars zou namelijk massale rechtstreekse uitwisseling van informatie mogelijk maken, volgens Gottmann een basisvoorwaarde voor een succesrijk zakenleven. ‘Because that is how we give and receive ideas, data, results of work in office, field and laboratory. In meetings we can test these things, we can choose among them, and we can make as certain as possible of adequate interpretation’ (Gottmann 1966:207). Hoogbouw is zo bezien volgens Gottmann niet slechts een interessant architectonisch gebaar, het is vooral een absolute noodzaak op functionele gronden. Immers:

(...) in no other way could a comparable area be made available in the immediate vicinity of the large banks, insurance companies, trading houses, corporation-law firms, and other technological specialists. This is what makes the skyscraper and creates the skyline: the need for agglomeration. Now we begin to see in the skyline an expression of the intricate web and huge volume of communication generated by, and indispensable to, the modern transactional way of life. (Gottmann 1966: 207; zie voorts Gottmann 1961)

Kennisintensieve bedrijvigheid in een uitdijend stedelijk veld

Achteraf kan worden vastgesteld dat de jaren vijftig en zestig van de twintigste eeuw de laatste gloriejaren vormden van een stedelijke orde die werd gekenmerkt door monocentrisch gestructureerde stedelijke netwerken, bestaand uit een nagenoeg geheel aaneengesloten compact-stedelijke bebouwing. Binnen de oude kern van zo’n regionaal-stedelijk netwerk was in het algemeen het door zakelijke functies gedomineerde stadscentrum gelegen, als het enige knooppunt van betekenis voor regieactiviteiten en andere vormen van kennisintensieve bedrijvigheid. Deze vaststelling geldt althans voor de steden in West-Europa. In Noord-Amerika hadden wetenschappers al in de jaren dertig de eerste tekenen gesignaleerd van het naderende einde van deze monocentrische stedelijke opbouw (Hoyt 1939; zie ook Beauregard 1993).

In Europa omvatte het overheersende stadscentrum tot 1970 in het algemeen als kennisknooppunt niet alleen nog vrijwel alle instellingen voor zakelijke dienstverlening in de betreffende stedelijke regio, maar tevens alle politiek-bestuurlijke regiefuncties en het merendeel van de instellingen voor hoger onderwijs. Zelfs kwamen in die jaren in de aloude centra van de grote West-Europese steden nog verschillende nieuwe takken van kennisintensieve bedrijvigheid tot bloei: media- en entertainmentbedrijvigheid, activiteiten op het terrein van de kunsten en het ontwerp, alsmede cultureel georiënteerde zakelijke dienstverlening. Deze *cultural industries* begonnen zich namelijk juist in deze tijd voor het eerst te manifesteren als een merkbaar aanwezige expansieve centraal-stedelijke categorie van ruimtegebruik, ook al bestonden onderdelen ervan al geruime tijd (Scott 2000; Florida 2002, 2005; Kloosterman 2002; Manshanden e.a. 2004).

communicatietechniek is hier geen sprake meer van. Dit betekent dat je voor de locatie van het hoofdkantoor ook kunt gaan optimaliseren rond het woon-werkverkeer, de bereikbaarheid voor het personeel.’ (Bergh & Keers 1981:16)

Het wegvallen van de tot in de jaren zestig bestaande binding van de grote financiële en andersoortige zakelijk gerichte kantoren met de binnenstad betekent niet dat zij omstreeks 1980 geen enkele territoriale betrokkenheid meer vertonen. Integendeel, deze kantoren blijven zich vooral ten zeerste bewust van hun binding met de hoofdstedelijke regio. De ondervraagde bestuurders weten de redenen voor deze voortgezette regionale betrokkenheid ook duidelijk aan te geven. In de hoofdstad zijn in die dagen zowel de Nederlandsche Bank als de Effectenbeurs gevestigd, beide prominente instellingen in het in dit land gevestigde zakenleven. In de Amsterdamse regio is de internationale luchthaven Schiphol gelegen, het belangrijkste knooppunt voor het internationale zakenverkeer in Nederland. En in en rondom de hoofdstad is het merendeel van de in Nederland gevestigde financiële en zakelijke dienstverleners gesitueerd, alsmede een groot deel van de clientèle van deze dienstverleners. Kortom, het wegvallen van de binding van deze grote kantoren met de Amsterdamse binnenstad is bepaald nog geen voorteken voor het ontstaan van een in territoriaal opzicht bindingloos of *footloose* tijdperk.

Het bindingspatroon van de talrijke kleine op zakelijke dienstverlening gerichte kantoren in de hoofdstad is omstreeks 1980 ten opzichte van eerdere decennia nauwelijks veranderd. Dit betekent dat deze kleine kantoren in die dagen wél nog steeds voor het overgrote deel in de oude binnenstad zijn gevestigd. Voor dit verschil met hun grotere branchegenoten kan een aantal redenen worden aangegeven. In de eerste plaats tellen de voordelen van een standplaats in de binnenstad voor deze kleine kantoren in sterkere mate dan voor de grote kantoren. Hun afhankelijkheid van adviseurs, cateraars, reparateurs en andersoortige dienstverleners buitenshuis is bijvoorbeeld veel groter – grote kantoren hebben deze diensten veelal in huis gehaald – en de Amsterdamse binnenstad beschikt in dit opzicht over een rijk aanbod. Bovendien hebben deze kantoren in vergelijking met hun grote branchegenoten vaker een lokaal gebonden klantenkring.

In de tweede plaats tellen de voor de grote kantoren geldende nadelen van een standplaats in de oude stadskern – ruimtegebrek en slechte bereikbaarheid – voor deze kleine kantoren in mindere mate. Immers, de panden in de binnenstad zijn voor deze kleine bedrijven veelal groot genoeg. En tevens is hun personeels- en klantenbestand meestal zo beperkt qua aantal dat parkeerproblemen in de binnenstad eenvoudig kunnen worden opgevangen. Continuering van hun aanwezigheid in de oude stadskern ligt dan ook aanzienlijk meer voor de hand. Bovendien kunnen de kleine kantoren zo de extra voordelen van een vestiging in dit oude stadsdeel blijven genieten, zoals het aangename contactklimaat en de statusrijke monumentale ambiance. Een uit deze kring afkomstige respondent zegt het als volgt: ‘Als je geen ruimte-

Tegen het einde van de jaren zestig krijgen echter ook in West-Europa, net als eerder in de Verenigde Staten, de meeste oude stadscentra als concentratiepunten van werkgelegenheid te maken met functieverlies (Knox 1994: hfdst. 5; Soja 2000: hfdst. 4 & 6). Hiervoor zijn twee processen verantwoordelijk die tot nu toe nog niets aan kracht hebben ingeboet. In de eerste plaats vindt vanaf de jaren zestig ook in Europa in toenemende mate deconcentratie plaats van bedrijven vanuit de steden naar het ommeland, vooral vanwege het ruimtegebrek in de centrale stadsdelen en de daar door congestie veroorzaakte parkeerproblemen en verkeersopstoppingen. En in de tweede plaats zette in die dagen een ontwikkeling in waarbij steeds meer vormen van bedrijvigheid verdwenen naar ver weg gelegen regio’s en landen met een aanzienlijk lager loonpeil dan in de rijke verstedelijkte regio’s van Noord-Amerika en West-Europa. Zelfs in West-Europese verzorgingsstaten als Nederland, met een sterk ontwikkeld publiek regionaal-stedelijk beleid en een overheid die niets moet hebben van stedelijke leegloop, vindt dit stedelijke functieverlies plaats, zij het in gematigder vorm (Heinemeijer e.a. 1968: 129-169; Van Engelsdorp Gastelaars & Cortie 1973, 1980; Bergh e.a. 1981; Hartman & Van de Ven 1990).

Welke consequenties heeft de sinds een halve eeuw opgetreden uittocht van bedrijven, instellingen en bewoners tot nu toe gehad op het functieprofiel van de oude compact-stedelijke centrummilieus in Noord-Amerika en West-Europa? Zeker in Europa heeft deze uittocht tot op dit moment niet geleid tot leegstand in de oude centrale stadsdelen. Wél is als gevolg van selectiviteit in de verhuispatronen de invulling van deze stadsdelen aanzienlijk veranderd. Vier profielveranderingen zijn in dit verband het vermelden waard. In de eerste plaats is de industrie vanaf 1970 ook in West-Europa nagenoeg geheel uit de stedelijke centra verdwenen. In de tweede plaats zijn tot dusverre vooral bedrijven, instellingen en huishoudens met een grote ruimteconsumptie en ruimtebehoefte uit de compact-stedelijke woonwerkgebieden naar elders vertrokken, en zijn de grondgebruikers met beperkte ruimtebehoeften in deze compact-stedelijke buurten blijven zitten. In aansluiting hierop zijn vooral kapitaalintensieve vormen van grondgebruik uit de stedelijke kerngebieden naar elders verdwenen, terwijl de samenballing van kennisintensieve activiteiten in compact-stedelijke centrummilieus nog steeds voortduurt. En tenslotte hebben de oude stedelijke centrumbuurten tot nu toe voornamelijk arbeidsplaatsen verloren, terwijl het aantal bewoners soms zelfs nog is gegroeid (Knox 1994; Soja 2000).

Wat betekent dit alles voor de ruimtelijke spreiding van kennisintensieve bedrijvigheid binnen de stedelijke netwerken? Om te beginnen lijkt te mogen worden vastgesteld dat de concentratie van kenniswerk ook in West-Europese steden de laatste decennia aanzienlijk is toegenomen. Dit niet alleen als gevolg van een voortgaande groei van deze activiteitensector in Westerse landen, maar ook door een nog steeds aanwezige extra sterke

en (...) bereikbaarheidsproblemen hebt, geloof ik dat het voornamelijk een kwestie van status is. De omgeving ziet er leuker uit dan wanneer je je klanten ontvangt op een kale vlakte; en het adverteert natuurlijk beter aan de grachten, dat is een plaatje, een echt Amsterdams sfeertje.' (Bergh & Keers 1981: 16)

Per saldo heeft de in de jaren zeventig ingezette uittocht van grote kantoorvestigingen naar de stadsrand en hun vervanging door andere kleinschaliger vormen van ruimtegebruik, waaronder veel woningen, tot gevolg dat het stadscentrum al omstreeks 1990 zijn functie als het enige werkgelegenheidscentrum van belang binnen de agglomeratie heeft verloren. Een in dat jaar in Amsterdam vergaderend internationaal gezelschap van stadsbestuurders, stadsonderzoekers en stedenbouwers ziet de Amsterdamse binnenstad op dat moment dan ook niet meer als het de gehele agglomeratie dominerende *Central Business District*, doch veeleer als een specifiek geprofileerd woon-werkgebied voor kleinschalige bedrijven, kantoren en instellingen met een bijpassende stedelijke bevolking van *gentrifiers*. De gemeente Amsterdam wordt door deze deskundigen, deels afkomstig uit zes andere qua grootte en monumentaliteit met Amsterdam vergelijkbare Europese steden, gelukgewenst met de in die dagen voor de hoofdstad geldende evenwichtige woon-werkbalans van 80.000 arbeidsplaatsen ten opzichte van 80.000 bewoners (Hartman & Van de Ven 1991).

Zonder enige schrik nemen diezelfde deskundigen er dan ook kennis van dat de attractie van het centrum voor grote kantoorvestigingen ten tijde van de besprekingen al zover is gedaald dat gentrificerende welgestelde bewoners, op zoek naar een woonpand in dit monumentale stadsdeel, met hun koopkrachtige vraag kantoren kunnen verdringen (Hartman & Van de Ven 1991: 48 e.v.). Deze ontwikkeling behoeft de betekenis van de hoofdstedelijke binnenstad als bolwerk van kleinschalige kennisintensieve dienstverlening in hun ogen namelijk volstrekt niet aan te tasten. Veel vestigingen in deze sector hebben immers een gemengd woon-werkkarakter en kunnen uitstekend uit de voeten in het al aanwezige bestand van kleine panden.

tendentie tot agglomerering van deze kennisintensieve activiteiten in de steden. In Nederland is deze stedelijke concentratie recent nog uitvoerig beschreven (Van Oort e.a. 2003; Marlet & Poort 2005). Blijkbaar speelt voor deze activiteitsvormen een gemakkelijke bereikbaarheid van klanten, collega's, verwante bedrijven en toeleverende diensten nog steeds een grote rol en heeft telecommunicatie de noodzaak tot rechtstreekse interactie niet kunnen opheffen.

Daarnaast kan aannemelijk worden gemaakt dat zich sinds de jaren zestig binnen de stedelijke netwerken een tweedeling aan het ontwikkelen is in het spreidingspatroon van de verschillende vormen van kenniswerk ten opzichte van elkaar. Ook wat betreft dit soort activiteiten begint zich vanaf die tijd namelijk een contrast tussen de grote en kleine kantoren te manifesteren in hun vestigingspatroon binnen het stedelijk grondgebied. De in omvang en ruimtebeslag kleine instellingen, bureaus, ateliers en woonhuishoudens met kantoor aan huis blijken zich overwegend in de centraal gelegen compacte stadsdelen te blijven concentreren. En aangezien het aantal kleinschalige vestigingen in de kennisintensieve sector de laatste tijd aanzienlijk is gegroeid, zijn ook de binnenstedelijke clusters in diverse steden gevormd door kennisintensief kleinbedrijf in omvang toegenomen. Daarentegen verplaatst zich sinds diezelfde jaren zeventig een groeiend deel van de grote op kenniswerk gebaseerde kantoren en instellingen – banken, universitaire instellingen, stadskantoren – naar plaatsen buiten de oude stadskernen, onder andere vanwege de daar beschikbare ruimte voor het neerzetten van nieuwe omvangrijke kantoorcomplexen. De oude *Central Business Districts* vormen als gevolg hiervan binnen veel steden zo langzamerhand nog slechts één van de clusters van kennisintensief grootbedrijf. Vrijwel altijd zijn de nieuwe ontwikkelde kantoorlocaties echter nog wel aan de stadsrand op niet al te grote afstand van het oude centrum gelegen, in de onmiddellijke nabijheid van de snelweg en spoorweg- en metrostations (Bergh e.a. 1981).

Het hier geschetste contrast, tussen de nieuwe kantorenclusters aan de stadsranden voor kennisintensief grootbedrijf en het overwegend in de centraal gelegen oude stadsdelen gevestigde kleinbedrijf in het kenniswerk, is overigens tot op grote hoogte niet slechts een onderscheid naar bedrijfs-grootte, maar ook een contrast naar bedrijfstype. Immers, juist de *cultural industries* blijven veelal overwegend in kleine panden in of nabij de oude binnensteden van stedelijke agglomeraties gevestigd, terwijl vooral de financiële en zakelijke dienstverleners zich steeds meer in grote kantoren aan de stadsrand blijken te concentreren. Als gevolg hiervan is het contrast tussen de grootschalige en veelal op enige afstand van de oude kernen gecreëerde kennisintensieve kantorenclusters in diverse agglomeraties en de kleinschalige binnenstedelijke kennisintensieve woonwerkverbanden in die agglomeraties vaak tegelijkertijd een contrast tussen volstrekt economisch gemotiveerde bedrijvigheid en deels ook cultureel geïnspireerde activiteitsvormen. In steden als Londen en Parijs begint een dergelijk contrast, gelet op de nieuwe zakencentra in de *Docklands* en *La*

Het werven van nieuwe cliënten in de zakelijke dienstverlening

Voor het aanwerven van nieuwe klanten, is een uitgebreid netwerk van relaties onontbeerlijk. Dit wordt althans vastgesteld door vrijwel alle zakelijke dienstverleners die betrokken zijn bij dit onderzoek in het Amsterdamse cluster van kenniswerkers. Een belastingadviseur formuleert het als volgt: 'De aanbevelingen, dat zijn eigenlijk de beste contacten die je hebt. Cliënten die tegen een buurman of zakenrelatie zeggen, ik heb een goede belastingadviseur. Of een bankier zegt, ik weet wel iemand voor u. Ook komt het voor dat een assuradeur die met verzekeringen bezig is en die ziet dat er een fiscaal probleem is, zegt dat hij wel iemand kent. Uit dat netwerk komen je klanten, dus het doorgegeven van de klanten en van andere zakelijke dienstverleners.'

Een andere professional stelt in dit verband: 'als je naamsbekendheid hebt en als je relaties hebt dan (...) kan daar zakelijk wat uitrollen. En dan weet men je wel te vinden. Het belangrijkste is: gewoon netwerken, zorgen dat je gekend wordt, zorgen dat je gezien wordt, dat je mensen kent, zodat men ook weet wat je doet. Als men dan inderdaad een bepaalde zaak heeft (...) dat men dan vervolgens aan die persoon of dat kantoor denkt en daar contact mee opneemt.'

Nieuwe relaties beginnen meestal bij bestaande relaties, bijvoorbeeld door middel van een aanbeveling of tip door een bestaande cliënt of een vertrouwde vakgenoot.

Hoe komt een professional aan een dergelijk netwerk? In dit verband zijn uiteenlopende contactsituaties aan de orde. Een van deze professionals onderscheidt méér en minder gestructureerde situaties. De gestructureerde situaties zijn van de minder of niet-gestructureerde situaties te onderscheiden doordat het hierbij om situaties gaat die zijn georganiseerd om mensen die zaken willen doen, met elkaar in contact te brengen. Voorbeelden van dergelijke gestructureerde situaties zijn zakelijke lunches waarvoor meerdere nog niet met elkaar bekende relaties zijn uitgenodigd. Ook op vakinhoudelijke congressen bevinden zich allerlei mensen die tot de doelgroep van de betreffende professional zouden kunnen behoren. Dergelijke gestructureerde situaties zijn bovendien het meest geschikt voor een professional om zich zonder schroom te presenteren als iemand die voor transacties in de markt is. Met name congressen kunnen hier de functie hebben van een markt in de traditionele zin van het woord, namelijk als een plaats waar mensen samenkomen om zaken te doen, te kopen en te verkopen. 'Die congressen worden georganiseerd door bureaus die een beroemdheid inhuren en daar een paar dagen omheen organiseren. Daarvoor worden managers en organisatieadviseurs uitgenodigd, zodat op die manier een markt wordt gecreëerd.' Nu levert het bezoek aan congressen niet zonder meer interessante contacten op. Een belangrijke voorwaarde is dat de netwerkende professional zelf actief aanwezig is, bijvoorbeeld als spreker of als prominente opponent. Nog actiever wordt deze aanwezigheid als een

Défense, al duidelijk vorm te krijgen. In Amsterdam begint eenzelfde ontwikkeling gestalte te krijgen sinds het ontstaan van een nieuw zaken centrum aan de Zuidkant van de stad terwijl de oude binnenstad tezelfdertijd steeds meer getransformeerd raakt tot kleinschalig woon- en werkgebied voor allerlei vormen van *creative industries* (Bergh e.a. 1981; Rutten e.a. 2003).

Kenniswerk als productiefactor: 'global cities'

Ook in dit geval kunnen in de literatuur twee visies worden onderscheiden op de grondslag van deze clustering van kenniswerk in steden: een dominante visie, waarin institutionele ontwikkelingen op internationaal niveau als verklaringsgrond centraal staan en een contrasterende zienswijze, waarin de standplaatskeuze van individuele kennisintensieve bedrijven en kenniswerkers een belangrijke rol speelt.

In de overheersende visie op het ontstaan van de aan de stad gebonden clusters van kennisintensieve activiteitsvormen wordt hoogwaardige kennis vóór alles gezien als een steeds belangrijker wordende productiefactor in de economie van Noord-Amerika en Europa. Sinds de jaren zestig is deze economie namelijk weer in een nieuwe ontwikkelingsfase beland. Deze fase wordt onder meer gekenmerkt door een groeiende globalisering van de economische en politiek-bestuurlijke interactienetwerken en samenwerkingsverbanden, door een explosief toenemend belang van nieuwe systemen van telecommunicatie en door het ontstaan van een internationale diensteconomie in plaats van een economie die wordt gedomineerd door industriële bedrijvigheid (Castells 1989; Sassen 1991, 1994; Amin 1994; Castells & Hall 1994; Friedman 1995; Hall 1998).

De gevolgen hiervan voor de ruimtelijk-economische orde in Noord-Amerika en Europa zijn ingrijpend (Knox e.a. 2000: hfdst. 1 & 2). In de eerste plaats draagt de in het Westen optredende de-industrialisatie in belangrijke mate bij aan het ontstaan van een tweedeling tussen de steden in de betreffende landen. Enerzijds kunnen stedelijke netwerken worden aangewezen die merkbaar profiteren van de uitbouw van een diensteneconomie in Noord-Amerika en West-Europa en die bijgevolg nauwelijks te lijden hebben van het verdwijnen van industriële werkgelegenheid. Veelal gaat het hier om netwerken die al vele jaren gekenmerkt zijn door een ruime aanwezigheid van bedrijven en instellingen in de dienstensector. Vooral de internationaal georiënteerde zakelijke dienstverlening en de door de overheid georganiseerde publieke dienstverlening vertonen in deze steden recent een uitbundige groei. Anderzijds ondergaan voornamelijk allerlei stedelijke netwerken in de oude industriegebieden in Noord-Amerika en West-Europa vooral de nadelen van deze transformatie. De vaak grotendeels wegvallende industriële werkgelegenheid wordt hier onvoldoende gecompenseerd door nieuwe vormen van bedrijvigheid. Juist deze vanouds industrieel geprofileerde netwerken missen over het algemeen namelijk de potenties en faciliteiten, onder andere in de vorm van een goed geschoolde beroepsbevolking, om voluit te kunnen omschakelen naar bedrijvigheid die behoort tot de nieuwe internationale diensteconomie.

kantoor zelf een bijeenkomst organiseert en daarvoor potentieel interessante contacten uitnodigt: 'Soms organiseer je wel eens iets. In die zin dat je zegt, de bank wil zichzelf laten zien en die vragen aan ons, kun je voor tien categorieën ondernemers een lezing houden over dat onderwerp. Nou, wij hebben dan vaktechnisch een verhaal, dus dan wordt er zo'n klein seminar georganiseerd. Schrijven we hun relaties aan en onze relaties en dan heb je honderd man in de zaal zitten.'

Op deze wijze ontstaat in verschillende kantoren zelfs een zekere routine in het organiseren van dergelijke bijeenkomsten, met speciaal daarvoor aangesteld vakkundig personeel.

Naast deze studiebijeenkomsten, die in ieder geval beginnen met een inhoudelijk gedeelte, nagenoeg altijd in een kantoor plaats vinden en expliciet bedoeld zijn om zakelijke dienstverleners en potentiële klanten met elkaar te laten kennis maken, zijn er bijeenkomsten met eenzelfde doelstelling, maar voor het overige meer gericht op het creëren van vermaak en ontspanning buiten kantoor: 'Relaties ontwikkelen doe je ook met gesponsorde bijeenkomsten (...) Een belangrijk deel van netwerk opbouwen, dat zijn alle gesponsorde bijeenkomsten. Dus (...) bij voetbal of met concerten, bijzondere tentoonstellingen, Mahler. Dat is waar zo iedereen rondrent en bij *Sail* varen er een hoop boten.'

Zelf was deze respondent laatst bij een concert geweest: 'Dan gaat het niet om het Rai-concert, maar dan gaat het om de borrel ná het Rai-concert, want daar trekt dan iedereen naar toe die uitgenodigd is. En dan sta je nog weer eens een keer te praten. Dat is het meest interessante gedeelte van de avond. Want in het concert houdt iedereen zijn mond dicht. De ontmoeting is juist ná de tentoonstelling, ná het concert. Want dat zit er altijd aan vast.'

Zakelijke dienstverleners laten ontmoetingen met potentiële cliënten dus liever niet aan het toeval over. De organisatie van dergelijke bijeenkomsten krijgt bijgevolg ook steeds meer gewicht. Bij deze ontwikkeling zijn de grote kantoren duidelijk in het voordeel, omdat zij grote budgetten aan dergelijke bijeenkomsten kunnen besteden. Professionals die werkzaam zijn bij kleine kantoren of die als zelfstandige actoren opereren, verkeren in dit opzicht in een meer afhankelijke positie. Niettemin geldt voor beide categorieën professionals dat face-to-face-contacten in het kader van deze op netwerkvorming en -beheer gerichte bijeenkomsten meer dan ooit essentieel zijn voor hun voortbestaan als zakelijke dienstverleners.

Ook bij de communicatie die beoogt na te gaan of een cliënt daadwerkelijk een opdracht zal verstrekken aan de benaderde zakelijke dienstverlener, zijn face-to-face-contacten onontbeerlijk. Vooral als de potentiële klant zelf op het betreffende vakgebied niet al te deskundig is, gaat het hier om een gevoelige zaak. Een dergelijke klant is meestal zwaar bij de aan de orde zijn de problemen betrokken – vaak gaat het in dit soort gevallen om de directeur of eigenaar – terwijl hij of zij tegelijkertijd als leek in vaktechnisch opzicht in hoge mate is overgeleverd aan de inzichten van de te raadplegen professional.

In de tweede plaats raken vooral in Noord-Amerika en Europa sommige grootstedelijke netwerken betrokken in een transformatieproces waarbij deze netwerken uitgroeien tot ware wereldcentra ofwel *global cities*. Kenmerkend voor deze nieuwe metropolitaine centra is zowel een toenemende aanwezigheid van bestuursorganen van internationaal opererende economische en politiek-bestuurlijke organisaties als een groeiende aanwezigheid van alle mogelijke vormen van bedrijvigheid gericht op de productie, verwerking en distributie op wereldschaal van hoogwaardige kennis en informatie. Het overgrote deel van de kleinere stedelijke concentraties profiteert daarentegen nauwelijks of niet van deze door globalisering bewerkstelligde vorming van internationale topfuncties met een hoog kennisgehalte. Integendeel, vaak verliezen zij juist functies op topniveau doordat deze functies, meestal in het kader van een overname of fusie, tezamen met soortgelijke activiteitsvormen uit andere steden worden samengevoegd tot een nieuwe hoofdvestiging in een grotere stad. In de dominerende visie worden dit soort herordening-effecten voornamelijk gezien als symptomen van een zich op wereldschaal afspelende, voornamelijk door multinationals en internationale organisaties gedragen algemene ontwikkeling, uitmondend in het ontstaan van *global cities* (Sassen 1991).

Kenmerkend voor de visie van Sassen en Castells c.s. op de recente herschikkingen in de ruimtelijk-economische verhoudingen in het Westen is dat de grondslag voor deze herschikkingen voornamelijk wordt gezocht in op institutioneel niveau vastgelegde ordeningsmechanismen. Strategieën die zijn gelanceerd door grote multinationals, internationale organisaties en nationale overheden, en die in hoofdzaak moeten worden beschouwd als uitingen van economische belangenbehartiging, vervullen hierbij een dominante rol. In deze strategieën worden kennisintensieve activiteitsvormen dan ook voornamelijk opgevat als bedrijfstakken met een groeiend economisch belang. Alleen al gezien de grote nadruk die door aanhangers van deze visie wordt gelegd op het groeiend gewicht van *global cities* zal duidelijk zijn dat naar de mening van deze onderzoekers eigenlijk slechts regionaal-stedelijke netwerken met een zeer hoge agglomeratiegraad, dat wil zeggen met een uitermate omvangrijk en veelsoortig bestand van bedrijven, voorzieningen en beroepsbeoefenaars, attractief zijn als standplaats voor de vestiging van nog meer kennisintensieve activiteitsvormen. De besturen van afzonderlijke steden kunnen slechts trachten zo inventief mogelijk in te spelen op de mogelijkheden die hun resten, gegeven de agglomeratiegraad en het specifieke bedrijfsprofiel van hun eigen stad.

Kenniswerk als leefstijl: 'creative centers'

De laatste jaren is echter ook een op verschillende punten sterk met deze dominante visie contrasterende opvatting ontwikkeld over de grondslag van de maatschappelijke en ruimtelijke organisatie van kennisintensieve activiteitsvormen. De Noord-Amerikaan Richard Florida is van deze

Volgens adviseurs kan de eerste stap op weg naar onderling vertrouwen in dergelijke situaties moeilijk anders worden genomen dan door elkaar te ontmoeten. Het vertrouwen van de niet-deskundige cliënten in het vakmanschap van de adviseur is namelijk in hoge mate afhankelijk van het vertrouwen dat zij stellen in de adviseur als persoon.

De ondervraagde zakelijke dienstverleners zijn zich hier ook sterk van bewust. Vooral de eerste ontmoeting is vaak cruciaal, terwijl daar geen standaardprocedure voor bestaat. Duidelijk is slechts dat de wijze van benaderen er in dit verband alles toe doet. Een ondernemingsjurist beschrijft zo'n situatie als volgt: 'Mensen vinden het bezoek, zeker aan juristen, moeilijk (...) Dat merk je ook als je met die mensen praat, dan word je ook een soort van zielzorger. Dat hoort er wel bij. Die mensen komen er dus niet uit. Ze zijn geconfronteerd met een probleem dat ze zelf niet aan kunnen (...) Meestal kunnen ze dat wel, ze hebben een bedrijf zelf helemaal opgebouwd. In de regel voelen ze zich best wel prima. Maar nu even niet.'

De ontmoeting biedt de zakelijke dienstverlener de mogelijkheid af te tasten hoe het probleem bij de cliënt leeft en hoe de adviseur er vervolgens op een prettige manier mee kan omgaan: 'Om deze inschatting te kunnen maken moet men de cliënt toch eerst hebben gezien. Sommige mensen willen snelle en efficiënte adviseurs hebben, anders worden ze ongeduldig en kribbig. Ze willen niet voortdurend op de hoogte worden gehouden. Ze vinden: doet u nou maar en als het niet goed gaat, nou dan zwaait er wat. Je hebt er ook die precies op de hoogte willen blijven en dat ze tussendoor worden opgebeld als er iets wordt uitgesteld en van elk briefje een kopietje. Dit is dus een kwestie van inschatten, dat moet je zien, dat hoor je niet zomaar door de telefoon.'

Een andere professional merkt in dit verband over het belang van face-to-face-contact op: 'Kijk, ik denk in z'n algemeenheid (...) dat je in een face-to-face-contact (...) beter kan inspelen op een situatie, op wat een ander bezighoudt. Door de telefoon kun je ook best een aantal dingen doen, maar je hebt alleen maar de stem, terwijl, als je tegenover elkaar zit dan kun je ook naar het gezicht kijken en de houding van iemand hoe die zich gedraagt. Dus dat geeft veel informatie, is ook veel persoonlijker.'

Een accountant is eveneens tamelijk uitgesproken op dit punt: 'Gewoon, de mensen spreken elkaar om te kijken wat ze voor elkaar kunnen betekenen (...). Je hebt natuurlijk vele andere middelen tegenwoordig om te communiceren, faxen, telefoon, noem het allemaal maar op, altijd blijkt weer dat die face-to-face-contacts nodig zijn om die zaak rond te krijgen. En als wij een offerte uitbrengen, ik heb morgenochtend weer een gesprek naar aanleiding van een conceptofferte die we uitbrengen, dan blijven er altijd nog verschillende vragen; ze willen nog wat meer weten over de mensen die de opdracht gaan doen. En dan gaan we er morgenochtend toch weer heen om dat nog eens even mondeling toe te lichten, zodat meer duidelijkheid ontstaat over wat wij voor hen kunnen gaan betekenen.'

opvatting de meest spraakmakende representant (Florida 2002, 2005). Diens ideeën over het groeiende belang van kennis in de economie van Westerse landen en over de posities van verschillende typen steden in dit opzicht vertonen kort samengevat de volgende opbouw.

Florida hanteert in zijn redenering het perspectief van *Creative Capital*. In dit perspectief wordt de groei of het verval van regionaal-stedelijke economieën in hoofdzaak herleid tot de aan- of afwezigheid van *creative people* ofwel kenniswerkers. Deze kenniswerkers behoren tot de *creative class*. Kenmerkend voor de representanten van deze klasse van kenniswerkers is dat zij in hun beroepsmatige activiteiten allemaal op hun eigen wijze bezig zijn met het creëren van betekenisvolle nieuwe producten (Florida 2005: 34). De kern van deze klasse wordt gevormd door wetenschappers, hoogleraren, schrijvers, ingenieurs, acteurs, advocaten, ontwerpers, architecten, journalisten, denktankonderzoekers en soortgelijke creatieve professionals. Karakteristiek voor al deze kenniswerkers is om te beginnen hun hoge opleidingsgraad in formele zin. Wat zij echter nog meer gemeen hebben is dat zij regelmatig genoodzaakt zijn tot creatief denken. 'They apply or combine standard approaches in unique ways to fit the situation, exercise a great deal of judgement, and at times must independently try new ideas and innovations on their own' (Florida 2005: 34; zie ook Scott 2000; Kloosterman 2002).¹

Na deze introductie van het concept *creative class* stelt Florida vervolgens mede aan de hand van onderzoeksbevindingen vast dat deze 'Creative Class is moving away from traditional corporate communities, working-class centers and even many Sunbelt regions to a set of places I call Creative Centers' (Florida 2005: 25; zie ook Florida 2002: 218 e.v.). Typerend voor deze regionaal-stedelijke kenniscentra is niet alleen het hoge percentage kenniswerkers, maar ook de omvangrijke creatief-economische output, zowel in de vorm van alle mogelijke innovaties als in de vorm van een florerende *hightech*-industrie. Daarnaast is ook het algemene economische profiel van deze kenniscentra positief, bijvoorbeeld gelet op de werkgelegenheidsgroei. Volgens Florida dient een stedelijk netwerk in elk geval over drie kwaliteiten te beschikken om als succesrijk kenniscentrum te kunnen fungeren: technologie, talent en tolerantie (Florida 2005: 37). In dit verband vormt *technology* een functie die vooral tot uitdrukking komt in het hiervoor al genoemde innovatiegehalte en *hightech*-niveau ter plaatse. *Talent* kan worden geïndiceerd aan de hand van het percentage beroepsbeoefenaars in het betreffende netwerk met tenminste een hogere beroepsopleiding. *Tolerance* wordt door Florida gedefinieerd als 'openness, inclusiveness, and diversity to all ethnicities, races and walks of life' (Florida 2005: 37). Een belangrijke aanwijzing voor het bestaan van een tolerant leefklimaat in een stedelijk netwerk is het ontbreken van moeilijk te overschrijden toegangsdrempels, van wat voor soort dan ook, voor nieuwkomers op zoek naar een aangename werkkring en een prettig sociaal leven in de vrije tijd. Florida hanteert in dit verband onder andere het percentage homo's dat in stedelijke netwerken woont, als indicator.

1. In het voorlaatste hoofdstuk wordt nader ingegaan op de uiteenlopende definities van begrippen als 'creatieve klasse', 'kenniswerker', enzovoort.

Het beeld is duidelijk. Zo langzamerhand mogen dan allerlei zaken tussen dienstverleners en opdrachtgevers langs andere weg kunnen worden uitgewisseld, op essentiële momenten blijven face-to-face-contacten noodzakelijk. Ten dele kan het hierbij gaan om problemen en behoeften die anders niet inzichtelijk worden, ten dele ook om gevoelens van onzekerheid die moeten worden weggenomen, om vertrouwen dat onderstreept moet worden of om ceremoniële omljstingen van een relatie die op prijs worden gesteld. Het is dan ook niet verwonderlijk dat face-to-face-contacten, zeker binnen grote kantoren, een specialisatie op zichzelf beginnen te worden. Een professional afkomstig uit een groot advocatenkantoor signaleert een tendentie in dit opzicht: 'Idealiter, althans in de ogen van de grote kantoren, is het zo dat één meneer van de adviesgroep (...) dat is dan de contactman, de accountman, zoals je het noemen wil, die onderhoudt de contacten met de directie van het bedrijf, dat is de interface (...) en idealiter haalt die de opdracht binnen en laat dat dan verder uitvoeren. (...) En de rest zijn grijze muizen die dat dan in de achterkamer van het grote kantoor uitvoeren.'

De door Florida uiteindelijk geconstrueerde rangorde van creatieve centra in de Verenigde Staten wijkt niet al te zeer af van de rangorden die voortvloeien uit de dominante visie op de hoedanigheid van regionaal-stedelijke verschillen in kennisintensiviteit en economisch succes. Opmerkelijk is in dit verband slechts dat de Noord-Amerikaanse mega-agglomeraties New York, Los Angeles en Chicago in Florida's rangorde slechts bescheiden posities innemen, terwijl ze bij Sassen en Hall c.s. bovenaan staan (Florida 2005: 177 e.v.; zie ook Sassen 1991; Hall 2001). Niettemin is de opbouw van Florida's gedachtegang wél duidelijk afwijkend van die van Sassen c.s. Immers, Florida herleidt de grondslag van de in de Verenigde Staten gegroeide differentiatie tussen stedelijke netwerken, in afwijking van de representanten van de overheersende visie, niet in de eerste plaats tot allocatieprocessen die zijn geïnitieerd door grote multinationals en nationale overheden. Integendeel, hij zoekt deze grondslag veeleer bij de individuele kenniswerkers, hun levensstijl en hun woonbehoeften. Regionaal-stedelijke netwerken zijn naar Florida's mening als kenniscentra succesrijk wanneer kenniswerkers er ook willen wonen. Bijgevolg zouden kennisintensieve bedrijven steeds meer geneigd zijn in hun vestigingsgedrag de woonvoorkeuren van de kenniswerkers te volgen. 'The companies follow the people – or, in many cases, were started by them' (Florida 2005:35).

Welke woonbehoeften zijn kenmerkend voor kenniswerkers? 'What they look for in communities are abundant high-quality experiences, an openness to diversity of all kinds, and above all else the opportunity to validate their identities as creative people' (Florida 2005: 36). Meer dan de agglomeratiegraad van een regionaal-stedelijk netwerk – en daaruit voortvloeiend de uitgebreidheid en diversiteit van het voorzieningen- en bedrijvenbestand – bepaalt zo gezien de specifieke kwaliteit van het leefklimaat voor kenniswerkers de kans op succes van een stedelijk netwerk als kenniscentrum. Immers, kenniswerkers 'want to work in progressive environments, frequent upscale shops and cafes, enjoy museums and fine arts and outdoor activities, send their children to superior schools, and run into people, at all these places, from other advanced research labs and cutting-edge companies in their neighborhood' (Florida 2005: 151).

De nadruk die in Florida's gedachtegang wordt gelegd op het leefklimaat in een stad als standplaatskwaliteit, in plaats van op het agglomeratiegehalte van diezelfde stad, werkt door in de strekking van die gedachtegang. In de eerste plaats is in deze visie heel goed denkbaar dat niet al te grote stedelijke agglomeraties een toppositie innemen als succesrijk kenniscentrum. Florida's eigen bevindingen in dit opzicht wijzen dit ook uit. San Francisco, Boston, Seattle en Washington bezetten de topposities in zijn uiteindelijke rangorde. Bovendien is in Florida's redenering meer ruimte aanwezig voor effectief bijsturend beleid van stedelijke overheden. Het zou immers geen enkel stadsbestuur lukken om binnen enkele jaren een agglomeratie met twee miljoen ingezetenen te transformeren tot agglomeratie met zes miljoen

De uitvoering van een opdracht in de zakelijke dienstverlening

Vanaf het moment dat een opdrachtgever heeft besloten een opdracht aan een zakelijke dienstverlener te verstrekken, begint voor deze dienstverlener de tweede fase in zijn contact met een klant. De dienstverlener gaat aan de slag. Ook in deze uitvoeringsfase blijken face-to-face-contacten in bepaalde situaties nagenoeg onmisbaar te zijn. Volgens de geïnterviewde dienstverlenende professionals is deze onmisbaarheid in het bijzonder in twee soorten situaties aan de orde. Dit is in de eerste plaats aan het begin van deze uitvoeringsfase, bij het vaststellen van een heldere adviesopdracht die het de betreffende professional mogelijk maakt dienstverlening op maat te leveren. Daarnaast bestaat de noodzaak tot face-to-face-contact in hoge mate in situaties waarin zwaarwegende problemen dienen te worden opgelost.

Hierbij kan het zowel gaan om knelpunten van inhoudelijke aard als om problemen in de verhouding tussen de betrokken partijen, bijvoorbeeld wat betreft hun taakverdeling en hun wederzijds vertrouwen. Bij voorbaat kan echter worden vastgesteld dat niet altijd in dezelfde mate face-to-face-contact noodzakelijk is om in een van de genoemde situaties verder te kunnen werken. Het maakt in dit opzicht met name uit of de opdrachtgever zelf deskundige is wat betreft de aan de orde gestelde problematiek. Als er sprake is van contact tussen twee vakgenoten, een adviserende specialist van buiten en een deskundige professional als opdrachtgever, is face-to-face-contact soms onnodig, zeker als de betrokkenen elkaar al kennen. Daarnaast maakt het uit of de opdracht het oplossen van een ingewikkeld probleem betreft dan wel een verzoek om een door de dienstverlener bij wijze van spreken uit voorraad aan te leveren standaardproduct, bijvoorbeeld in de vorm van een cursus voor het personeel. In het laatste geval blijft het aantal directe contacten tussen de adviseurs en de opdrachtgevers meestal uiterst beperkt.

Meteen al in het begin van de uitvoeringsfase, in het stadium waarin het formuleren van een hanteerbare opdracht aan de orde is, vormt het onderscheid tussen deskundige en niet deskundige cliënten een duidelijk differentierende factor voor de wijze waarop deze opdrachtformulering tot stand komt. Niet-deskundige klanten zijn vaak niet goed in staat het probleem waarvoor zij een zakelijke dienstverlener hebben ingeschakeld, zelf goed af te bakenen en in een helder geformuleerde opdracht om te zetten. Dit betekent dat de benaderde dienstverlener zich eerst goed zal moeten laten informeren alvorens hij of zij daadwerkelijk aan de opdracht kan gaan werken. Deze informatieoverdracht vergt face-to-face-contact. Een organisatieadviseur merkt in dit verband het volgende op: 'Voordat je het probleem van de cliënt in zijn volledige context kan begrijpen is er vaak een toelichting nodig. De ervaring heeft mij geleerd dat een cliënt bij ons makkelijker in staat is om door middel van een gesprek alle aspecten van zijn probleem (...) toe te lichten dan wanneer je hem vraagt: zet het maar eens op papier. Dit hangt natuurlijk wel een beetje af van de aard van het probleem. Als de cliënt wil weten hoe de wet luidt op een bepaald punt dan belt hij wel.'

inwoners. Een reeks ingrepen ter verkrijging van nieuwe onderwijs-faciliteiten, of een reconstructie van het stedelijk woningbouwprogramma en distributiesysteem ten voordele van jonge hooggeschoolde alleenstaande kenniswerkers, is in een dergelijke korte tijd echter wel te realiseren. Wellicht zijn Florida's ideeën ook om deze reden zo populair bij de stadsbestuurders in Europa.

Kennisintensieve activiteitsvormen en hun stedelijke context

Uitingen van een substantieel debat tussen de op een globaliserende kenniseconomie wijzende maatschappijwetenschappers en de primair in de ordenende invloed van kenniswerkers zelf gelovende Florida c.s. konden voor dit betoog niet worden opgespoord. Voor deze beschouwing wordt daarom vooralsnog gekozen voor aansluiting op de ideeën van empirisch goed geïnformeerde regionaal-economen als Storper. Deze onderzoekers onderkennen de voornamelijk door multinationals en internationale politieke organisaties bewerkstelligde globalisering van de economische verhoudingen als proces op zich, doch zetten vraagtekens bij de door theoretiserende maatschappijwetenschappers als Castells en Sassen geponeerde omvangrijke gevolgen van dit proces van structuurvergroting. Storper zelf heeft bijvoorbeeld tamelijk kritische kanttekeningen geplaatst bij de volgens hem overdreven nadruk die deze theoretici zou zouden leggen op het reeds nu in hoge mate wereld-omvattende karakter van de economische interactie en op de enorme macht in dit verband van *global cities*. De talloze intensieve interregionale economische interactienetwerken en relaties tussen buurstaten zouden hierdoor te zeer worden genegeerd. Zo zou ook het nog steeds bestaande grote belang van nationale en regionale regie- en kenniscentra te vaak worden gebagatelliseerd. Voorts zou te weinig betekenis worden toegekend aan het autonome effect van het door nationale en regionaal-stedelijke overheden in dit opzicht gevoerde beleid (Storper 1997).

Dat kenniswerk, méér dan andere takken van bedrijvigheid, een vooral aan regionale netwerken met een hoog stedelijk gehalte gebonden activiteitensector vormt, staat echter voor alle geraadpleegde deskundigen vast. Sinds jaar en dag vertonen kennisintensieve vormen van bedrijvigheid een tendentie tot agglomerering in stedelijke centra. Deze concentratie is verklaarbaar. Clustering van kenniswerkers levert efficiencyvoordelen op, leidt in veel gevallen tot een betere toepassing van kennis – specialisten worden vollediger benut, de beste specialisten worden ingezet – en vergroot volgens velen ook de kans op innovaties (Storper & Venables 2002, 2004). Dit proces van agglomerering neemt bovendien steeds grotere vormen aan. Doordat de behoefte aan kennis, en daardoor aan kenniswerkers, de afgelopen honderd jaar sterk is gegroeid, vertonen kennisintensieve activiteitsvormen een toenemende tendentie tot verzelfstandiging. Zo ontstaan afzonderlijke vestigingen, los van de bedrijven en instellingen waaruit zij zijn voortgekomen.

Ook andere geïnterviewde professionals onderstrepen de ontoereikendheid van brieven en telefoongesprekken in dit verband. Zo stelt een belastingadviseur met betrekking tot deze contactfase vast dat een klant in brieven of telefoongesprekken bewust of onbewust een of meer aspecten van het probleem kan camoufleren. Een ontmoeting biedt dan de gelegenheid voor een door voortdurende wisselwerking gekenmerkte interactie, waarbij er meer gelegenheid is om door te vragen en de juiste informatie boven tafel te krijgen. De ervaring leert dan ook dat er na een face-to-face-contact vaak toch een ander, preciezer beeld is ontstaan van het probleem dan op grond van de informatie die eerder op een andere wijze is verstrekt. Een notaris: 'Face-to-face kun je gemakkelijker uitleggen en veel gemakkelijker vragen hoe en waarom. Dat gaat in een gesprek toch altijd eenvoudiger dan via een brief. Of je nu een uur zit te praten of dat je een brief gaat schrijven die je in een uur moet lezen, dan zie je echt wel verschil. En in een gesprek haal je dingen boven water (...) dat is niets anders dan dat je naar de huisarts gaat, die vraagt ook door.'

Ook bij het oplossen van moeilijke knelpunten die in een advies aan de orde moeten komen is face-to-face-contact hard nodig. Vooral wanneer zwaarwegende belangen op het spel staan, moet namelijk intensief worden onderhandeld. Vrijwel alle ondervraagde professionals zijn het hierover met elkaar eens. Een van de respondenten stelt in dit verband: 'Ik denk dat het altijd belangrijk is om (...) rustig onder vier ogen of met vier mensen eens te kijken wat de opties zijn om dingen op te lossen. Dat gaat altijd in een klein groepje onder elkaar. Je kunt eigenlijk nauwelijks telefonisch of schriftelijk oplossingen aandragen. Dat gaat heel moeilijk. Ook omdat tijdens zo'n bespreking zich weer gedachten ontwikkelen waarom dingen wel of niet kunnen. Dat is de praktijk (...), dat je juist in die situatie face-to-face contacten hebt.'

Een vakgenoot komt met een soortgelijke bespiegeling: 'Kijk, in feite moet altijd onderhandeld worden. Want ieder mens schat zijn positie veel sterker in dan hij in werkelijkheid is. Dus als twee mensen gezamenlijk een overeenkomst willen sluiten, waarover dan ook, doet dat voor allebei een tikje pijn. Dat betekent dat om dat voor elkaar te krijgen het vrijwel altijd nodig is dat die mensen óf met elkaar óf individueel via de bemiddelaar volledig contact hebben om deze teruggang in positie te aanvaarden.'

Ook een derde respondent stemt met deze indrukken in: 'Vaak zijn dat toch ook onderhandelingsprocessen. Je zit bijvoorbeeld in het kader van CAO-overleg (...) met werkgevers- en werknemersdelegaties aan tafel die (...) daar formeel zitten om toe te zien dat het onderzoek goed verloopt, maar in de praktijk natuurlijk al bezig zijn de messen te slijpen om [in] de CAO-onderhandelingen positie in te nemen. Nou, dat soort dingen wikkelt je niet af door even wat telefoontjes te plegen. Dat moet gewoon in de vergaderzaal met een dikke pot koffie op tafel.'

In aansluiting hierop clusteren de verzelfstandigde hoofdkantoren en bureaus steeds meer met andere kennisintensieve bedrijfsvestigingen en instellingen vanwege de voordelen die aan de vorming van omvangrijke kenniscentra zijn verbonden. De *Central Business Districts* uit de eerste helft van de twintigste eeuw kunnen als vroege versies van dergelijke door agglomerering gevormde kenniscentra worden gezien. De enkele jaren terug uitgevoerde verplaatsing van het hoofdkantoor van Philips vanuit de industriële moederverstiging in Eindhoven naar een locatie in Amsterdam, aan de rand van het grootste Nederlandse zakencentrum, vormt in ons land een recent voorbeeld.

Bij nadere beschouwing kunnen in de wijze waarop kennisintensieve bedrijvigheid in steden geclusterd raakt, echter twee schaalniveaus worden onderscheiden. In de eerste plaats vindt clustering plaats op het schaalniveau van de regionale *daily urban systems* waarin de steden gedurende de laatste vijftig jaar in groeiende mate zijn opgenomen. De agglomeratieprocessen waarmee de steden in deze tijd te maken hebben, spelen zich voornamelijk op dit regionale schaalniveau af, veelal ten gunste van de grotere en meer divers opgebouwde regionaal-stedelijke clusters en ten nadele van de kleinere. De economische voor- of tegenspoed van een stad wordt voornamelijk op dit schaalniveau bepaald. Echter, ook op lokaal schaalniveau kan nog steeds congregatie van kenniswerk worden vastgesteld, deels in de vorm van oude of nieuwgebouwde kantoorknoppunten, deels ook in de vorm van kennisintensieve woon-werkgemeenschappen in oude woonbuurten of in voormalige fabriekscomplexen. Beide vormen van lokale clustering zijn in het verleden in de literatuur verscheidene malen opgemerkt en beschreven. Caroline Ware schetst bijvoorbeeld al in de jaren dertig een beeld van Greenwich Village in New York als lokaal woon- en werkmilieu voor bohemiens, Cohen geeft in 1974 een treffende typering van de Londense *City* als lokale werkplek voor zakenlieden. In beide gevallen benadert de auteur de betreffende bewoners of werkers in combinatie met elkaar als cluster van interacterende participanten en wordt vervolgens in ruime mate het bestaan gesignaleerd van kenmerkende gedragspatronen en kledingattributen ter typering van de betreffende interactieclusters als subculturele bolwerken. Zo dragen in Londen de bolhoeden en paraplu's zowel bij tot de nodige identiteitsgevoelens bij de in de *City* werkende bankemployés als tot een groot geloof bij bezoekers in de betrouwbaarheid van de professionals in de *City* (Ware 1935; Cohen 1974).

Vooraf kennisintensieve activiteitsvormen in de culturele sector – productie van kunst, ontwerpactiviteiten, mediabedrijvigheid en dergelijke – lijken als vanouds onderhevig aan clustering op lokaal niveau. De redenen hiervoor moeten ongetwijfeld mede gezocht worden in de omstandigheid dat veel bedrijvigheid in deze sector georganiseerd is in de vorm van kleine of zelfs eenmansbedrijfjes. De afhankelijkheid van buitenshuis gevestigde collega's, adviseurs en toeleverende specialisten is dan aanzienlijk groter dan het geval is

Cliënten gaan er bij dit soort onderhandelingen en brainstormbijeenkomsten zonder meer van uit dat de door hen ingeschakelde zakelijke dienstverleners hun belangen zo goed mogelijk behartigen. Onderling vertrouwen is in dergelijke verhoudingen tussen cliënt en adviseur dan ook niet weg te denken. Zeker niet-deskundige klanten hebben, mede doordat ze zich vaak nogal overgeleverd voelen aan de ingehuurd adviseurs, behoefte aan een vertrouwensband met 'hun' adviseurs. De ingeschakelde professionals zijn zich hiervan goed bewust en onderstrepen eenstemmig het belang van face-to-face-interactie als instrument om vertrouwen te scheppen en in stand te houden. 'Dat vertrouwen krijg je alleen maar, dat moet je zien, dat moet je voelen bij elkaar in het begin. Als het dan leuk klikt, dan kun je weer verder gaan en dan kunnen de zaken wel weer telefonisch worden afgesproken ook, (...) of per brief. Je moet elkaar gewoon af en toe zien om weer feeling met elkaar te hebben of het nog klikt.'

Om dit vertrouwen op peil te houden, worden ook afzonderlijke ontmoetingen gearrangeerd: 'Het werkt altijd veel gemakkelijker als de ander je kent, dan wanneer je via een brief (...). Daar kan ik talloze voorbeelden van geven, maar ik wil maar zeggen dat als ik bepaalde cliënten uit het buitenland heb, dat ik het reuze prettig vind om hier met ze aan tafel te zitten en wat langer te kunnen doorpraten over problemen dan over de telefoon. Of dat ze zeggen, ik vind het uitermate prettig dat ik je nou eens ontmoet heb.'

Vooraf dit soort afzonderlijke ontmoetingen biedt alle gelegenheid tot *small talk*. De adviseur kan op deze wijze zijn belangstelling voor het wel en wee van de cliënt tonen, ook waar het niet direct de zaken betreft waarvoor deze klant de adviseur heeft ingeschakeld. Als voorbeelden noemen de ondervraagde professionals onderwerpen als de kinderen en de winter-sportvakantie.

bij grote kantoren in de zakelijke dienstverlening of bij researchlaboratoria in de industrie (Scott 2000; Kloosterman 2002; Manshanden e.a. 2004)

Over de hier geschetste ruimtelijke orde in het kenniswerk bestaat in globale zin wel overeenstemming. Precisie in de beeldvorming ontbreekt echter. Bovendien heersen tussen de publicisten over dit thema, zoals gezegd, bepaalde meningsverschillen over de grondslagen van deze orde. Een goed gedocumenteerd debat over deze verschillen van mening is tot dusverre echter vrijwel niet gevoerd. Uitingen van een dergelijke discussie konden voor dit betoog in elk geval nauwelijks worden getraceerd. Wellicht leveren de hierna volgende bevindingen uit veldwerk onder representanten van verschillende vormen van kennisintensieve bedrijvigheid in en rondom Amsterdam bepaalde aanwijzingen op, zowel wat betreft de huidige ruimtelijke orde in het kenniswerk als over de grondslag van deze orde. Uit voorzorg zal hierbij een onderscheid worden gemaakt tussen twee sectoren van kenniswerk: zakelijke dienstverlening en culturele bedrijvigheid. Het is namelijk denkbaar dat deze twee sectoren van elkaar verschillen, zowel wat betreft de maatschappelijke en ruimtelijke posities die ze daadwerkelijk innemen als wat betreft het in beide sectoren aangehangen oordeel over compact-stedelijke locaties als vestigingsmilieu.

Zakelijke dienstverleners en hun binding met Amsterdam²

Zakelijke dienstverleners nemen als categorie kenniswerkers een specifieke positie in. Terwijl beeldend kunstenaars en ontwerpers vaak als eenmans bedrijfjes opereren en daardoor voor vrijwel alle kennis en vaardigheden waarover zij niet zelf beschikken afhankelijk zijn van diensten van buiten, is dit bij zakelijke dienstverleners minder het geval. Zeker de grote departementale denktanks, accountantskantoren en hoofdzetels van banken hebben over het algemeen alle specialisten aan wie zij in de loop van de tijd behoefte hadden, binnengehaald door het aanstellen van passend gespecialiseerde professionals in de eigen staf. De afhankelijkheid van dergelijke omvangrijke kantoren van externe diensten, adviezen en assistentie is hierdoor in het algemeen minder groot dan de afhankelijkheid in dit opzicht van beeldend kunstenaars en ontwerp bureaus. Bijgevolg is ook hun afhankelijkheid van een compact en divers ingerichte nabije werkomgeving die in dergelijke hulp en adviezen kan voorzien, minder klemmend en lijkt vestiging van deze kantoren in een suburbane werkomgeving denkbaar. Toch is deze sector van kennisintensieve bedrijvigheid momenteel in ruimere mate dan ooit in stedelijke agglomeraties als Amsterdam gevestigd (Van Oort e.a. 2003; Tordoir 2005).

De hoofdstedelijke agglomeratie vormt dan ook een uiterst bruikbaar onderzoeksgebied om deze kennisintensieve bedrijfstak als stedelijke vorm van grondgebruik aan een nadere studie te onderwerpen. Daar komt bij dat de zakelijke dienstverlening in Amsterdam de laatste jaren in substantiële mate onderhevig is geweest aan deconcentratie van vestigingen vanuit de oude stadskern naar de randzone van het gemeentelijke grondgebied

2. Deze paragraaf is geschreven in samenwerking met M. Bronkhorst.

Onderling contact tussen zakelijke dienstverleners

In hoeverre noodzaakt de behoefte aan onderlinge communicatie tussen professionals in de zakelijke dienstverlening tot face-to-face-contact? Onderzoek wijst uit dat in dit verband voornamelijk twee communicatiesituaties zijn aan te wijzen waarin face-to-face-interactie onmisbaar blijkt. In de eerste plaats kan in dit verband gedacht worden aan communicatiesituaties in dienstverleningsprojecten waarin verschillende complementair gespecialiseerde professionals participeren, die bijgevolg genoodzaakt zijn tot coöperatie. Daarnaast zijn bij herhaling communicatiesituaties aan de orde die voortkomen uit het streven van dienstverlenende professionals om hun kennis en informatieniveau op peil te houden. Een korte toelichting op deze onmisbaarheid lijkt zinvol.

Zakelijke dienstverleners participeren, mede als gevolg van de steeds grootschaliger en complexer wordende structuur van het bedrijfsleven, in groeiende mate tezamen met andere, vaak niet uit hetzelfde kantoor afkomstige dienstverleners binnen grote en ingewikkelde projecten. Voor sommige professionals, gespecialiseerd in het behandelen van complexe problemen zoals overnames en fusies, is deze gezamenlijke betrokkenheid met andere dienstverleners in één project zelfs al regel aan het worden. Een notaris, werkzaam bij een groot advocatenkantoor merkt in dit verband bijvoorbeeld op: 'Géén probleem kan worden opgelost door één dienstverlener, dat is volstrekt achterhaald. Het zijn bijna altijd cliënten met hun adviseurs. Het is een groep mensen die bij elkaar komen (...) Mensen moeten samenwerken, mensen moeten samen komen tot een voor allen bevredigende oplossing. Dat betekent dat je bij elkaar moet zijn. Of, als dat onmogelijk is, in een medium dat daar zo dicht mogelijk bij ligt. Maar in de regel betekent het toch dat mensen bij elkaar moeten komen.'

En een belastingadviseur, eveneens werkzaam bij een groot advocatenkantoor, stelt vast: 'Als er fusiegesprekken op gang komen, dan zal men over het algemeen de advocaat erbij halen, want fusies zijn ingewikkelde toestanden (...) En van daaruit wordt dan gedetermineerd dat er niet alleen algemene juridische problemen zijn, maar ook fiscale (...) Dus als het goed gebeurt dan gaat de ondernemer die in zo'n situatie is geraakt via z'n advocaat een team samenstellen van mensen van disciplines die erbij horen. En dan blijkt vervolgens dat (...) eerst de fiscalisten van twee kanten moeten gaan bepalen wat er allemaal kan en wat er niet kan en vervolgens gaan de civiele advocaten (...) vorm geven aan de keuzes die de fiscalisten hebben gemaakt en voorbereid.'

De noodzaak tot face-to-face-contact in projecten met een grote complexiteit zowel wat betreft de problematiek als gezien de betrokkenheid van vele partijen berust in de eerste plaats op inhoudelijke gronden. Voor dergelijke vraagstukken zijn over het algemeen geen standaardoplossingen voorhanden. Er moet worden gezocht naar een specifiek op de betrokken situatie en partijen toegesneden oplossing. Een in fusies gespecialiseerde professional

(zie kader 'Vertrek van kantoren uit de Amsterdamse stadskern omstreeks 1980'). Hierdoor kan in deze stad aan de hand van concrete ervaringen met representanten van de zakelijke dienstverlening worden ingegaan op de voor- en nadelen van een standplaats binnen of buiten de compacte stadskern.

De hierna te presenteren analyse is gericht op het vinden van antwoorden op twee clusters van vragen. Het eerste cluster betreft drie deelvragen. Is kennisintensieve zakelijke dienstverlening inderdaad gekenmerkt door frequente face-to-face-interactie met bedrijven, instellingen en individuen buitenshuis? Welke motieven zijn in dit verband van belang? Speelt het onderscheid tussen zakelijke dienstverleners die georganiseerd zijn als eenmansbedrijf of als klein kantoor en dienstverleners die geconcentreerd zijn in omvangrijke kantoorcomplexen, in dit opzicht een differentiërende rol? Vervolgens komen in het tweede cluster eveneens drie vragen aan de orde. In hoeverre zijn zakelijke dienstverleners op regionaal niveau gebonden aan grootstedelijke agglomeraties en hun ommeland? In hoeverre bestaat daarnaast op lokaal niveau een voorkeur voor specifieke stadsdelen als vestigingsmilieu? In welke mate speelt op beide niveaus motivatie met betrekking tot de externe vervlechting van de betreffende zakelijke dienstverleners – dat wil zeggen de directe interactie van deze dienstverleners met klanten, zusterbedrijven en gespecialiseerde voorzieningen buitenshuis – een beslissende rol?

De antwoorden op deze vragen zullen grotendeels zijn gebaseerd op gegevens afkomstig uit een nog te rapporteren dissertatieonderzoek van Marianne Bronkhorst naar de betekenis van face-to-face-contact in de zakelijke dienstverlening in de regio Amsterdam. Dit onderzoek vond recentelijk plaats aan de hand van interviews.

Face-to-face-contact buitenshuis in opdrachtssituaties

Voor de meeste professionals in de zakelijke dienstverlening vormt de communicatie met klanten het leeuwendeel van hun werkzaamheden. Terwijl veel schilders, fotografen en diverse andere representanten van de creatieve industrieën het contact met mogelijke klanten liever overlaten aan specialisten buitenshuis – galeriehouders, kunsthandels, modezaken en dergelijke – steken de bij zakelijke dienstverlening betrokken specialisten een groot deel van hun denkkracht en tijd in communicatie met de potentiële en daadwerkelijke afnemers van hun diensten. En juist deze communicatie in het kader van de verwerving en uitvoering van advies- en onderzoeksopdrachten brengt het nodige face-to-face-contact met zich mee, zowel tussen de dienstverleners en hun cliënten als tussen dienstverleners onderling. In dit verband zijn drie situaties aan te wijzen waarin rechtstreekse onderlinge interactie in de praktijk nagenoeg onmisbaar blijkt te zijn.

In de eerste plaats gaat het hierbij om de situaties waarin wordt vastgesteld of de dienstverlener en de cliënt die overweegt de betreffende dienstverlener een opdracht te geven, het eens kunnen worden over

Vertrek van kantoren uit de Amsterdamse stadskern omstreeks 1980 p.94

geeft een voorbeeld van zo'n situatie: 'Nou, ik ben adviseur van een cliënt die in Nederland zit. Althans het bedrijf is gevestigd in Nederland, de manager zit in Genève. Het gaat om de overname van een Duitse bank. Dat betekent dus dat de directie van de Duitse bank erbij zit, (...) dat de *general manager* uit Genève erbij moet komen, (...) dat belastingadviseurs van de bank in Duitsland erbij zitten. Je zit dan met vier partijen en tien man aan tafel. En er is niet echt een praktische manier om dat anders te doen.'

Naast de voordelen die aan face-to-face-contacts zijn verbonden om de communicatie in complexe situaties inhoudelijk soepel te laten verlopen, bieden deze contacten tevens de nodige speciale mogelijkheden om in relationeel opzicht tot een adequate samenwerking te komen. De hiervoor geciteerde fusiespecialist onderstreept ook deze kwaliteit van face-to-face-contact door met nadruk vast te stellen dat hij de betreffende bijeenkomst ook zo handig vond omdat hij een aantal van de betrokken participanten tot dan toe niet kende en nu de gelegenheid kreeg daar iets aan te doen. Een andere geïnterviewde ondernemingsjurist had een soortgelijke mening: 'Ja, je kan zeggen, we kunnen telefonisch vergaderen, we kunnen corresponderen, we kunnen faxen, (...) maar dat haalt naar mijn idee toch niet (...). Kijk dat hoeft niet steeds. Als je elkaar een keer de hand hebt gegeven, als je elkaar een uurtje hebt meegemaakt, dan kun je daar ook uit afleiden hoe je met zo iemand telefoneert (...). Ja, ik vind het tenminste ontzettend belangrijk. Ook om de zaak wat uit de formele sfeer te halen (...) zo'n gesprek (...) kan dat ijs een beetje breken en dan ga je een beetje prettiger (...) met elkaar (...) op pad (...). Het bevordert de kwaliteit, denk ik, van het product dat je uiteindelijk samen maakt als je ook weet met wie je dat samen doet, niet alleen maar van stem, maar ook van gezicht.'

Zeker als de adviseur kans heeft gehad via aanbevelingen bij de opdrachtgever invloed uit te oefenen op de samenstelling van het complexe team van adviseurs, is de onderlinge betrokkenheid van de ingeschakelde specialisten groot en hun geneigdheid om de coöperatie in het betreffende project op te vatten als fase in een duurzame relatie van belang. Een jurist hierover: 'Ik denk dat je dikwijls met dat soort mensen ook een soort van sociale relatie (...) krijgt. Dan is deze klus afgelopen en dan gaan we eens gezellig met elkaar eten. Of het gaat zo, de cliënt is weg, de dag is om, maar dan drinken we nog wat. Dan klets je wat, laatst had ik (...) iemand, misschien is dat ook wat voor jou, ja nee, weet je wat, daar bel ik je nog voor. Dat is, dat weet ik zeker, een belangrijke manier om jouw portfeuille aan de praat te houden.'

Een opvallend aspect van deze netwerken is dat professionals afkomstig uit grote kantoren zich bij het aanbevelen van medeprofessionals voor een projectteam weliswaar in eerste instantie vaak genoodzaakt voelen naar complementair gespecialiseerde kantoorgenoten te verwijzen, maar dat ze zich daartoe bepaald niet altijd beperken. Iedere professional heeft namelijk tot op grote hoogte een eigen netwerk, van zowel kantoor-

zo'n opdracht. Bij een dergelijke verkenning moet in het algemeen namelijk allerlei informatie met elkaar worden uitgewisseld. Voor een deel betreft deze informatie uiteraard de behoeften van de cliënt en de kennis en vaardigheden van de dienstverlener. Maar het gaat er ook om of het 'klikt': om de betrouwbaarheid van beide partijen, de mate waarin de potentiële contactpartners qua persoonlijkheid bij elkaar passen en soortgelijke zaken. Briefwisselingen en telefoongesprekken zijn vrijwel altijd ontoereikend om dergelijke gevoelige zaken aan elkaar duidelijk te maken. Slechts face-to-face-contact geeft gelegenheid tot onmiddellijke feedback om een discussie bij te sturen of een misverstand uit de weg te ruimen. En slechts face-to-face-interactie biedt de kans extra expressiemiddelen in te zetten om betrokkenheid te tonen of vertrouwen op te roepen (zie kader 'Het werven van nieuwe cliënten in de zakelijke dienstverlening').

Vervolgens zijn ook in het stadium waarin tot uitvoering van een opdracht is overgegaan, twee soorten communicatiesituaties aan te geven die bij wijze van spreken vragen om face-to-face-contact. Dit geldt om te beginnen voor de contacten die nodig zijn om tot een definitieve vaststelling te komen van een werkbare opdracht voor de betreffende dienstverlener(s). En voorts geldt dit voor alle andere situaties waarin de aanpak en oplossing van een zwaarwegend knelpunt, ofwel van inhoudelijke aard ofwel op het relationele vlak, aan de orde is. Wél maakt het voor de concrete invulling van deze contactsituaties uit of de opdrachtgever in kwestie al dan niet deskundig is op het aan de orde zijnde vakgebied. Bovendien scheelt het in dit opzicht of de betreffende opdracht een complexe problematiek betreft dan wel simpel kan worden opgelost. Onderzoek wijst in dit verband uit dat interactie met niet-deskundige opdrachtgevers vaker gepaard gaat met face-to-face-contact dan interactie met opdrachtgevers die tevens vakgenoot zijn. Ditzelfde verschil geldt voor complexe problematiek – hetgeen vaak tevens wil zeggen dat het om knelpunten gaat waarbij verschillende adviseurs zijn ingeschakeld – in vergelijking met eenvoudige vraagstukken (zie de kaders 'De uitvoering van een opdracht in de zakelijke dienstverlening' en 'Onderling contact tussen zakelijke dienstverleners').

De Nederlandse economisch geograaf Pieter Tordoir onderscheidt in dit verband in zijn boek over de *professional knowledge economy* op basis van interviewbevindingen drie modaliteiten wat betreft de verhouding tussen de dienstverlenende adviseur en zijn of haar cliënt in relatie tot de aan de orde zijnde problematiek (Tordoir 1992: 128 e.v.).

In de eerste modaliteit gaat het in hoofdzaak om problemen die het management van het bedrijf of de instelling van de cliënt in fundamentele zin betreffen. De adviseur-cliëntrelatie die volgens Tordoir het best bij dergelijke problematiek past is een *sparring* relatie. De adviseur opereert in zo'n relatie als deskundige professional ten aanzien van de problematiek. De cliënt kan het best een directielid zijn. Hij of zij weet daardoor in algemene

Het werven van nieuwe cliënten in de zakelijke dienstverlening p.102

De uitvoering van een opdracht in de zakelijke dienstverlening p.110
Onderling contact tussen zakelijke dienstverleners' p.116

genoten als extern gevestigde specialisten, en koestert dit in zijn totaliteit als reservoir voor aan te bevelen medeadvisers.

Op welke wijze houden professionals in de zakelijke dienstverlening hun kennis en hun informatieniveau op peil? In dit opzicht valt een tweedeling te maken tussen zakelijke dienstverleners bij een groot kantoor en dienstverleners die zelfstandig opereren of bij een klein kantoor zijn aangesloten. Zakelijke dienstverleners bij grote kantoren beperken zich, ook bij het raadplegen van disciplinegenoten, vaak in hoofdzaak tot hetzelfde kantoor. Professionals op hetzelfde vakgebied, afkomstig uit andere kantoren, zijn namelijk uiteindelijk concurrenten. Met hen wordt niet rechtstreeks gepraat over elkaars kennis en informatie. 'Dat doe je natuurlijk niet. Dat is jouw knowhow, die wil je niet kwijt. Dat is jouw voorsprong, die blijft intern (...) Je holt natuurlijk allemaal achter dezelfde dingen aan. Als de wet gewijzigd is, ga je de cliënten natuurlijk bestoken met wetswijzigingen. Maar vervolgens krijgen ze van de concurrentie ook dezelfde brieven.'

Het voordeel van een in één kantoor aanwezig omvangrijk bestand van op allerlei terreinen deskundige collega's is daarom groot. Een professional verbonden aan een dergelijk groot kantoor merkt in dit verband op: '(...) bovendien, een grote organisatie, daar zit zoveel knowhow dat je altijd een beroep op anderen kunt doen. Jouw voorsprong ten opzichte van zelfstandig gevestigden is groot. Niet omdat je zelf zoveel beter bent dan die anderen, maar omdat je heel veel in huis ter beschikking hebt, aan service en knowhow, waardoor je die voorsprong ook kunt houden. Dat is het nadeel van iemand die helemaal zelfstandig gevestigd is. Die zal zich heel specifiek op een bepaald deelgebied specialiseren, maar die kan nooit zo'n overall praktijk runnen. Die mist gewoon een aantal specialismen.'

Een vakgenoot uit een ander groot kantoor is een zelfde mening toegedaan: 'Dat wil dus zeggen dat een adviseur graag een hoofdspecialisatie heeft, dat heb ik ook. Ik vind het heel leuk om met die hele technische zuiver internationale investeringen bezig te zijn, maar ik merk ook dat zodra het weer eens over heel fysieke zaken gaat, ik dat ook heel leuk vind, en prentdeer (...) er dingen van te weten. Vaak loop je dan wel weer bij een andere adviseur binnen die daar nog meer van afweet om jou een beetje back-up te geven.'

En een tweede vakgenoot uit een groot kantoor merkt over dit voordeel van grote kantoren nog op: 'Wij hebben binnen deze organisatie een afdeling vaktechniek, die sturen allemaal spullen de rondte in, de laatste ontwikkelingen over nieuwe wetgeving, noem het maar allemaal op (...). Dat zijn veelal uittreksels die ze maken en waarop ze commentaar geven wat voor effecten dat heeft op werkzaamheden die wij doen. Dat is een aparte afdeling op het hoofdkantoor die zich uitsluitend hiermee bezighoudt.'

Zakelijke dienstverleners die niet bij een groot kantoor werken, zijn in dit opzicht veel afhankelijker van de buitenwereld. Zij zoeken bijvoorbeeld nogal eens een oplossing door te participeren in min of meer structurele

zin alles van dat management, doch hoeft géén expert in specifiek technisch opzicht te zijn met betrekking tot de aan de orde zijnde probleemoplossingen. De relatie tussen beiden is er een waarbij ze in voortdurend onderling contact, soms hard onderhandelend doch meestal gezamenlijk brainstormend, zoeken naar de best passende oplossing voor het aan de orde zijnde probleem. Beide participanten geven daarbij op bepaalde momenten sturing aan het interactieproces.

De tweede modaliteit betreft de aanpak van specifieke ingewikkelde knelpunten van technische aard, waarbij gespecialiseerde kennis en informatie nodig is voor de oplossing. De ideale verhouding tussen cliënt en adviseur is in dit geval een *jobbing* relatie. De adviseur is uiteraard wederom een deskundige professional. Ditmaal kan echter ook de cliënt het best worden gerepresenteerd door een deskundige specialist. De relatie tussen de cliënt en de adviseur is vervolgens ook in deze modaliteit in het algemeen interactief. Wél geeft in dit geval de deskundige cliënt in de meeste gevallen sturing aan het adviesproject. Bovendien is in de relatie doorgaans nauwelijks sprake van 'sparring' activiteiten. Het komt er in het algemeen op neer dat de adviseur een technisch ingewikkelde klus klaart onder deskundig toezicht van de cliënt.

Ten slotte is in de derde modaliteit in de praktijk meestal niet zozeer sprake van een contract als wel van verkoop van een van tevoren binnen het kantoor van de dienstverleners geprepareerde dienst, bijvoorbeeld in de vorm van een instructiefilm, zo nodig te leveren met een bijpassende explicateur. De cliënt hoeft in dit geval van tevoren weinig te weten van de in de transactie aan de orde zijnde problematiek. Er is in het algemeen hoogstens in summier mate sprake van face-to-face-interactie. Meestal betreft deze rechtstreekse interactie het definiëren van de transactie. Deze relatie wordt daarom door Tordoir omschreven als een *selling* relatie.

Tordoirs modificaties blijken uitstekend bruikbaar te zijn voor het ordenen van de in dit hoofdstuk verwerkte Amsterdamse onderzoeksbevindingen. Deze bevindingen wijzen bijvoorbeeld uit dat bij *sparring* relaties, gericht op de oplossing van complexe managementvraagstukken, vrijwel altijd sprake is van intensief face-to-face-contact, niet zelden onder aanwezigheid van verschillende partijen, allemaal met hun eigen adviseurs. Vooral bij dit soort contacten zijn onderling vertrouwen en wederzijdse betrokkenheid een noodzakelijke voorwaarde voor het slagen ervan. Ook bij *jobbing* relaties is vaker dan incidenteel sprake van face-to-face-contact. Deze relaties hebben echter in het algemeen een zakelijker karakter dan bij *sparring* relaties het geval is en de rolverdeling is ook minder symmetrisch: een opdrachtgever tegenover een uitvoerder. Ten slotte blijft intensief contact geheel achterwege bij *selling* relaties. Dergelijke transacties kunnen bij wijze van spreken geregeld worden via het internet, hetgeen volgens zegslieden ook steeds meer gebeurt. Dit deel van de markt voor transacties in de zakelijke dienstverlening is volgens de op dit terrein werkzame kantoren recentelijk dan ook aan afkalving onderhevig. Doordat tezelfdertijd het totaal aan transacties met externe deskundigen in de zakelijke dienstverlening voortdurend groeit, mag

overleggroepen met vakgenoten die in een vergelijkbare positie verkeren. Een op deze wijze opererende belastingadviseur signaleert ten aanzien van dit knelpunt: 'Een aantal dingen zijn gestructureerd. Ik heb met een aantal fiscalisten bijvoorbeeld maandelijks overleg. Er zijn twee groepen waar ik in zit. En dan bespreek je praktijksituaties, nieuwe ontwikkelingen in de vakliteratuur, in de jurisprudentie. Dat dus heel gestructureerd. En een hoop andere dingen zijn informeel.'

Volgens deze fiscalist zijn dergelijke contacten als een soort substituuat te beschouwen voor de contacten die adviseurs bij grote kantoren intern hebben: 'Ik denk dat je dat zo kan zien, ja. Ja, want binnen zo'n grote club heb je elke week bijvoorbeeld zo'n bijeenkomst. Dat gaat ook makkelijker als je intern zit. Je merkt gewoon dat als je op jezelf zit dat je dat toch mist. En dat ga je inderdaad op die manier ondervangen.'

Een zelfstandig gevestigde organisatieadviseur geeft evenzeer aan dat externe contacten met soortgenoten voor hem in dit opzicht van groot belang zijn: 'Op zich is het advieswerk tamelijk eenzaam. Je doet wel veel met mensen, bij jouw klant, maar je hebt heel weinig terugkoppeling over wat je doet. Dus wat me vaak opvalt is dat een heleboel van mijn collega's ook echt steun zoeken bij elkaar (...) Op zich is het in je eentje werken heel zwaar en je hebt echt heel persoonlijk contact nodig, tenminste ik, om redelijk te werken.'

Kortom, zakelijke dienstverleners die alleen vanuit kleine kantoren werken verzamelen hun kennis en informatie grotendeels tijdens ontmoetingen en bijeenkomsten buiten het eigen kantoor. Vooral voor hen is het eigen netwerk van gerelateerde professionals en cliënten dan ook van groot belang als bron van informatie en kennis. Een zelfstandig opererend jurist merkt over het op dit punt consulteren van extern gevestigde collega dienstverleners nog op: 'In het verleden was dit vaak met mijn partner, maar die heb ik nu niet. Dus nu kan ik denken, ik wil eens even met iemand iets doorpraten. Dan bel ik iemand op uit mijn kennissenkring. Dan zeg ik: 'Heb je een uurtje of een half uurtje of kun je even over de telefoon, want ik heb iets dat me niet helder is.' Dan vraag ik echt consult.'

Daar wordt onderling niets voor gerekend: 'Je kunt ook tegen een klant zeggen, ik doe dit, maar ik schakel toch even een collega in en dat wil ik declareren (...) ik neem een vaste schaduwadviseur (...) die mij in supervisie neemt als het ware en waar ik besprekingen mee hou, en dat kost zóveel en dat doe ik zó vaak (...) En als u er ook eens mee wil praten is het o.k., maar dan wordt het wel weer iets duurder.'

Dit alles wil niet zeggen dat professionals die verbonden zijn aan grote kantoren, hun eigen netwerk in dit opzicht onbenut laten. Alle kennis en informatie is in het algemeen welkom. Hun afhankelijkheid van het eigen met het beroep verbonden netwerk is in dit opzicht echter wel aanzienlijk minder groot.

ervan uit worden gegaan dat vooral het aantal op *sparring* en *jobbing* relaties gebaseerde transacties in de zakelijke dienstverlening de laatste tijd snel toeneemt. Dit betekent dat de op face-to-face-contact gebaseerde interactie in deze sector van werkgelegenheid een steeds grotere omvang krijgt.

Face-to-face-contact buitenshuis bij het onderhouden van relatienetwerken

Niet alleen bij het opzetten en uitvoeren van opdrachten is voor zakelijke dienstverleners face-to-face-contact aan de orde. Behalve aan deze concrete projecten dienen de betreffende professionals vooral aan één andere werkzaamheid bij voortduring aandacht te schenken: het uitbouwen en onderhouden van een eigen persoonlijk relatienetwerk, zowel met vak- en branchegenoten als met oude klanten en potentiële opdrachtgevers. Deze relatienetwerken zijn onder andere veruit het belangrijkste medium voor het verkrijgen van opdrachten. Ze vormen bij wijze van spreken het 'sociale kapitaal' van deze professionals (Putnam 2000; zie voorts Bourdieu 1979).

Ook bij deze werkzaamheid zijn face-to-face-contacten onontbeerlijk. In de zakelijke dienstverlening vindt het opbouwen, koesteren en uitbaten van professionele relatienetwerken namelijk in belangrijke mate plaats op bijeenkomsten die speciaal voor deze netwerkactiviteiten zijn georganiseerd. In Nederland blijken dan ook nagenoeg alle professionals die werkzaam zijn in deze tak van dienstverlening, frequent aanwezig te zijn op dergelijke op ongedwongen samenzijn gerichte bijeenkomsten (zie kader 'Onderling contact tussen zakelijke dienstverleners'). Bovendien maken diezelfde professionals in meerderheid deel uit van kantoren van waaruit geregeld zulke bijeenkomsten worden georganiseerd. Hierbij kan het zowel gaan om voor specialisten bedoelde studiebijeenkomsten, meestal in de vorm van een kort symposium met borrel na, als om pure *social events*, bijvoorbeeld in de vorm van een romantische boottocht op een platbodem of een speciaal concert met nazit in een prestigieus muziektheater.

Uiteraard zijn de betrokkenen zich er in het algemeen goed van bewust dat dergelijke bijeenkomsten zelden rechtstreeks de aanleiding vormen voor aanmelding van nieuwe klanten. Niettemin benadrukken zij nagenoeg unaniem het grote belang van dit soort face-to-face-samenkomsten, zowel ter vergroting of onderstreping van de bekendheid van de ter plaatse gerepresenteerde kantoren als kundige leveranciers van bepaalde diensten, als ter versterking van het persoonlijke relatienetwerk van de aanwezige professionals. Ze weten namelijk dat naarmate deze bekendheid groter is en deze relatienetwerken een uitgebreidere omvang hebben, tevens de kans toeneemt dat het betreffende kantoor of de betreffende professional, als er aanleiding voor is, wordt aanbevolen als mogelijk in te schakelen kantoor of persoon voor het leveren van een bepaalde zakelijke dienst. Bovendien is een niet onbelangrijke bijkomende kwaliteit van deze bijeenkomsten dat ze kennis en informatie kunnen opleveren voor de aanwezigen (zie kader 'Het werven van nieuwe cliënten in de zakelijke dienstverlening').

Onderling contact tussen zakelijke dienstverleners p.116

Het werven van nieuwe cliënten in de zakelijke dienstverlening' p.102

De stedelijke context van de zakelijke dienstverlening

De omstandigheid dat face-to-face-contact als vanouds een belangrijke rol speelt in de zakelijke dienstverlening, doet enige vragen rijzen. Om te beginnen zijn er vragen naar de territoriale organisatiekaders waaraan de zakelijke dienstverlening in deze tijd, ondanks de stormachtige opkomst van alle mogelijke middelen voor telecommunicatie, blijkbaar nog steeds gebonden is. Immers, zeker frequent herhaald face-to-face-contact tussen los van elkaar gevestigde werkverbanden ging tot voor kort na verloop van tijd altijd gepaard met onderlinge clustering wat betreft de werkadressen van de betrokken interactiepatronen. Geldt dit nu nog? Is voor zakelijke dienstverlening in dit opzicht onderlinge nabijheid op stadsdeelniveau – zoals het geval was in de oude *Central Business Districts* – nog steeds het best passende ruimtelijke arrangement? Of is nu in plaats daarvan regionale congregatie als ruimtelijk arrangement voor de zakelijke dienstverlening toereikend? Of is ook een dergelijke bovenlokale clustering in deze tijd niet meer aan de orde en is in Nederland binnen niet al te lange tijd nog slechts sprake van een op territoriale ongebondenheid gebaseerd spreidingsproces wat betreft de bij zakelijke dienstverlening betrokken participanten? Uiteraard komt bij het beantwoorden van deze vragen tegelijk het gewicht aan de orde van de hoofdstad als vestigingsmilieu voor zakelijke dienstverleners en hun cliëntèle.

Gezien de daadwerkelijk bezochte kantoren en andersoortige ontmoetingsplaatsen buiten de deur participeren de in het Amsterdamse onderzoek geïnterviewde zakelijke dienstverleners en hun klanten in een regionaal-stedelijk interactienetwerk. Hoewel frequent sprake is van verschillende ontmoetingen op één dag, worden niet alleen kantoren en andere plaatsen in Amsterdam als ontmoetingspunten genoemd, maar ook plaatsen in Aalsmeer, Hoofddorp, Leiden, Hilversum, Katwijk, Amstelveen, Bussum en op het IJsselmeer. Bovendien wordt het blijkens onderzoek tot de Noordelijke Randstad beperkte hoofdstedelijke *daily system* bij herhaling door dienstverleners verlaten voor ontmoetingen in plaatsen als Rotterdam en Utrecht. Het regionaal-stedelijke cluster waarbinnen de hoofdstedelijke zakelijke dienstverlening daadwerkelijk opereert heeft zo gezien de omvang van een krachtig opgerekt *daily system*, waarbinnen de auto als het enige bruikbare vervoermiddel fungeert. Het hangt in dit verband voornamelijk af van de persoonlijke relatienetwerken van de geïnterviewde professionals of de grens van het Amsterdamse *daily system* wel of niet wordt overschreden.

De ene professional heeft zijn netwerk voornamelijk in de hoofdstad geconcentreerd: 'Dan kan ik dus niet bij (...) in Eindhoven terecht, want daar ken ik niemand. Dat doe ik dus bij (...) op het Rokin of bij (...) in de Doelenstraat of bij (...) op het Rembrandtplein, want daar ken ik wel mensen. En daar kan ik iemand bellen die zegt, daar heb ik wel iemand voor. Dus als je maar iemand kent bij de bank dan rolt het vanzelf verder. Het is niet dat je met die ene persoon dan verder moet, maar die kent wel weer iemand binnen de bank die daar verstand van heeft.'

De stedelijke binding van het zakelijke face-to-face-contact

Het face-to-face-contact in de zakelijke dienstverlening blijkt zich in toenemende mate af te spelen in twee zowel wat locatie als sfeer betreft onderscheiden milieutypen. Voor zover dit face-to-face-contact plaatsvindt in het kader van de opzet en uitvoering van concrete dienstverleningsopdrachten, speelt deze rechtstreekse interactie zich in hoofdzaak af in de kantoren van de dienstverleners zelf. Deze vergaderplekken bieden namelijk grote voordelen, zowel vanwege de op deze wijze maximaal gegarandeerde privacy van de participanten in het contact, als vanwege de vele hulpkrachten en faciliteiten die ter plaatse beschikbaar zijn indien de behoefte daaraan zich ten tijde van het contact zou voordoen. Voor zover deze face-to-face-contacten daarentegen plaats vinden in het kader van bijeenkomsten die primair zijn bedoeld voor het onderhouden, uitbouwen en uitbaten van relatienetwerken, vinden ze in groeiende mate plaats in feestelijk geëquipeerde publieke gelegenheden: in voetbalstadions, concertgebouwen, theaters, congrescentra, horecagelegenheden en soortgelijke publieke faciliteiten voorzien van ontvangstzalen en wandelgangen. Wel zijn ook in dit geval de bijeenkomsten vaak besloten.

Deze scheiding, mede tot uitdrukking komend in het verdwijnen van de zakenlunch om de hoek als sociaal en recreatief getinte onderbreking van een projectbespreking op kantoor, uit zich zoals gezegd op twee manieren. Enerzijds is ze terug te vinden in de situering van de twee activiteitsvormen: de werkbesprekingen in groeiende mate in kantorenclusters langs de snelwegen aan de stadsrand en de *social events* overwegend in theaters en restaurants binnen uitgaansclusters in en nabij de kern van de stad. Anderzijds is deze scheiding merkbaar in de contactsfeer: de kantoorbesprekingen in een besloten privé-sfeer en de sociaal en recreatief bedoelde bijeenkomsten in een pseudo-publieke ambiance.

In beide gevallen gaat het echter nog steeds om activiteitsvormen die overwegend zijn gesitueerd in stedelijke netwerken van enige omvang. Immers, voor de kantoren geldt, vanwege de talrijke face-to-face-contacten, in hoge mate het agglomeratievoordeel dat voortvloeit uit de onderlinge nabijheid van grote aantallen complementaire of soortgelijke instellingen voor zakelijke dienstverlening en van talrijke potentiële cliënten binnen één *daily urban system*. De kantoren hebben bij vestiging in dergelijke omvangrijke en divers opgebouwde regionaal-stedelijke netwerken namelijk meer mogelijkheden tot het opbouwen van een optimaal samengesteld bestand van partners en medewerkers. Zo wordt ook de kans op afgewogen samengestelde teams van professionals voor specifieke projecten in dergelijke clusters groter. Bovendien geldt in groeiende mate de nabijheid van een internationale luchthaven als locatievoordeel, liefst een luchthaven met veel vaste lijnverbindingen met economische centra elders in de wereld. Over het algemeen zijn beide standplaatskwaliteiten slechts te vinden in of nabij één of enkele regionaal-

Een andere ondervraagde professional prefereert in bepaalde situaties echter iemand die op grotere afstand van Amsterdam is gevestigd: 'Heel toevallig, bij een van mijn klanten speelt het een en ander, daar heb ik een juridisch adviseur voor nodig. Heb ik een jurist van een bekend advocatenkantoor gebeld, maar die jurist heeft zijn kantoor in Rotterdam (...) Ik heb die man in Rotterdam gebeld. Waarom? Omdat wij gegeven dat specifieke probleem van die klant weten (...) dat hij dat goed kan. Dat heeft hij eerder gedaan in vergelijkbare situaties. En je kent hem, je weet hoe die opereert (...) dan bel je hem op en niet een jurist waar ik ook contacten mee heb hier in Amsterdam (...) want ik weet niet of die man dat kan.'

Van lokale vervlechting tussen afzonderlijke kantoren in de zakelijke dienstverlening, bijvoorbeeld binnen een bepaald stadsdeel of binnen één nieuwgebouwd knooppunt, is rond 2000 in en rondom Amsterdam echter geen sprake meer. Dergelijke lokale vervlechting komt in de interviews nog slechts aan de orde als de ondervraagde professionals verslag doen van hun relaties binnenshuis in hun eigen kantoor. De sinds een kwart eeuw ook in dit land in de zakelijke dienstverlening ingezette vorming van grote kantoren ter wille van zo compleet mogelijk samengestelde clusters van alle relevante specialismen onder één dak heeft blijkbaar de omstreeks 2000 in Amsterdam onder dienstverleners nog aanwezige behoefte aan lokale vervlechting afdoende bevredigd.

Op een tamelijk verrassende wijze krijgt de structurele betekenis van deze opgerekte regionaal-stedelijke *daily systems* als territoriaal bindingskader voor de zakelijke dienstverlening – voor zover het gaat om de rechtstreekse interacties waarbij deze dienstverlening betrokken is – in de interviews extra nadruk. Door de respondenten wordt namelijk een aantal malen ingegaan op het groeiende belang van internationaal opererende ondernemingen in deze tak van dienstverlening. In de interviews wordt duidelijk gemaakt dat deze toenemende betekenis van internationale organisaties in de zakelijke dienstverlening tot nu toe niet in de eerste plaats tot uitdrukking komt in een explosieve groei van het aantal wereldomspannende directe interacties tussen cliënten en dienstverleners. Een dergelijke groei is in de praktijk nauwelijks aan de orde. De op internationaal niveau opererende organisaties bieden hun zakelijke diensten namelijk aan via regionale kantoren. De met deze dienstverlening gepaard gaande directe interactie blijft bijgevolg in het algemeen gebonden aan het maatniveau van de al genoemde opgerekte *daily systems*. Het bovenationale karakter van deze dienstverlening blijkt slechts uit de internationale standaarden waaraan de geleverde diensten nu moeten voldoen. De kwaliteit van de door de regionale kantoren aangeboden diensten wordt namelijk gedefinieerd en bewaakt vanuit het hoofdkantoor

1. doordat vanuit dit hoofdkantoor voor elk regiokantoor hetzelfde instructiepakket is vastgelegd in de vorm van een *order manual*,
2. doordat controleteams vanuit het hoofdkantoor op gezette tijden langskomen om de prestaties van de regiokantoren te evalueren, en
3. doordat vanuit het hoofdkantoor zo nodig specialisten langs worden gestuurd in geval van zwaarwegende problemen.

stedelijke constellaties per land. En ten slotte bestaat bij participanten in de zakelijke dienstverlening, vanwege hun groeiende betrokkenheid bij voor vakgenoten, collega's en cliënten bedoelde *social events* in de publieke sfeer, in toenemende mate behoefte aan een ruim en gevarieerd bestand van publieke culturele en recreatieve faciliteiten op topniveau binnen 'dagelijks' bereik van hun kantoor. Ook deze standplaatskwaliteit is per land hooguit in een handjevol grote steden aanwezig.

Slechts in een beperkt aantal stedelijke clusters per land kan bijgevolg zowel de uitgebreidheid van het bestand van zakelijke dienstverleners als de omvang van het onderlinge directe contact tussen deze professionals zo groot worden dat het gevoel ontstaat dat alleen participatie in dat cluster de zekerheid biedt dat je als individuele professional op de hoogte blijft van alle nieuwe inzichten en ontwikkelingen in de branche. Grootstedelijke agglomeraties met een rijk verleden en heden als bestuurs- en handelscentra vormen op deze gronden doorgaans de meest kansrijke vestigingsmilieus voor zakelijke dienstverleners. Londen, Parijs, Frankfurt, Kopenhagen, Zürich, München en Milaan zijn in dit opzicht naast Amsterdam passende Europese voorbeelden van dergelijke agglomeraties (zie kader 'De stedelijke context van de zakelijke dienstverlening').

Intussen is tegenwoordig meestal geen sprake meer van een alle potentiële participanten omvattende locale binding van zakelijke dienstverleners ten opzichte van elkaar, zoals vanouds het geval was in een intern binnen tien minuten te belopen *Central Business District*. Klaarblijkelijk heeft de recente toename van het aantal mogelijkheden tot telecommunicatie, in combinatie met de groei van het aantal grote kantoren met alle denkbare specialismen en hulpfuncties binnenshuis, tot gevolg dat beloopbaarheid in enkele minuten is vervallen als onverbidde criterium voor goede bereikbaarheid. Er kan momenteel blijkbaar ook van een acceptabele bereikbaarheid gesproken worden wanneer dienstverleners die werkzaam zijn in een groot kantoor, per auto de belangrijkste klanten en andersoortige contactpartners in een zodanig kort tijdbestek kunnen bezoeken dat op één werkdag verschillende zakelijke bijeenkomsten kunnen plaatsvinden. Bovendien heeft ook de groeiende betrokkenheid van zakelijke dienstverleners op culturele en recreatieve topvoorzieningen tot gevolg dat de dagelijkse actieradius van deze professionals nog slechts gebonden lijkt aan de grenzen van het daily system van de agglomeratie waarbinnen hun kantoor is gevestigd.

Niettemin blijkt een lokale clustering van zakelijke dienstverleners die slechts bepaalde participanten omvat, vaak nog steeds attractief te zijn, bijvoorbeeld in geval van intensief met elkaar op face-to-face-niveau interacterende kantoren. Bovendien kan de mogelijkheid om gebruik te maken van een specifieke logistieke faciliteit – bijvoorbeeld een HSL-station – of van een als geïntegreerd complex beheerd bestand van gebouwen en voorzieningen, tot een dergelijke lokale clustering leiden.

De stedelijke context van de zakelijke dienstverlening p.124

Voor het overige verlopen de contacten tussen deze kantoren via telecommunicatie. Met andere woorden, tot op grote hoogte is de zakelijke dienstverlening aan een internationaal opererende cliënt gedelegeerd aan het regionale kantoor in de nabijheid van de betreffende cliënt. Uitsluitend het hoofdkantoor van de betreffende internationale organisatie van dienstverleners wordt in hoge mate gekenmerkt door een netwerk van rechtstreekse interacties op wereldschaalniveau.

De vraag naar de betekenis van de Amsterdamse regio als concentratiegebied van zakelijke dienstverlening is vervolgens snel beantwoord. De hoofdstedelijke regio vormt al geruime tijd het voornaamste concentratiegebied voor zakelijke dienstverleners in Nederland. Vooralsnog lijkt dit belang eerder te groeien dan te verminderen. Kenmerkend voor dit belang zijn het omvangrijke bestand van zakelijke dienstverleners en het nog steeds toenemende aantal hoofdkantoren ter plaatse. Maatgevend voor dit belang is voorts de aanwezigheid van de Nederlandsche Bank en de nationale beurzen in het hoofdstedelijke cluster. Daar komt bij dat de internationale luchthaven Schiphol in hetzelfde *daily system* ligt. Deze kwaliteiten zijn in elk interview wel aan de orde gekomen.

Eén opvallende uitkomst van de interviews verdient echter extra aandacht. In nagenoeg alle vraaggesprekken is een grote nadruk gelegd op de kwaliteiten van de Amsterdamse regionaal-stedelijke constellatie als stedelijk milieu om grote prestigieuze social events te organiseren. Amsterdam omvat namelijk verschillende muziektempels en musea op topniveau, biedt voorts plaats aan allerlei evenementen – Sail, de Prinsengrachtconcerten en dergelijke – waar men graag gezien wil worden en heeft ook op sportief gebied, met de Ajax-arena en het IJsselmeer als zeilwater, het nodige te bieden. Bovendien bevat Amsterdam een uitgebreid bestand van horeca-instellingen en vormt het een beroemd historisch decor voor alle mogelijke sociaal bedoelde bijeenkomsten voor zakenlieden. Eén professional stelt hieromtrent bijvoorbeeld: 'Ja, zoiets kun je niet in een kleine stad organiseren (...) Hier heb je een Concertgebouw, hier kun je een keer naar de opera. Hier is een stadion met veel Europacup wedstrijden. Daar is juist de stad zo belangrijk voor, dat je veel evenementen hebt (...) een stad moet ook een ontmoetingsplek zijn. Als je niet meer bijzondere tentoonstellingen maakt of als je de Nieuwe Kerk niet meer ter beschikking stelt of als je het Concertgebouw maar beperkt open houdt, dan verschaalt het. Ook een Ajax stadion, er wordt gevoetbald, maar er is ook een businessclub, die is belangrijk. Dus ik denk ook met name op dat punt, zeker voor de contacten, voor het ontvangen van buitenlandse cliënten (...) de hele sociale structuur van de stad en wat er allemaal te doen is. De Jordaan intrekken naar een café waar iemand met een harmonica staat, zo'n accordeon. Voor een Japanner of een Amerikaan is dat belangrijk (...). Zo kun je scoren in zakelijke dienstverlening door klanten mee te nemen.'

En een collega merkt op: 'Daar gaan de mensen met plezier naar toe. Dat zal ook gelden voor een Rijksmuseum, dat geldt ook voor een Scheepvaartmuseum, dat geldt ook voor Ajax. Dat geldt voor het Concertgebouw niet te

Beeldend kunstenaars in Amsterdam en hun binding aan de stad

Beeldend kunstenaars vormen om verschillende redenen een typisch stedelijke bedrijfs categorie. Om te beginnen kunnen hun beroepsbezigheden als uitermate kennisintensief en innovatief worden beschouwd. Een eenmaal voltooid schilderij of beeldhouwwerk moet bij wijze van spreken vernieuwing tonen ten opzichte van het vorige werk. Bovendien werken beeldend kunstenaars in overgrote meerderheid alleen. Bijgevolg bestaat deze sector van bedrijvigheid overwegend uit eenmansbedrijfjes die voor alle denkbare diensten, adviezen en vormen van hulp afhankelijk zijn van personen en bedrijven buitenshuis. Vooral de voortdurende toevoer van telkens nieuwe ideeën, inzichten en informatie van buitenaf lijkt voor beeldend kunstenaars in dit verband een absolute bestaansvoorwaarde. Een verkenning naar de vraag in hoeverre deze categorie kenniswerkers in deze tijd juist vanwege hun beroepsbezigheden (nog) gebonden zijn aan grootstedelijke clusters als werkmilieu, lijkt dan ook uitstekend te passen in het kader van dit betoog.

Dat deze verkenning deels aan de hand van bevindingen uit een veldwerk onder Amsterdamse beeldende kunstenaars plaatsvindt, is evenzeer goed te verdedigen. Deze stad vormt, als woonmilieu voor bijna de helft van de beeldend kunstenaars in dit land, een uitstekend onderzoeksgebied voor een dergelijke verkenning. Het onderzoek werd in 1999 verricht door Marieke van der Meer. Zij heeft met behulp van interviews met een aantal beeldend kunstenaars en enkele bij deze kunstvorm betrokken professionals – galeriehouders, academiedocenten, conservatoren – onderzoek gedaan naar de betekenis van Amsterdam en de consequenties daarvan voor de binding van deze kunstenaars met de hoofdstad (Van der Meer 2000).

Met name twee thema's zullen in deze verkenning aan de orde komen:

1. de mate waarin en de redenen waarom beeldend kunstenaars voor hun bestaan afhankelijk zijn van face-to-face-contacten buitenshuis, met elders gevestigde vakbroeders of -zusters, gespecialiseerde dienstverleners, adviseurs en andersoortige bedrijfsvormen, en
2. de mate waarin deze kunstenaars zich vanwege hun face-to-face-contacten buiten de deur gebonden achten aan compact-stedelijke vestigingsmilieus.

Face-to-face-contact buitenshuis: bemiddelaars en sparringpartners

Ook wat betreft de beroepsbezigheden van beeldend kunstenaars kan een tweedeling worden gemaakt tussen activiteiten in het kader van concrete projecten en bezigheden ten behoeve van het netwerkonderhoud. Uiteraard vormen de concrete projecten – nagenoeg allemaal gericht op het produceren van kunstwerken – in tijd gemeten de voornaamste bezigheid van deze categorie kenniswerkers. Daarnaast zijn echter ook de bezigheden die plaatsvinden in het kader van de opbouw van en participatie in het relatienetwerk van deze kunstenaars, een onmisbare activiteitsvorm.

vergeten (...). Dat zijn allemaal dan toch wat markante dingen (...). Grachten (...), je kunt een boot huren. Ja, het is gewoon gebruik maken van de sterke punten van Amsterdam. Je kunt iets met de schouwburg doen, met een theatervoorstelling, noem maar op.'

Binnen de zakelijke dienstverlening vindt overigens een verschuiving plaats in de behoefte aan plekken en voorzieningen in de culturele en recreatieve sfeer voor het organiseren van *social events*. Tot voor kort was het in Amsterdam gebruikelijk om zakelijke ontmoetingen te combineren met sociaal-recreatieve verpozing, door een werkbijeenkomst in een kantoor aan te vullen met een zakenlunch als intermezzo of afsluiting in een horeca-gelegenheid om de hoek. Deze combinatie was uitermate beproefd. Eerst werden de zakelijke besprekingspunten afgehandeld in een privacy biedende werkomgeving, waar bovendien alle mogelijke hulpkrachten en faciliteiten voor een succesrijke afwikkeling van een vergadering beschikbaar zijn. Daarna werd de lunch gebruikt in een sociaal vriendelijke omgeving om de onderlinge relaties op peil te houden, dan wel op peil terug te krijgen. Niettemin is een dergelijke combinatie momenteel zelden meer aan de orde. Als er in deze tijd nog geluncht wordt, is het met broodjes, op het kantoor, tussen het vergaderen door.

De geïnterviewde professionals zien dit verdwijnen van de tussen-gevoegde separate zakenlunch vooral als een symptoom van de toenemende verzakelijking in het professionele contact: 'Je gaat óf naar de cliënt toe, óf de cliënt komt hier. Maar buiten dat circuit spelen zich veel minder dan vroeger contacten af in de sociale sector, als ik het zo mag uitdrukken. Dat is evident. Vroeger ging je vaak lunchen met de cliënt, na afloop van een bespreking ergens naar toe, dat komt veel minder voor (...). Als je een uur praat met iemand en je moet dan nog twee uur met hem gaan zitten eten, dan ben je drie uur kwijt. En dat geldt natuurlijk voor de cliënt ook. *Time is money.*'

En een andere professional merkt nog op: 'Maar u moet zich dat lunchen allemaal niet te heftig voorstellen, dat heeft niet zo'n grote vorm. Dat speelt een kleine rol, dat is een hele ondergeschikte rol. Dat is een beetje uit de tijd. 't Vindt wel plaats, maar op de bedrijven zelf. De meeste grote bedrijven hebben dat in huis, ook weer vanwege de vertrouwelijkheid. Wij hebben het ook in huis.'

Er is wellicht ook nog een tweede verklaring voor het wegvallen van de buiten het kantoor te nuttigen zakenlunch in een aangename ambiance. Sinds de jaren zeventig zijn talrijke zakelijke dienstverleners uit de Amsterdamse binnenstad naar grote losstaande kantoren aan de stadsrand betrokken en is de mogelijkheid om direct om de hoek in een prettige sfeer te kunnen lunchen nagenoeg verdwenen. Tegenwoordig is al gauw een wandeling van ten minste een kwartier nodig om bij een eerste horecagelegenheid te komen: 'Toen we nog op het Rokin zaten, ging je gemakkelijker even buiten de deur lunchen dan nu. Want dan moet je weer die toren uit. Dat is waar, dat is zeker zo. Maar het is ook allemaal

Anders dan in de zakelijke dienstverlening geven in de beeldende kunst concrete projecten slechts in beperkte mate aanleiding tot face-to-face-contact buiten de deur. Dit contact vindt voornamelijk plaats in het kader van *selling* en *jobbing* transacties (Tordoir 1993). Uitgebreide directe interactie met de buitenwereld leveren deze transacties echter niet op. Daarvoor zijn in ieder geval de *selling* transacties – bijvoorbeeld tussen de kunstenaar en een papierhandelaar – en vaak ook de *jobbing* transacties – bijvoorbeeld tussen diezelfde kunstenaar en een ICT-specialist die een onderdeel in een complex kunstproject verzorgt – te incidenteel en kortstondig. Slechts met klanten wordt incidenteel wel eens gespard, als het tenminste om een vertrouwde of gewichtige opdrachtgever gaat. Voor het overige laten ze deze afnemers echter liever aan hun galeriehouder over. In het algemeen werken de betreffende kunstenaars bij het vervaardigen van hun kunst liefst zo ongestoord mogelijk, zonder dat iemand hen op de vingers kijkt.

Bij de netwerkactiviteiten van diezelfde kunstenaars is een dergelijk vaak bewust nagestreefd isolement echter volstrekt niet aan de orde. Om twee redenen zijn ze bij deze activiteiten namelijk in hoge mate afhankelijk van de buitenwereld. In de eerste plaats behoeven zij dringend de nodige bemiddelaars van buiten – bekende oudere collega's, galeriehouders, museumconservatoren, critici en dergelijke – om hen, ofwel door het geven van tips en introducties, ofwel via een goede recensie of door het beschikbaar stellen van bepaalde faciliteiten, in staat te stellen hun werk te tonen en te verkopen. Alleen op deze wijze raken ze uiteindelijk namelijk bekend als kunstenaar. Om deze broodnodige steun te verwerven, moeten kunstenaars er voor zorgen dat ze op goede voet komen te staan met potentiële bemiddelaars, iets dat alleen mogelijk is als ze deze *gatekeepers* om te beginnen zo vaak mogelijk ontmoeten en te spreken krijgen. Frequent bezoek aan de open dagen van academies, aan de openingen van tentoonstellingen in musea en bekende galeries, alsmede aan de nodige feesten, is dan noodzakelijk. Of deze kunstenaars er daarbij in slagen de beoogde bemiddelaars te bewegen tot steun, hangt natuurlijk ook af van de kwaliteit van hun werk. Zonder bemiddelaars is de kans op erkenning echter in ieder geval nagenoeg nihil (zie kader 'Beeldend kunstenaars en hun face-to-face-contact').

Niet voor niets hebben beeldend kunstenaars echter nog een tweede motief, evenzeer van zwaarwegende aard, om een persoonlijk relatienetwerk op te bouwen, te koesteren en aan te boren. Deze kunstenaars hebben, juist omdat zij veelal als eenmansbedrijf opereren, op gezette tijden een klankbord nodig om vast te stellen of ze wel goed bezig zijn. Ze behoeven commentatoren bij hun werk, meedenkers bij het ontwikkelen van hun ideeën en inzichten en supporters als ze in hun werk een nieuwe weg willen inslaan. Voor een dergelijk klankbord zijn vertrouwde relaties nodig, in dit geval vooral in de vorm van bevriende kunstenaars. Ook het aanwerven, koesteren en uitbaten van deze relaties vergt face-to-face-contact buitenshuis, zowel tijdens open dagen, openingen en studie-

Beeldend kunstenaars en hun face-to-face-contact p.134

zakelijker geworden, de kantoororganisatie, naarmate die kantoren groter worden, die rekenen de mensen ook meer af op hun financiële prestaties.'

Hoe het ook zij, mede als gevolg van het verdwijnen van deze combinatie van een werkbespreking met een lunch om de hoek is de participatie van betrokkenen bij de zakelijke dienstverlening in social events steeds meer een activiteitsvorm geworden die zich afspeelt op qua plaats en tijd op zichzelf staande feestelijke bijeenkomsten. Het belang dat een stad heeft bij de aanwezigheid van een ruim assortiment van culturele voorzieningen en evenementen om als centrum van zakelijke dienstverlening te kunnen fungeren, lijkt nu dan ook groter dan ooit. Dit geldt behalve voor Amsterdam blijkens de internationale literatuur ook voor allerlei andere steden, zowel hier als elders in de wereld.

bijeenkomsten, als tijdens feesten, sociëteitsavonden, groepsmaaltijden en borrels. Deelname aan dit soort samenkomsten biedt zowel de mogelijkheid om met vertrouwde relaties daadwerkelijk te sparren, als om nieuwe relaties op te doen. Bovendien kunnen met al bekende contactpartners afspraken worden gemaakt voor afzonderlijke ontmoetingen op een later tijdstip. Zonder de kennis en informatie die tijdens dergelijke contacten worden verworven, kan vrijwel geen enkele kunstenaar op den duur in zijn werk vooruitgang boeken. Immers, zoals al eerder is opgemerkt, recent vervaardigd kunstwerk moet eigenlijk nieuwe elementen bevatten, vergeleken met vroegere producten.

De stedelijke binding van het face-to-face-contact bij beeldend kunstenaars

Dat dergelijk doorlopend intensief face-to-face-contact het gemakkelijkst tot stand komt in een ruim en divers geassortieerd grootstedelijk milieu lijkt duidelijk. Beeldend kunstenaars blijken zowel baat te hebben bij de aanwezigheid van kunstacademies, musea en kunsthallen, als bij een uitgebreid assortiment van galeries en kunsthandels en de onmiddellijke nabijheid van medekunstenaars. Voorts biedt de aanwezigheid van een actief participierend kunstminnend en koopkrachtig publiek de nodige attractie. Over het algemeen zijn in een land slechts enkele steden aanwezig met een dergelijk attractief profiel, veelal steden met een rijk verleden en heden als centrum van kennisintensieve bedrijvigheid, bijvoorbeeld in de vorm van bestuursactiviteiten, handel en zakelijke dienstverlening, hoger onderwijs, ontwerpactiviteiten en dergelijke. In zulke steden is doorgaans dan ook de overgrote meerderheid van de beeldend kunstenaars uit het betreffende land geconcentreerd.

Binnen deze steden vertonen de kunstenaars wat betreft hun woon- en werkadressen in de regel een spreidingspatroon dat overeenkomt met dat van op stedelijk wonen gerichte starters: een disproportioneel omvangrijke aanwezigheid in de oudere centraal gesitueerde stadsbuurten en een even duidelijke ondervertegenwoordiging in de buitenwijken en het suburbane ommeland. De motieven voor dit spreidingsgedrag zijn evenzeer gelijksoortig. Ten eerste zijn ook beeldend kunstenaars in sterke mate afhankelijk van face-to-face-interactie buitenshuis en hebben zij daardoor baat bij functioneel gemengde en centraal gesitueerde leefmilieus. Ten tweede is ook in hun geval de financiële armslag meestal zo beperkt dat ze zijn aangewezen op woon- en werkruimte in oude vervallen geraakte bebouwing. En tenslotte zijn veel oude stadsbuurten gekenmerkt door een gebouwenbestand dat vaak tot op pandniveau gemengd wonen en werken mogelijk maakt. Dit is voor starters in het algemeen en dus ook voor beginnende beeldend kunstenaars een aantrekkelijke standplaatskwaliteit. Vooral de nieuwe uitbreidingswijken aan de stadsrand missen deze mogelijkheden veelal (zie kader 'Beeldend kunstenaars in een stedelijke context'; zie voorts Kleijbeuker 2002; Sanders 2002; Roling 2004; Grunfeld 2006).

Beeldend kunstenaars in een stedelijke context p.144

Beeldend kunstenaars en hun face-to-face-contact

Beeldend kunstenaars behoren evenals zakelijke dienstverleners tot de categorie kenniswerkers. Voor beide soorten beroepsbeoefenaars geldt dat zij in hun werk op intensieve wijze gebruik maken van hoogwaardige en deels nieuwe kennis en inzichten. Niettemin verschillen de twee beroepsgroepen in belangrijke mate wat betreft het interactieprofiel van hun beroepsbezigheden. De concrete projecten waarmee beeldend kunstenaars bezig zijn – overwegend het produceren van beeldende kunst – betreffen, anders dan bij zakelijke dienstverleners het geval is, nauwelijks bezigheden waarbij face-to-face-transacties met cliënten plaatsvinden. Integendeel, meestal worden klanten met zorg buiten de deur gehouden. Schilderijen, objecten, foto's, grafiek en andersoortige kunstobjecten worden door de betreffende kunstenaars bij voorkeur in eenzaamheid geproduceerd. Hoogstens is in enkele gevallen sprake van een technisch adviseur of assistent die is ingehuurd om diensten te verlenen bij het vervaardigen van een complex kunstwerk.

Voor beeldend kunstenaars vormen als gevolg hiervan voornamelijk de acties die ze moeten ondernemen ofwel voor het opbouwen en onderhouden van hun relatienetwerk ofwel voor het uitbaten ervan, de gelegenheden waarbij face-to-face-contacten onmisbaar zijn. Juist voor deze kunstenaars is een zo rijk geschakeerd mogelijk opgebouwd netwerk van relaties namelijk om twee redenen onontbeerlijk. Om te beginnen dient zo'n netwerk zoveel mogelijk sleutelfiguren te omvatten – oudere vermaarde kunstenaars, conservatoren van musea, galeriehouders, verzamelaars, kunstcritici en dergelijke – die als *gatekeepers* kunnen dienen om de betreffende kunstenaars in staat te stellen hun werk aan het publiek te tonen en te verkopen en een zekere naam te verwerven als getalenteerd kunstenaar. In dit opzicht verschillen beeldend kunstenaars dus weinig van zakelijke dienstverleners wat betreft hun afhankelijkheid van relatienetwerken.

In een ander opzicht verschillen zij echter wel. Voor schilders, beeldhouwers en andere kunstenaars zijn relatienetwerken namelijk ook van belang vanwege hun functie als klankbord. Terwijl zakelijke dienstverleners hun informanten en commentatoren op vakgebied in groeiende mate op hun eigen kantoor kunnen vinden, is dit voor de alleen werkende beeldend kunstenaars onmogelijk. Zij zijn voor het toetsen van hun ideeën en werkwijze en het opdoen van informatie volstrekt afhankelijk van bevriende medekunstenaars en vertrouwde *gatekeepers* uit hun persoonlijke netwerk.

Met de opbouw van een dergelijk relatienetwerk wordt door beeldend kunstenaars in feite al begonnen tijdens de opleiding. Voor de jonge studenten zelf is dit veelal geen bewust beleid. De interviews wijzen uit dat de kunstenaars meestal zelf pas achteraf, als ze al enkele jaren actief zijn, merken dat het zo gewerkt heeft. Hun belangrijkste contacten blijken dan via voormalige docenten en medestudenten te verlopen. Anders ligt dit voor de kunstacademies en zeker voor de postacademische opleidingen. De directies en docenten van dergelijke opleidingsinstituten zijn zich juist sterk bewust

Slotsom

De bevindingen van de veldwerkstudies naar de interactiepatronen van Amsterdamse zakelijke dienstverleners en beeldend kunstenaars maken op treffende wijze duidelijk dat kennisintensieve bedrijvigheid in hoge mate gepaard gaat met intensief face-to-face-contact tussen de betrokken professionals. Deze hoog opgeleide en meestal ook nog in de praktijk verder bekwamde kenniswerkers zijn daardoor genoodzaakt tot onderlinge clustering, zeker wat hun werkplekken aangaat. Deze bevindingen vormen dan ook een passende illustratie bij de eerder in dit betoog op grond van literatuuronderzoek geuite veronderstelling dat de stedelijke concentratie van kennisintensieve bedrijvigheid – als zodanig statistisch bezien al vele malen aangetoond – in belangrijke mate voortvloeit uit de afhankelijkheid van daadwerkelijk face-to-face-contact buitenshuis. Daarom vormt deze kennisintensieve bedrijvigheid een uiterst bruikbare categorie grondgebruikers om te worden ingezet bij de toekomstige inrichting van stedelijke agglomeraties.

Om welke soorten face-to-face-contacten gaat het hier? De verzamelde gegevens met betrekking tot de zakelijke dienstverlening en de beeldende kunsten als kennisintensieve takken van bedrijvigheid wijzen uit dat in dit verband twee vormen van directe interactie buitenshuis aan de orde zijn.

In de eerste plaats is bij deze bedrijfstakken in disproportioneel sterke mate sprake van intensief face-to-face-contact ten behoeve van de uitwisseling van hoogwaardige kennis en informatie, zowel tussen de betreffende professionals zelf als tussen deze professionals en hun opdrachtgevers en cliënten. Hierbij gaat het voornamelijk om wat Tordoir heeft betiteld als *sparring* relaties, dat wil zeggen om interactievormen waarbij de participanten met elkaar in projecten, vergaderingen of werkbesprekingen brainstormen, onderhandelen en filosoferen over de aanpak en oplossing van problemen en de opzet van strategieën. In de regel hebben deze *sparring* relaties een hoog innovatief gehalte. Met name vanwege het vaak ongeplande spontane karakter van deze contacten is de noodzaak tot onderlinge nabijheid van de frequent bij deze relaties betrokken professionals groot, zeker wat betreft de werkadressen (Tordoir 1993; Storper 2002, 2004).

Daarnaast is er tamelijk frequent face-to-face-contact bij de opvorming en uitbouw van relatienetwerken gerichte interacties in de zakelijke dienstverlening en beeldende kunst. Deze op *socializing* gerichte contacten zijn juist ook bij intensief met kennis werkende professionals van groot belang. De kans op succes en rendement bij het brainstormen en onderhandelen blijkt namelijk in hoge mate af te hangen van het wederzijdse vertrouwen en de onderlinge betrokkenheid van de bij deze *sparring* relaties betrokken professionals. Afzonderlijke bijeenkomsten gericht op *socializing* zijn dan bij herhaling nodig om het vertrouwen in de relatiepartners te kunnen

van deze op netwerkvorming gerichte functie van hun instellingen. Een directeur van zo'n postacademiale opleiding merkt in dit verband over de strategie van de instelling op: 'Eerst goede kunstenaars uit Amsterdam aantrekken als begeleiders ... Hierdoor werd de aantrekkingskracht iets groter. Er komen weer iets interessantere jonge kunstenaars op af. Daarna weer interessante professionele kunstenaars uit België, Duitsland en Engeland. Weer ietsje aantrekkelijker. Weer meer jonge kunstenaars, langzamerhand uit de hele wereld.'

En een docent van een academie signaleert: 'Dat begint al op de kunst-academie. Een bepaalde manier van sociale netwerken opbouwen, begint al met collega's, medestudenten op de kunstacademie. Bepaalde docenten die al kunstenaar zijn. En altijd in elke klas heb je wel een paar 'lieverdjes' zitten (...) ja, daar ontstaan dus al netwerken. Veel blijven dikwijls heel lang bestaan, want ik heb les gegeven op de (...) academie en daar was een jongen die (...) wel mooie dingen maakte, maar ik vond ook wel dat hij heel erg handig was (...) dat zou ik eigenlijk wel een goede assistent vinden (...). Nou een week later stond hij bij me op de stoep. Hij vond het wel leuk en hij heeft inderdaad jarenlang bij mij geholpen met allerlei projecten, gewoon om te leren en te kijken.'

Na de opleiding kunnen dergelijke relaties blijven voortbestaan. Dit uit zich bijvoorbeeld in onderlinge hulp en adviezen. Maar ook op andere wijze blijkt een dergelijke voortgezette relatie waardevol te zijn. Een andere docent over dit onderwerp: 'Dat is ook met hem gebeurd. Ik weet dat hij mijn werk heel erg goed vindt en ik dat van hem (...), hij woont hier om de hoek (...), we helpen elkaar met werk of met klusjes, of met dingen transporteren.'

Ook met galeriehouders kan men op deze wijze tot een relatie komen. Een ex-student: 'Ik heb op de (...) academie les gehad van iemand (...) een goede vriend van die galeriehouder (...) die heeft me in eerste instantie aangeboden en die heb ik in tweede instantie gevraagd of hij mij daar (...) wilde noemen of onder de aandacht (...) brengen. En toen is deze galeriehouder wezen kijken toen ik een presentatie had op het Europees Keramisch Werkcentrum en die heeft me toen meteen een tentoonstelling aangeboden.'

Het netwerk kan zich op deze wijze via professionele begeleiders dus snel uitbreiden. Ook medestudenten kunnen daarbij echter een rol spelen. Een ex-student van een postacademische opleiding: 'Als het je lukt, dan vind je daar vaak ook zeg maar medestanders, die jou na die academie een soort credits geven voor de positie die je inneemt. Dus ik heb (...) ik zal niet zeggen 'fans', maar er zijn wel mensen die ik heb overtuigd in wat ik doe daar en die dat ook uitdragen, gevraagd of ongevraagd, na de academie. Zoals bijvoorbeeld de man die mij heeft voorgedragen bij de galerie.'

Vooraf galeriehouders en directies of conservatoren van musea spelen een onmisbare rol bij het uitdragen van kunst naar het publiek, zowel door tentoonstellingen te maken als door werk te verkopen of juist aan te kopen. Het heeft daarom zin kort in te gaan op de wijze waarop kunstenaars juist met

behouden (Putnam 2000; Storper 2002, 2004). Ruimtelijke clustering in de zakelijke dienstverlening en de beeldende kunsten is in dit verband functioneel, zowel van de betrokken professionals ten opzichte van elkaar alsook ten opzichte van culturele en recreatieve topvoorzieningen die als ontmoetingsplaatsen kunnen dienen.

Uiteraard kunnen ook de talrijke routinematige uitwisselingen waarbij bedrijven met een kennisintensief profiel betrokken zijn, tot deze stedelijke clustering bijdragen. Naarmate aan deze uitwisselingen meer participanten deelnemen, en naarmate de verplaatsingen in geld en tijd gemeten meer kosten en meer ongemak met zich meebrengen, zal de geneigdheid tot ruimtelijke clustering van de betreffende bedrijvigheid groeien, zowel met het oog op de hierdoor gecreëerde grotere vrijheid bij het kiezen van relaties als vanwege de lagere kosten en het geringere ongemak (Tordoir 1993; Storper 2002, 2003). Vooral de factor tijd, bijvoorbeeld aan de orde bij het behoud van de mogelijkheid om in meer dan een bespreking op één dag te participeren, blijkt in dit verband als argument voor clustering vaak in het geding te zijn. De omstandigheid dat juist deze opeenhoping bij veel kenniswerkers het gevoel oproept dat zij slechts bij participatie in deze clustering volledig op de hoogte blijven van alle nieuwe ontwikkelingen op hun vakterrein, vormt in het kenniswerk tenslotte óók nog een drijfveer voor clustering.

Kortom, vooral het uitwisselen van ingewikkelde kennis en nieuwe inzichten, alsmede het uitbouwen van relaties met beroepsmatig belangrijk geachte interactiepartners, geven in kennisintensieve bedrijfstakken aanleiding tot intensieve face-to-face-interactie en tot ruimtelijke concentratie van de betreffende vestigingen in stedelijke woonwerkgebieden. Wel blijft met deze constatering onduidelijk in hoeverre in dit verband clustering in compact-stedelijk ingerichte vestigingsmilieus momenteel nog noodzakelijk is. De geraadpleegde veldwerkbevindingen monden wat betreft het al dan niet meer bestaan van deze noodzaak namelijk uit in twee ogenschijnlijk tegenstrijdige conclusies.

Eenzijds vertoont het kenniswerk in zijn totaliteit, dat wil zeggen het geheel van kennisintensieve bedrijven en instellingen met bijbehorende beroepsbevolking en voorzieningen, afgemeten aan de interne vervlechting van dit kenniswerk in de vorm van talrijke 'dagelijks' terugkerende verplaatsingen, in snel toenemende mate ruimtelijke integratie op regionaal niveau. Clustering binnen dergelijke regionaal-stedelijke *daily systems* – zowel compact-stedelijke als suburbane en zelfs rurale milieus omvattend – is momenteel blijkbaar toereikend om alle beoogde en benodigde vormen van directe interactie mogelijk te maken. Wel omvat zo'n *daily system*, indien dit afzonderlijk wordt vastgesteld voor onderscheiden takken van bedrijvigheid, territoria met een ongelijke omvang. De ondervraagde zakelijke dienstverleners verkeerden bijvoorbeeld als professionals zowel frequent in de ring van nieuwe kantorencentra aan de stadsrand als in de publieke voorzieningenclusters en resterende kantoren in de aloude

deze *gatekeepers* in contact komen. Twee in elkaar overlopende manieren om contact te leggen, blijken in dit verband effectief te zijn: galeriehouders of museumprofessionals die zelf op zoek gaan naar kunstenaars, en galeriehouders of museumprofessionals die via tips van door hen betrouwbaar geachte deskundigen in contact komen met kunstenaars. Vooral oudere bekende kunstenaars blijken vaak een functie als bemiddelaar te vervullen. Een geïnterviewde kunstenaar constateert het volgende: 'Ik ben een hele goede in het aanbrengen van kunstenaars in galleries. En ik ken er heel veel en ik ken ook de goede (...) dus ik heb in heel veel galleries mensen kunnen plaatsen. Ten slotte vroegen zij ook: 'Ken je nog iemand die interessant is?' Dus stel dat je zo iemand kent, dan doe je dat. En de kunstenaars komen mij zelf vragen. Al die jonge kunstenaars die zeggen: 'Goh, nu zoek ik naar een goede galerie.' En dan gaan we aan de koffie of aan de wijn, gaan we uitzoeken welke galerie het beste bij zijn werk past.'

Kunstenaars die zelf ongevraagd langs komen of documentatie over hun werk opsturen, hebben met zulke pogingen om contact te zoeken zelden succes. Slechts een enkele galerie of specifiek kunstenaarsinitiatief – door kunstenaars zelf opgezette complexen met expositie- en werkruimte, bedoeld voor het verspreiden van kunst in ongerepte vorm, van nog niet bekende nieuwe talenten – werkt met dergelijke ongevraagde aanmeldingen. Voor het overige is het effect van deze ongevraagde acties echter nihil. Een medewerkster van een bureau dat speciaal is ingesteld voor het presenteren van jonge kunstenaars, stelt in dit verband bijvoorbeeld vast dat, hoewel zij wekelijks door vele kunstenaars wordt benaderd, het in de acht jaar dat zij bij het betreffende bureau werkt slechts één of twee keer is voorgekomen dat ongevraagd toegezonden documentatie zo interessant werd gevonden dat er een vervolgspraak werd gemaakt. Andere conservatoren en galeriehouders bevestigen dit beeld in hoge mate.

Het beste wat een beeldend kunstenaar aan haar of zijn reputatie en kansen kan doen is dus, behalve hard werken, het uitbouwen van haar of zijn relatienetwerk met *gatekeepers* en collegiale raadgevers. Uiteraard moet deze beeldend kunstenaar tijdens de opleiding al de nodige relaties hebben aangeknoopt, zowel met docenten als met belangwekkende medestudenten. Daarbij is vanzelfsprekend de kwaliteit van haar of zijn werk het uitgangspunt. Daarnaast moet de student echter ook hebben bijgedragen aan het debat binnen de school, tijdens studiebijeenkomsten, tijdens gesprekken met docenten en tijdens werkpresentaties voor een groter publiek. Na de studie moet deze tweeledige actie krachtig worden doorgezet. Dat wil onder andere zeggen dat de betreffende beeldend kunstenaar actief moet participeren in bijeenkomsten met professionals, tijdens openingen van tentoonstellingen, op open dagen van de belangrijkste academies, alsmede op feesten en bijeenkomsten bij kunstenaars of geestverwante professionals thuis. Uiteraard blijft ook in deze fase de kwaliteit van het werk van de betrokkene het belangrijkste argument voor aandacht. Een kunstenaar van

binnenstad. Bovendien mag worden aangenomen dat ze als bewoners in meerderheid het grootste deel van hun privé-bezigheden in en rondom hun woning in het suburbane ommeland situeerden (Vijgen & Van Engelsdorp Gastelaars 1992; De Wijs-Mulkens 1999; Musterd 2004). In contrast hiermee waren de tot de *creative industries* behorende beeldend kunstenaars nog in overgrote meerderheid in de oudere centrale stadsdelen van Amsterdam werkzaam, zoals dit ook voor de overige aan de hoofdstad gebonden creative industries lijkt te gelden (De Wijs-Mulkens 1999; Musterd 2004). Van een scherp contrast tussen deze meer cultureel georiënteerde takken van kenniswerk en de meer technisch of economisch gerichte kennisintensieve activiteitsvormen is tegenwoordig echter niet altijd sprake meer. Ook bij de op ontwerp gerichte activiteitsvormen en in de media-sector kan binnen de Amsterdamse regio bijvoorbeeld uitwaaiing wat betreft het ruimtegebruik worden vastgesteld, soms zelfs in omvangrijke mate, zoals in de radio- en tv-programma's producerende en distribuerende sector en bij de producenten van dagbladen. Zeker is in elk geval dat de verschillende kenniswerkclusters in de hoofdstad momenteel niet langer volledig binnen de oude in dichte pakking ingerichte centrale delen van de stad zijn geconcentreerd. Stedelijke compactheid lijkt zo gezien sinds enige tijd als standplaatsvoorwaarde voor kenniswerk aan betekenis in te moeten.

Anderzijds vertoont hetzelfde kenniswerk, gezien op het microniveau van de vergaderzaal en wandelgang, dat wil zeggen op het niveau van de daadwerkelijk in het kader van kennisuitwisseling en netwerkkoestering plaatsvindende face-to-face-contacten, duidelijk compact-stedelijke binding. De op het werk gerichte brainstormbijeenkomsten, vergaderingen, werkbesprekingen, onderhandelingen, symposia en colleges, en de op *socializing* gerichte etentjes, evenementbezoeken met borrel na, recepties en sociëteitsavonden vonden blijkens de veldwerkbevindingen voor het overgrote deel plaats in binnen bedrijven-, kantoren- en uitgaanscentra gesitueerde faciliteiten. Nagenoeg al deze centra – mediaparken, universiteitscentra, door kunstenaars gekraakte voormalige fabriekscomplexen, kantoorclusters, horecacentra, cultuurpaleizen, stationscomplexen en dergelijke – waren ten tijde van de veldwerkstudies compact-stedelijk van karakter. Bovendien was het merendeel van deze centra pas recent tot ontwikkeling gekomen. Aangezien deze vorming van compacte centra sindsdien onverminderd is voortgezet, is voor centrummilieus in dichte pakking blijkbaar een grote toekomst weggelegd als stedelijke ontmoetingscentra voor kenniswerkers die afhankelijk zijn van intensieve face-to-face-interactie.

Bij nader inzien kunnen deze twee conclusies echter goed worden gecombineerd. De laatste tijd raken kennisintensief geprofileerde stedelijke constellaties in groeiende mate getransformeerd tot polycentrisch gestructureerde en tot voortdurend grotere regionale omvang uitdijende *daily urban systems*. Het aantal compact-stedelijke centra binnen deze regionaal-stedelijke netwerken, bedoeld voor intensieve hoogwaardige face-to-face-

wie het werk ongezien en onbekend blijft, bestaat *de facto* echter niet als kunstenaar. En relatienetwerken zijn in groeiende mate onontbeerlijk om hieraan het nodige te kunnen doen.

Welke carrièrestimuli kan een adequaat opgebouwd en succesvol aangesproken relatienetwerk voor een beeldend kunstenaar opleveren? Het reputatie bevorderende effect van een dergelijk netwerk is al enkele malen aangeroerd. Vooral het langs deze weg verwerven van een of meer passend renderende galeries is al genoemd. Dit effect reikt echter verder. Galeries kunnen veelbelovende kunstenaars presenteren op binnen- of buitenlandse kunstbeurzen waardoor de bekendheid en klantenkring van de betreffende kunstenaar groter wordt. Vooral internationale erkenning telt in kunstenaarskringen zwaar als positieve verworvenheid. Voorts kunnen kunstenaars vanuit hun netwerk worden genomineerd voor allerlei prijzen en stipendia. Tenslotte kunnen kunstenaars mede dankzij hun netwerken door musea worden vereerd met een tentoonstelling en met de aanschaf van één of meer werken. Tegen die tijd is ook het moment aangebroken dat de betreffende kunstenaars zelf voor nieuwe jonge kunstenaars kunnen gaan fungeren als *gatekeeper* in hun netwerk, onder andere doordat men deze gereputeerd geraakte oudere kunstenaars als academiedocent en als lid van allerlei selectiecommissies begint te vragen.

Zoals hiervoor al is opgemerkt, heeft ditzelfde relatienetwerk evenwel voor beeldend kunstenaars vaker dan voor zakelijke dienstverleners nog een tweede belangrijke functie. De vertrouwde participanten in dit netwerk – vooral bevriende collega-kunstenaars, maar vaak ook bepaalde galeriehouders – fungeren blijkens de interviews in hoge mate als klankbord voor de betreffende kunstenaar. Zij treden op als kritische beschouwers van hun werk, als opponent bij het bediscussiëren van hun ideeën, als supporters bij het nemen van een nieuwe stap en als informanten over wat ‘elders’ in de beeldende kunst leeft.

Een respondent beweert met betrekking tot dit onderwerp: ‘Bijna iedere kunstenaar is ook een denker (...) heeft een ongelofelijke twijfel. Twijfel of onzekerheid, ik weet het niet (...) iets daartussenin. Je weet dat je het zo moet doen, je doet het zo en dan toch is er iets (...) een onbestemd gebied. Dat is ook (...) waardoor je doorgaat. Als je zeker zou zijn dan kan je wel stoppen. Maar het is steeds zoeken naar weer wat anders, want de onvrede is er al onmiddellijk (...) Ik geloof ook dat daarom kunstenaars bij elkaar komen. Die willen ook een beetje van elkaar horen dat het wel wat is, wat ze doen.’

Een collega merkt in dit verband op: ‘Het aardige van een gesprek met een kunstenaar vind ik, althans voor mij is het een aantal keren gebeurd, dat het je aanscherpt. Zij zeggen iets, jij zegt iets terug en uit dat gesprek kunnen ideeën ontstaan die niet van hem zijn en bij mij nog niet aangekomen waren. Maar omdat je op een bepaald ‘level’ bezig bent, kun je de dingen aanscherpen, wat je in je eentje misschien niet kan, of niet zo snel.’

In de vakliteratuur wordt dit leereffect als gevolg van de contacten die kenniswerkers met elkaar onderhouden, gezien als de voornaamste motor

interactie buitenshuis, neemt vooral toe vanwege de groeiende aanwezigheid van kenniswerk binnen de betreffende netwerken. Daarnaast groeit vooral het suburbaan ingerichte grondgebied binnen deze *daily systems*. De compact-stedelijke centra raken bijgevolg meer en meer omringd door niet-compact ingerichte woon-werkmilieus waarin vooral de op ruimtelijke armslag aangewezen activiteiten van de in de regio gevestigde werkers en bewoners plaatsvinden. Blijkbaar worden intensieve face-to-face interactievormen tegenwoordig in toenemende mate beschouwd als hoogstedelijke parttime activiteiten. Deze worden door de betrokken participanten voornamelijk meer of minder frequent gedurende een beperkte tijd als centrumbezoeker of -werker bedreven.

Kenniswerk mag dan, gezien de grote afhankelijkheid van intensief face-to-face-contact buitenshuis, ook in de komende tijd een duidelijk aan compact-stedelijke centra gebonden activiteitenencategorie vormen, dit geldt niet voor alle soorten kenniswerk in even sterke mate. Zowel de geraadpleegde beschouwingen als de in Amsterdam verzamelde veldwerkbevindingen wijzen uit dat drie factoren van invloed zijn op de hechtheid van deze binding.

In de eerste plaats maakt het voor de stedelijkheid van onderscheiden kennisintensieve activiteitenvormen uit of de ruimtegebruikers waarop zij buitenshuis zijn georiënteerd of aangewezen, zelf binding aan de stad vertonen. Aan industriële moederbedrijven gelieerde op technologische innovaties gerichte researchinstellingen zullen bijvoorbeeld veelal minder stadgericht zijn dan beeldend kunstenaars met hun herhaaldelijk vastgestelde afhankelijkheid van galeries en van zowel docentschappen als kennis en informatie opleverende kunstacademies. Immers, terwijl industriële bedrijfsvestigingen tegenwoordig in het Westen nauwelijks meer aan stedelijke locaties gebonden blijken, onder andere vanwege hun in het algemeen extensieve ruimtegebruik, bezitten de genoemde kunsthandels en instellingen voor kunstonderwijs een dergelijke binding nog steeds in hoge mate.

In de tweede plaats maakt het voor de stedelijke binding van bepaalde takken van kenniswerk uit of de betreffende kennisintensieve activiteiten plaatsvinden binnen een kantoor of bedrijf dat heeft gestreefd naar internalisering van zoveel mogelijk vormen van externe dienstverlening binnen de eigen vestiging, dan wel in een gespecialiseerd klein bedrijf of kantoor dat bijgevolg in hoge mate afhankelijk is en denkt te blijven van adviezen en diensten die worden geleverd door buiten de deur gevestigde dienstverleners. Op grond van dit contrast zijn grote industriële bedrijfsvestigingen en omvangrijke kantoren vaak minder sterk gebonden aan stedelijke vestigingsmilieus dan gespecialiseerde kleine ontwerpateliers of bureaus voor zakelijke dienstverlening.

Ten derde maakt het voor de stedelijke binding van een bepaald cluster van kenniswerk uit of de betreffende kenniswerkers in hun leefstijl in de eerste plaats uiting wensen te geven aan hun economische kapitaalbezit,

van innovatieprocessen. Hierbij geldt voorts dat naarmate er meer sprake is van een continu herhaalde communicatie tussen de kenniswerkers de kans op effect in de vorm van innovaties groter wordt. Innovatie is immers een koppelingsproces. In elkaar geïnteresseerde kunstenaars dienen elkaar dus frequent te ontmoeten (Tordoir 1984: 31).

De debatten tussen kunstenaars en geestverwante klankbordleden hoeven overigens niet alleen over het eigen werk van de betrokkenen te gaan: 'Een paar intelligente collega's die heel objectief naar je kunnen kijken, waarmee je het over de hele kunstscène hebt en over wat er internationaal gebeurt (...). En het gaat niet eens altijd over mijn werk of over hun werk, maar over werk van anderen. Hoe test je dat uit, weet je wel, die bal wordt honderd keer omgedraaid om te kijken wat nou de typische kwaliteit of de absolute niet-kwaliteit is (...). En dat kan erg bevorderend zijn om je eigen creatieve oog (...) je laadt je daaraan op'.

En een collega stelt in dit verband vast: 'Ik heb wekelijks dat hier toch wel twee, drie keer per week een collega binnenstapt, waarmee je drie uur zit te kletsen over van alles en nog wat (...). Maar ik ga niet naar openingen, maar ik heb die contacten toch ook wel weer nodig. Of ik ga gewoon bij iemand thuis op bezoek.'

Ontmoetingen kunnen ook buitenshuis op speciale plaatsen plaats vinden. Vooral jonge kunstenaars hebben hieraan veel behoefte. In Amsterdam heeft het kunstenaarsinitiatief W 139 omstreeks 2000 een traditie opgebouwd als dé ontmoetingsplek voor jonge kunstenaars. Enerzijds zijn de openingen hier laagdrempelige gelegenheden waar zelfs regelmatig vijfhonderd mensen op af komen. Anderzijds zijn de openingen interessant doordat er mensen uit alle segmenten van de kunstwereld te vinden zijn: 'Als je iemand wil spreken en je kan hem niet per se opbellen, dan heb je grote kans dat hij hier is en dat je dan met hem kan spreken. Op een ontspannen manier. Want er zijn ook veel mensen van andere galleries, instellingen, musea, kunstenaars en het gaat van hoog tot laag. En dan nog andere belangstellenden van buiten de kunstwereld.'

Kortom: kunstenaars ontmoeten elkaar over het algemeen tamelijk frequent, zeker als ze nog jong zijn. En ze spreken daarbij over alle mogelijke vakzaken. Deze ontmoetingen vinden plaats bij talrijke gelegenheden, op openingen, op feesten, in stamcafés, in sociëteiten en op allerlei andere trefpunten. Bovendien ontmoeten ze elkaar vaak in elkaars atelier of woning. Stedelijke clustering blijkt daarbij grote voordelen te bieden, zowel qua veelheid en veelsoortigheid van de interactiemogelijkheden als qua nabijheid van de beoogde interactiepartners. Alleen zeer vermaarde en al geruime tijd goed verkopende beeldend kunstenaars blijken het zich te kunnen permitteren om zich bij wijze van spreken op een eiland ver van de bewoonde wereld terug te trekken. Hun werk wordt toch wel tentoongesteld en verkocht.

dat wil zeggen aan hun economische machtspositie en hun financiële armslag, dan wel aan hun culturele kapitaal, dat wil zeggen aan hun informatie- en kennisrepertoire in cultureel opzicht. Overheerst het eerste expressiedoel dan blijkt in veel gevallen sprake van een voorkeur voor een geseteld bestaan, het liefst in een villa met een omvangrijke tuin, waarbij ze het wat betreft hun leefwijze en outillage in geld gemeten breed laten hangen. Ze besteden hun vrije tijd in hoofdzaak samen met huisgenoten, bijvoorbeeld aan het onderhouden van hun tuin en het beoefenen van sporten met een chique uitstraling. Overheerst daarentegen de behoefte aan nadruk op het culturele kapitaalbezit – wat vooral het geval blijkt te zijn bij personen met een hoog opleidingsniveau in de alfa- of gammasector – dan gaat het vaak veeleer om liefhebbers van een urbane leefwijze, met een grote belangstelling voor stedelijk uitgaan en voor consumptie van 'hoge' cultuur (Bourdieu 1979; De Wijs-Mulkens 1999).

De ruimtelijke implicaties van dit contrast zijn tamelijk in het oog springend. Economische kapitalisten wonen, zeker als hun culturele kapitaal niet al te omvangrijk is, bij voorkeur in suburbane leefmilieus. Culturele kapitalisten zijn daarentegen, ook als bewoners, in hoge mate georiënteerd op de stad als leefmilieu (Bourdieu 1979; De Wijs-Mulkens 1999; Musterd 2004; Grunfeld 2006). Dit contrast werkt door in de omvang en opbouw van de *daily urban systems* waarbinnen de betreffende clusters van kenniswerk zijn vervlochten. Om twee redenen zijn kennisclusters waarbinnen de betrokken kenniswerkers vooral hun culturele kapitaalbezit benadrukken, gekenmerkt door een meer tot de stad zelf beperkt *daily system*. In de eerste plaats vertonen ze zelf zowel een meer stedelijk residentieel spreidingspatroon als een meer aan de stad gebonden patroon van dagelijkse bezigheden. Bovendien lijkt welhaast zeker dat hun stedelijke oriëntatie er in verschillende gevallen toe heeft bijgedragen dat het kantoor of bedrijf waarin ze werken ook een stedelijke standplaats heeft betrokken.

In combinatie met elkaar leiden deze drie bindingsdeterminanten ertoe dat binnen het kenniswerk momenteel een aanzienlijk verschil in stedelijke gebondenheid kan worden vastgesteld. Per saldo vertonen de creatieve industrieën alsmede de kleine gespecialiseerde kennisintensieve bedrijven, kantoren en ateliers in het algemeen een aanzienlijk sterkere stedelijke binding dan de grote industriële researchinstellingen en de op kenniswerk gebaseerde omvangrijke kantoren. Dit geldt zowel voor hun gerichtheid op compact-stedelijke vestigingsmilieus als voor de inperking van hun actieradius van alledag tot de meer centraal-stedelijke delen van het regionale systeem waarbinnen ze opereren. Deze bevinding houdt echter niet in dat alle naar revitalisering snakkende compact-stedelijke gemeenschappen zich in de komende tijd zouden moeten richten op het aantrekken van creatieve industrieën of kleinschalige op zakelijke of politiek-bestuurlijke dienstverlening gerichte bureaus. De mogelijkheid dat een dergelijke poging succes oplevert, is namelijk over het geheel genomen tamelijk beperkt. Slechts enkele steden per land, voornamelijk behorend tot de al eerder in

Beeldend kunstenaars in een stedelijke context

Dat beeldend kunstenaars in dit land een beroepsgroep vormen waarvan de overgrote meerderheid in stedelijke milieus werkt en woont, behoeft nauwelijks nadere toelichting. In verscheidene studies is de laatste tijd bijvoorbeeld vastgesteld dat in Nederland bijna de helft van deze categorie kenniswerkers momenteel in Amsterdam woonachtig is. Daarnaast fungeren vooral steden met opleidingsfaciliteiten in deze kunstsector als woon- en werkplekken voor schilders, beeldhouwers en andere beeldend kunstenaars (De Wijs-Mulkens 1999; Van der Meer 2000). Dit betekent dat voornamelijk de volgende vragen nog een antwoord behoeven. Vormt deze concentratie van kunstenaars in Amsterdam in hoofdzaak een concentratie op regionaal niveau, dat wil zeggen op het niveau van de hoofdstad en omgeving als regionaal *daily urban system*? Of gaat het hier bovendien om concentraties op lokaal niveau binnen de stad? En welke standplaatskwaliteiten hebben ertoe bijgedragen dat Amsterdam voor bijna 50 procent van de beeldend kunstenaars in dit land als vestigingsmilieu fungeert?

Gezien de woonadressen van de hoofdstedelijke beeldend kunstenaars is momenteel van uitgesproken concentraties op buurtniveau geen sprake. Binnen Amsterdam zijn tegenwoordig blijkbaar geen *Bohemians* aanwezig. Wel kan in het ruimtelijke spreidingspatroon van deze beeldend kunstenaars eenzelfde tendentie tot concentratie worden vastgesteld als eerder in dit betoog voor de jonge alleenstaande starters als bewonerscategorie is waargenomen: een duidelijke oververtegenwoordiging binnen de oudere centraal gesitueerde stadsdelen. Met andere woorden, ook de hoofdstedelijke beeldend kunstenaars lijken in hun dagelijkse bestaan gebonden te zijn aan een krap bemeten *daily system*. De stelling dat lokale opeenhoping van schilders, beeldhouwers en keramisten de laatste tijd in Amsterdam niet meer aan de orde is, wordt hier echter met enige aarzeling geformuleerd. Wat betreft de geïnterviewde kunstenaars kan namelijk niet worden ontkend dat hun individuele relatienetwerken vaak een lokaal accent bezitten doordat relatief veel bevriende kunstenaars vrijwel om de hoek van de betrokkene blijken te wonen en werken.

Deze persoonlijke netwerken zijn waarschijnlijk zo onderscheidend per individu, en gaan in ieder geval zo weinig gepaard met onderlinge koppeling en groepsvorming, dat het creëren van lokale gemeenschappen nauwelijks aan de orde is. Vroeger, bijvoorbeeld ten tijde van de Tachtigers en de Amsterdamse impressionisten, aan het eind van de negentiende eeuw dus, was dat volgens zeggen wél het geval en vormden zich, zowel in de stad als in het ommeland, bijvoorbeeld in Laren en Blaricum, echte kunstenaarskolonies (Heyting 1994).

Binnen de hoofdstedelijke regio mag dan slechts in uiterst graduele mate sprake zijn van ruimtelijke clustering van beeldend kunstenaars in specifieke buurten en kernen, de Amsterdamse regio in totaliteit vormt ten opzichte van andere regio's in het land wel duidelijk een concentratiemilieu voor deze

dit verband genoemde categorie oude gerenommeerde bestuurs- en handelscentra, lijken in dit opzicht kansrijk. Evenmin houdt deze bevinding in dat indien steden zich na rijp beraad toch willen richten op het aantrekken van kenniswerk, zij zich uitsluitend zouden moeten concentreren op het aanwerven van creatieve industrieën of kleinschalige kantoorachtige dienstverleners.

Ook het aantrekken van andere soorten kenniswerk kan in sommige gevallen goed mogelijk zijn, bijvoorbeeld in de vorm van bepaalde researchactiviteiten in de bètasector in aansluiting op gespecialiseerde universitaire faciliteiten ter plaatse, zoals een academisch ziekenhuis of een universitair instituut voor landbouwstudies. Bovendien kunnen specifieke regionale of lokale initiatieven voor de introductie van kenniswerk, blijkens de veldwerkgesprekken, in dit verband soms een stimulerende rol spelen.

Kortom, dit hoofdstuk mondt uiteindelijk uit in twee conclusies. De eerste algemene slotsom blijft, ondanks alle kanttekeningen, dat kenniswerk in deze tijd, vanwege het intensieve face-to-face-interactiegehalte van de betreffende bezigheden, als specifieke vorm van ruimtegebruik in groeiende mate mogelijkheden biedt voor het revitaliseren van de economische structuur in (deels) compact ingerichte steden. Alleen moet, in aansluiting hierop, tegelijk als tweede conclusie worden vastgesteld dat in beginsel wél in elke stad, zowel gelet op de maatschappelijke als op de ruimtelijke verhoudingen binnen en rondom die stad, eigen specifieke condities gelden voor de aanwezige mogelijkheden en beperkingen van de verschillende vormen van kenniswerk. Juist deze specifieke omstandigheden maken het zowel voor de stedelijke autoriteiten daar als voor individuele participanten ter plaatse mogelijk om met eigen beleid en initiatieven te trachten het kenniswerkprofiel ter plaatse te verbeteren of bij te stellen.

Deze bevindingen houden niet in dat de ideeën van Castells en Sassen c.s. over de toenemende globalisering van de economische verhoudingen en de daardoor steeds meer op afstand van het lokale niveau rakende sturing van de ruimtelijke organisatie binnen de stedelijke regio's in het Westen hier geheel worden afgewezen. Dit is namelijk zeker niet het geval. Daarvoor maakten bijvoorbeeld de veldwerkgesprekken te zeer duidelijk dat zowel de aanwezigheid op zich van de grote banken en zakelijke dienstverleners in Amsterdam als hun ruimtelijke positionering binnen de stad in toenemende mate afhankelijk zijn van institutionele ontwikkelingen op wereldschaal. Het besef dat in het Westen in de komende tijd meer en meer sprake zal zijn van globaliseringseffecten, speelt in deze beschouwing dan ook zeker mee. De door Storper c.s. verwoorde vaststelling dat de regionaal-economische dynamiek in de meeste Westerse stedelijke constellaties tot nu toe, ondanks allerlei op globalisering duidende symptomen, nog steeds voornamelijk het product lijkt te zijn van interacties op nationaal en regionaal schaalniveau, geldt echter evenzeer als uitgangspunt voor dit betoog. Vandaar ook de

kunstenaars. De grondslagen hiervan zijn gemakkelijk aan te geven. Om te beginnen vormt het hoofdstedelijke regionale cluster het voornaamste concentratiegebied voor de galeries en kunsthandels in dit land, alsmede een ongeëvenaard brandpunt van musea. Daarnaast biedt Amsterdam plaats aan een relatief groot aantal prominente opleidingen op dit gebied, zoals aan de postacademiale werkplaatsen van de Rijksacademie en De Ateliers. En tenslotte fungeert de hoofdstedelijke regio ook in andere cultuursectoren – muziek, radio en tv, film, uitgeverijen e.d. – als het voornaamste centrum in Nederland. Dat de regio Amsterdam bijgevolg ook een belangrijk concentratiemilieu blijkt te zijn voor beeldend kunstenaars behoeft dan ook niemand te verrassen. De grote voordelen die aan deze agglomerering van creatieve bedrijvigheid verbonden zijn, komen in de interviews ook herhaaldelijk aan de orde. Eén kunstenaar zegt in dit verband: ‘Een goede kennis van mij die is heel lang directeur geweest in (...) Middelburg. Die maakte daar echt supergoede tentoonstellingen voor de beeldende kunst, maar er komt geen hond, omdat je (...) voor één expositie ga ik niet twee en een half uur in de trein zitten, snap je. Ja, de kwaliteit was heel hoog en was ook heel interessant. Maar het lag gewoon te ver af’.

En een professional in de museumwereld merkt op: ‘Galeries in Rotterdam hebben het gewoon moeilijker dan in Amsterdam. Er zijn er gewoon niet zoveel, daardoor trekt het ook minder publiek. Amsterdam heeft gewoon van oudsher een hele belangrijke culturele functie gehad (...) En het versterkt elkaar in de zin dat je een goede opleiding hebt, galeries, andere kunstexpositieruimtes, belangrijke musea, ook veel buitenlanders die hier naartoe komen.’

Deze opeenhoping wordt, geheel conform de literatuur, door verschillende geïnterviewden op zichzelf als agglomeratiekwaliteit van Amsterdam opgevat: ‘In Amsterdam is dat ook zo (...). Men vindt er een artistiek klimaat. Wat bepaalt dit artistieke klimaat? Eén aspect is dat van het warenhuisachtige, waarin je jouw artikel moet afzetten tegenover anderen, dat je werk specifiek maakt. En dus de concurrentie ook (...), je moet op je tenen staan want je wilt (...) je bent toch óók wat! Je wilt je toch ook laten zien als kunstenaar met datgene wat specifiek is voor jou. Dat wil je graag naar buiten brengen.’

Intussen vertegenwoordigt Amsterdam voor beeldend kunstenaars internationaal gezien als centrum van kunstproductie lang niet de top. New York, Londen en Berlijn worden in de interviews vaak als de echte topcentra aangewezen. Eén van de geïnterviewde kunstenaars blikt terug op zijn ambities op dit punt als jong kunstenaar: ‘Na De Ateliers leek Nederland heel klein en voorspelbaar (...) ja, New York was het centrum voor de kunst. Daar gebeurde alles. En als je dus tijdschriften doorbladerde, de kunsttijdschriften en ook de tentoonstellingen (...) dat waren allemaal kunstenaars uit New York. Ook veel schilders waar ik van hield, (...) de schilders die nog leefden, die zaten bovendien, ja, die leefden in New York. Dus ik had zoiets: daar moet ik ook naar toe. Net zoals ze vroeger naar Parijs gingen.’

hiervoor verwoorde opvatting, waarin zelfs nog expliciet plaats is ingeruimd voor lokale en regionale economische en politiek-bestuurlijke initiatieven en acties als verklaringsgrond voor de maarschappelijke en ruimtelijke organisatie van het kenniswerk (Storper 1997).

En een professional uit het kunstonderwijs constateert in dit verband: 'Buitenlandse kunstenaars stormen af op de Rijksacademie, maar verdwijnen daarna ook weer direct naar het buitenland. Eigenlijk op zoek naar daar waar het 'heet' is. Er gingen dan ook veel Nederlanders mee naar het buitenland al was het maar omdat ze vrienden waren geworden met die buitenlandse kunstenaars. Mee naar Londen, mee naar Parijs, mee naar Brussel, Berlijn.'

Nu was deze professional ten tijde van het interview nog relatief optimistisch over de groeiende attractie van Amsterdam als internationaal kunstcentrum. In de meeste vraaggesprekken overheerst namelijk de opinie dat Amsterdam weliswaar op nationaal niveau als het voornaamste centrum en brandpunt van creatieve interactie fungeert, maar in internationaal verband gezien niet meer is dan een modaal centrum.

Wel is de stad door veel buitenlandse kunstenaars een tijd lang als een uiterst leefbaar werkmilieu gezien, waar het tijdelijk goed toeven is. Of dit momenteel nog geldt, is echter onzeker. De toentertijd gebruikte argumenten voor dit goede toeven – goedkoop verkrijgbare werk- en woonruimte, een liberaal subsidiebeleid ten opzichte van beeldend kunstenaars uit het buitenland, een liberaal klimaat voor gebruikers van drugs – gelden momenteel wellicht niet meer zo (De Ruijter 1988; zie ook Florida 2005).

Publieke interactie: een blijvende stedelijke kwaliteit

Interactie als thema in de literatuur

In de loop van de negentiende eeuw krijgt in het Westen het stedelijke openbare leven voor het eerst een massaal karakter. Publieke voorzieningen en plekken worden intensief gebruikt door een bezoekersbestand van winkelende, uitgaande en flanerende burgers. Hierbij versterken twee ontwikkelingen elkaar.

Om te beginnen vormt zich binnen de in dit tijdvak explosief groeiende stedelijke bevolking een even snel in omvang toenemende deelpopulatie van economisch welvarende en cultureel geschoolde burgers. Deze burgers beschikken over de middelen om zich als bezoekers en gebruikers van publieke voorzieningen te manifesteren. In wisselwerking hiermee groeit in dezelfde eeuw het aantal publieke faciliteiten in de steden op uitbundige wijze. Hierbij gaat het zowel om winkels, warenhuizen, theaters, concertzalen en cafés als om publieke parken en dierentuinen. Zulke faciliteiten bestonden tot diep in de achttiende eeuw of in het geheel niet, of zij werden slechts aangeboden in de vorm van privé-voorzieningen in of rondom de paleizen en villa's van de adellijke, geestelijke en politiek-bestuurlijke elite.

Deze opbloei van een publiek stedelijk leven in een publiek stedelijke ruimte staat niet op zichzelf. Er is in deze eeuw van industrialisatie namelijk niet alleen sprake van een aanzienlijke stedengroei, maar ook van een toenemende ruimtelijke differentiatie binnen de steden. De opkomst van zelfstandige kantorencentra, industrieterreinen, uitgaansgebieden, winkelzones en woonbuurten geeft vorm aan deze differentiatie. Een voortdurend scherper wordende scheiding tussen woning en werk binnen de uitdijende stedelijke clusters, mede in de hand gewerkt door de snelle toename van het aantal verplaatsingsmogelijkheden voor de ingezetenen, vormt van deze ontwikkeling een in het oog springend symptoom. Het ontstaan van afzonderlijke winkel-, uitgaans- en cultuurclusters, in deze eeuw nog vrijwel altijd gelegen in de oude binnenstadscentra, maakt deel uit van deze stedelijke transformatie (Bahrdt 1961; Lofland 1977, 1998; Wagenaar 1990, 1998; Hall 1998).

Sindsdien heeft deze ontwikkeling zich voortgezet. Ook in de twintigste en eenentwintigste eeuw kan een aanhoudende groei worden vastgesteld van het aantal stedelingen en ommelandbewoners met voldoende animo en middelen om regelmatig te participeren in het stedelijke publieke leven. Ook neemt het aantal publieke attracties in de steden voortdurend toe. Vooral de laatste vijfentwintig jaar is de groei in beide opzichten explosief. Het kan daarom nauwelijks verrassend worden genoemd dat deskundigen deze publiekstedelijke verpozingfunctie nu beschouwen als een van de weinige

Jonge starters en hun gebruik van publieke faciliteiten

In 1999 promoveerde de stadsgeograaf Jos Gadet op een veldwerkstudie waarin jonge alleenstaande hoofdstadbewoners zijn ondervraagd over hun betrokkenheid op het Amsterdamse uitgaans-, winkel- en cultuurcentrum. De onderzoeker onderscheidt in deze studie drie typen jonge alleenstaande starters. In de eerste plaats ondervraagt hij 'studenten', dat wil zeggen studerende alleenstaanden, jonger dan 27 jaar en met een bescheiden maandinkomen van gemiddeld ruim 900 gulden. Daarnaast praat hij met 'werkers', dat wil zeggen met full time werkende alleenstaanden met een leeftijd tussen de 27 en 35 jaar, met een gemiddeld maandinkomen van bijna 2.400 gulden. En tenslotte interviewt hij ook nog 'bohemians', eveneens met een leeftijd tussen de 27 en 35 jaar, deels nog studerend en deels met nauwelijks enig gewin opleverende beroepsmatige bezigheden, overwegend in de *creative industries*. Deze bohemians hebben bijgevolg in doorsnee een laag inkomen dat gemiddeld ongeveer 1.200 gulden per maand bedraagt. Gadet baseert zijn rapportage op deze typologie. Hij acht verschillen in levenservaring als zelfstandig levende stadsbewoner en in gerichtheid op de eigen carrière relevant als verklaringgrond voor verschillen in betrokkenheid van starters op het stedelijke publieke leven. Per type is een twintigtal representanten ondervraagd. Van de 20 studenten volgen er 17 een gamma of alfaopleiding; van de 20 werkers werkt de overgrote meerderheid in de kantorensector; van de 20 bohemians studeert een minderheid nog steeds, terwijl de meerderheid als zelfstandige in de kunstensector of in de mediawereld opereert. Slechts 10 van de 60 ondervraagden zijn Amsterdammer van geboorte.

In algemene zin blijkt de uithuizigheid van starters groot te zijn, groter dan van welke andere bevolkingscategorie ook. Bovendien is de voorliefde van deze starters voor het stedelijke leven groot. In het vierde hoofdstuk van het voorafgaande betoog is, toegespitst op Amsterdamse starters, zowel deze stedelijke uithuizigheid als deze voorliefde voor de stad als leefmilieu al uitvoerig aan de orde gesteld. In dit kader zal op deze gerichtheid op de stad van Amsterdamse starters worden doorgesproken. In de interviews is onder andere uitgebreid ingegaan op de motieven van de ondervraagde starters om in de hoofdstad te gaan of blijven wonen. Zelfs de net als starters begonnen studenten zijn al tamelijk beslist in hun reactie op deze vraag. Een student omschrijft zijn beweegredenen om in de hoofdstad te gaan studeren bijvoorbeeld als volgt: 'De diversiteit trok me ook heel erg aan. Als dat niet zo is, zou ik me veel minder kunnen ontplooien. Je loop hier overal tegenaan, je kunt er niet omheen. Ik denk dat dat beter voor mij is omdat ik het zelf niet opzoek.'

Een collega merkt hierover op: 'Je hebt hier alles, je kunt er alles doen wat je maar wilt en theaters bezoeken. Want hier is gewoon het epicentrum van alles.'

nog kansrijke bestaansbronnen voor de oude steden in het Westen. Voor het overige worden zij immers voornamelijk gekenmerkt door voortgaande ruimtelijke deconcentratie. Hierna gaan wij nader in op deze kans.

De stedelijke publieke ruimte tot in de jaren zestig van de vorige eeuw

Tot diep in de twintigste eeuw behoudt het overgrote deel van de grootstedelijke clusters in het Westen, zeker in Europa, een monocentrische opbouw. Daar zijn een groot deel van de aan fabrieken en kantoren gebonden bedrijvigheid gevestigd, evenals de op verzorging van de bevolking gerichte gespecialiseerde culturele, recreatieve en winkelfuncties. Vooral laatstgenoemde publieke activiteitsvormen vinden in dit tijdvak nog vrijwel geheel plaats in de binnensteden van de stedelijke agglomeraties. Alleen daar kan daarom tot in de jaren zestig van de vorige eeuw frequent winkeland, uitgaand of cultuur consumerend publiek worden opgemerkt, op gezette tijden aangevuld met toeristen.

En slechts in deze binnenstedelijke centra kan in die dagen dan ook in significante mate face-to-face-contact worden waargenomen tussen mensen die elkaar niet of nauwelijks kennen. In de overige stadsdelen van de meeste agglomeraties overheerst tot in diezelfde jaren zestig de rust. Rechtstreekse interactie vindt slechts plaats tussen ingezetenen die elkaar tenminste van gezicht kennen, ofwel als collega-werknemer ofwel als buurt- of clubgenoot. Vreemden worden in deze niet-centrale stadsdelen in die jaren zelden gesignaleerd.

Verscheidene wetenschappers beginnen in de loop van de twintigste eeuw ideeën te ontwikkelen over de grondslag van dit contrast in interactieprofiel tussen het centrale kerngebied in een stad en de omringende stadsdelen. Vooral de in het oog springende stedelijke drukte op de straten en pleinen in de stadskern heeft daarbij hun aandacht. De al eerder in dit betoog aangehaalde Duitse socioloog Bahrtd publiceert in 1961 zijn boek 'Die moderne Grosstadt', een beschouwing over interactie in de stedelijke openbaarheid. De Noord-Amerikaanse publicisten Sennett en Lofland komen in de jaren zeventig met hun eerste essays over het publieke leven in steden, Sennett in zijn boek over 'personal identity and city life' en Lyn Lofland in haar boek over 'a world of strangers; order and action in urban public space'. En ook de Nederlandse stadsgeograaf Heinemeijer publiceert al in 1967 een essay over 'the urban core as a centre of attraction' (Bahrtd 1961; Heinemeijer in University of Amsterdam 1967; Sennett 1970; Lofland 1977; zie voorts: Bahrtd 1968; Heinemeijer 1970; Sennett 1977, 1990; Lofland 1998).

De meest uitgewerkte ideeën in dit verband stammen van Bahrtd en Lofland. Deze twee sociologen komen, onafhankelijk van elkaar, tot een nagenoeg identieke omschrijving van interactiesituaties die kenmerkend zouden zijn voor de moderne stad. Beide auteurs benadrukken in dit verband vooral de opkomst van afzonderlijke 'publieke' en 'privé' contactsituaties in de grote steden. Beiden onderkennen daarnaast het bestaan van interactiesituaties die noch als openbaar noch als privé kunnen worden bestempeld. Zij wijzen daarbij onder andere op de interacties op de werkplek.

Eigenlijk zeggen alle ondervraagde studenten wat dit betreft hetzelfde. Behalve de aanwezigheid van allerlei instellingen voor hoger onderwijs vormt in Amsterdam vooral de beschikbaarheid van talrijke musea, theaters, popmuziektempels en andersoortige podia een concreet motief voor hen om in de hoofdstad te gaan studeren. Andere studenten blijven in hun reactie vager en hebben het slechts over Amsterdam als leuke of spannende stad. Alle ondervraagde studenten zijn volgens eigen zeggen echter duidelijk als *urbanites by choice* aan te merken. Karakteristiek voor deze Amsterdamse studenten is dan ook dat zij in meerderheid niet zozeer vanwege de kwaliteit van de aangeboden studies in de stad zijn gaan wonen, maar vanwege het leefklimaat. Van de ondervraagde studenten verwijst namelijk 60% in zijn reactie naar dit stedelijk klimaat; slechts 20 procent maakt melding van de bijzondere kwaliteiten van het studieaanbod in de hoofdstad (Gadet 1999: 51 e.v.; Van der Meer 1996).

Voor de ondervraagde werkers geldt hetzelfde. Van deze werkers zijn er drie vanaf hun geboorte in de stad woonachtig, zijn er elf als student gaan wonen en hebben er zes als werker een baan gekregen. In alle gevallen blijkt hun oordeel over het wonen in Amsterdam vervolgens positief te zijn, zodat ook zij als *urbanites by choice* kunnen worden beschouwd. Hun opinies over de kwaliteiten van de hoofdstad als verblijfplaats zijn hechter doortimmerd dan die van de studenten. Hun ervaring met het leven ter plaatse is namelijk veel groter. Een voorbeeld van een dergelijke opinie is de volgende: 'Die aantrekkingskracht van Amsterdam bestaat uit de mensen die hier wonen, meestal in dezelfde omstandigheden als ik, de mogelijkheden en activiteiten die de stad biedt, de dingen die te zien zijn, de hoeveelheid aan activiteiten hier, er is zoveel te doen, je leert zoveel mensen kennen, je hoeft absoluut geen moeite te doen om je te vermaken hier, d'r is hier veel aanloop, er wordt hier ontzettend veel gedaan.'

En een vrouwelijke collega merkt in dit verband op: 'Ik heb "Schoevers Europese secretaresse" gedaan in Utrecht en daarna ben ik daar gaan werken. Daar ben ik nog een paar jaartjes blijven hangen. Maar je merkt wel dat Utrecht gewoon echt een studentenstad is. Je ziet niet zoveel als wanneer je in Amsterdam woont (...). Ik vond echt alles wat daar te doen is op studenten gericht en heel weinig op werkende mensen. En als je dan een paar jaar werkt heb je zoiets van: daar pas ik niet meer tussen. En in Amsterdam heb je voor ieder wat, voor studerende én voor werkende.'

Ook voor deze werkers vormt de kwaliteit van de hoofdstad als leefmilieu dan ook vaker dan de baan die ze hebben, het motief waarom zij ter plaatse woonachtig zijn. Van de werkers verwijst zelfs 70 procent naar de stedelijke kwaliteiten van de stad als vestigingsmotief en slechts 20 procent naar de werkplek aldaar (Gadet 1999:53 e.v.).

De bohemiens missen, in tegenstelling tot de studenten en werkers, in meerderheid een directe intensieve zakelijke binding met de stad vanwege professionele verplichtingen. Hun interesse in de hoofdstad als leefmilieu is bijgevolg in nog sterkere mate bepalend voor hun aanwezigheid ter plaatse;

Tabel 10. Typering van interactiesituaties

	Publieke interactiesituaties	Parochiale interactiesituaties	Privé-interactiesituaties
Toegankelijkheid	Vrije toegang voor iedereen	Vrije toegang voor insiders; ballotagemechanismen t.a.v. outsiders	Alleen vrije toegang voor leden van het huishouden e.d. Anderen alleen toegang na toestemming
Aanwezig faciliteitenbestand	Uitgebreid en divers opgebouwd faciliteitenbestand voor allen	Faciliteiten gericht op insiders (collega- werknemers, buurtgenoten e.d.)	Faciliteiten gericht op leden van het huishouden e.d.
Aanwezig participantenbestand	Uitgebreid divers opgebouwd participantenbestand; overwegend vreemden t.o.v. elkaar; wisselende aanwezigheid	Insiders; kennen elkaar veelal tenminste oppervlakkig; min of meer vast bestand van insiders	Leden; kennen elkaar door en door; vast ledenbestand
Organisatiestructuur	Geen interne bindingen; geen interne hiërarchie; gelijkwaardigheid van aanwezigen t.o.v. elkaar (marktverhoudingen)	(Deels) formele interne organisatie; aanwezigheid van interne hiërarchie	Hechte informele organisatie, (deels) gebaseerd op tradities; aanwezigheid van interne hiërarchie
Karakteristiek interacties/ transacties	Transacties vrijblijvend; vaak eenmalig; vluchtig; hoge mate van anonimiteit	Transacties (formeel) gestructureerd; vaak herhaald; verhoudingen zakelijk coöperatief	Transacties (informeel) hecht gestructureerd; verhoudingen persoonlijk

Lofland werkt deze indrukken uiteindelijk het meest expliciet uit. Zij maakt daartoe een onderscheid tussen *private realms*, *parochial realms* en *public realms*. In dat verband omschrijft zij *realms* als ruimten die hun karakter voor alles ontlenen aan het profiel van de zich ter plaatse afspelende face-to-face-interacties. Binnen *private realms* is de interactie gekenmerkt door 'ties of intimacy among primary groups, members who are located within households and personal networks.' Bij *parochial realms* gaat het om 'a sense of commonality among acquaintances and neighbors who are involved in interpersonal networks that are located within communities.' En ten slotte is van *public realms* sprake in situaties waarin in substantiële mate rechtstreekse interactie aan de orde is tussen individuen die 'tend to be personally unknown or only categorally known to one another.' Vervolgens stelt Lofland: 'to oversimplify a bit, the private realm is the world of the household and friend

75 procent van de bohemiens noemt dit argument om zijn presentie in Amsterdam te verklaren, terwijl slechts 10 procent professionele binding als motief vermeldt. Voor het overige wijken hun gevoelens met betrekking tot de stad nauwelijks af van die van de andere twee startercategorieën. Hoogstens zijn hun opinies over de levenssfeer in de hoofdstad nog meer uitgesproken. Een geïnterviewde kunstenaar stelt in dit verband bijvoorbeeld vast: 'Maar als ik het dan met Den Haag ga vergelijken vind ik Amsterdam veel plezieriger, in bijna alle opzichten (...). Den Haag vind ik veel suffer. Het idee dat er wat leeft op kunstgebied vind ik heel belangrijk (...). Ik heb zoiets van Amsterdam is een uitdaging, artistiek gezien, dat was voor mij een hele belangrijke reden om terug te komen.'

Een andere bohemien verwijst kort naar het grote aanbod van culturele activiteiten. En een derde soortgenoot meldt: 'Amsterdam heeft een kosmopolitische sfeer die je verder in Nederland nergens aantreft. Steden als Utrecht of Haarlem zijn aantrekkelijk omdat ze mooi zijn en er leuke cafés zijn, maar ik denk dat als je er woont je heel snel bent uitgekeken.' (Gadet 1999 55 e.v.)

Hoe ziet de participatie van deze drie groepen starters er in meer uitgesplitste vorm uit? Welke publieke voorzieningen en plaatsen worden door deze studenten, werkers en bohemiens meer dan sporadisch bezocht? Tabel 11 geeft in dit opzicht een zekere indruk.

Een eerste indruk kan al worden geformuleerd. Demonstratief buitenshuis consumeren lijkt het duidelijkst aan de orde te zijn bij de relatief welgestelde werkers. Hun bezoek aan restaurants kan in dit verband als indicator worden gezien, zeker als daarbij wordt bedacht dat hun voorkeur bij dit bezoek, veel meer dan bij studenten en bohemiens, blijkt uit te gaan naar de betere en duurdere restaurants (Gadet 1999). In contrast hiermee is bij de bohemiens het duidelijkst sprake van gerichtheid op de stad als een cultureel en historisch centrum. Zo blijken bohemiens veruit het meest 'zomaar' in de stad rond te wandelen, terwijl ze bovendien significant vaker gebruik maken van de culturele voorzieningen daar.

Een nadere beschouwing van de motieven van de geïnterviewde starters voor de keuze van hun bezigheden, wijst uit dat bij deze keuze in hoofdzaak twee soorten doelstellingen een rol spelen: sociaal-communicatieve doelstellingen, dat wil zeggen doelstellingen die betrekking hebben op de sociale contacten die de betreffende bezigheden met zich meebrengen, en op economisch of cultureel rendement gerichte doelstellingen, dat wil zeggen doelstellingen die verband houden met de kwaliteit van de geleverde goederen en diensten, het gehalte van de bezochte voorstellingen en concerten en het niveau van de genoten maaltijden. Twee conclusies lijken vervolgens het vermelden waard. Om te beginnen valt op dat, gelet op de door de ondervraagde starters als complete steekproef gegeven antwoorden, communicatieve argumenten en rendementoverwegingen een nagenoeg gelijkwaardige rol spelen als antwoordcategorieën.

and kin networks: the parochial realm is the world of the neighborhood, workplace, or acquaintance networks; and the public realm is the world of strangers and the "street"' (Lofland 1998:9-11).

De overeenkomst tussen de typeringen van beide wetenschappers is zo groot dat hun kenschetsen van de drie onderscheiden interactiesituaties in één classificatie kunnen worden samengebracht (zie tabel 10). Blijkbaar hebben beiden uitvoerig geparticipeerd in het stedelijke publieke leven van de jaren zestig en hebben zij daarbij gelijksoortige indrukken opgedaan.

Wel zijn sommige collega's van mening dat zowel Bahrdt als Lofland een te liefelijk beeld schetsen van de Westerse stad als veelkleurig concentratiepunt voor alle mogelijke bezoekerscategorieën, die in de openbare ruimte vreedzaam en op voet van gelijkheid met elkaar interacteren. De schaarse informatie die voor dit betoog is opgespoord over het publieke leven in Noord-Amerikaanse en Europese steden halfweg de twintigste eeuw, maakt aannemelijk dat een dergelijke kritiek niet geheel ongegrond is (Cornuau e.a. 1965; Bruseker e.a. 1966). Zoals blijkt uit deze op veldwerk gebaseerde studies, worden de binnenstedelijke publieke centra van Parijs en Amsterdam omstreeks 1960 bepaald niet door alle bevolkingsgroepen in gelijke mate bezocht. Bovendien blijken de bezoekers van de betreffende centra, wat betreft hun participatie in de publieke ruimte, zich in belangrijke mate op eigen plaatsen en faciliteiten te richten, soort bij soort. Het aansprekende beeld van veelkleurig geoutilleerde publieke stadscentra die massaal worden bezocht door een gevarieerd samengesteld omvangrijk publiek, blijft niettemin intact, dankzij het monocentrische karakter van vrijwel alle steden in die jaren. Pas in de loop van de jaren zestig beginnen de verhoudingen binnen de Europese steden in dit opzicht te veranderen.

De stedelijke publieke ruimte vanaf de jaren zestig

In deze jaren zestig vangt ook in Europa, ten minste tien jaar later dan in Noord-Amerika, een ruimtelijke transformatie aan. De tot dan toe overwegend morfologisch samengebalde stedelijke clusters beginnen uiteen te waaiëren tot *daily systems* met een regionale omvang. Groeiende aantallen bewoners en bedrijven verhuizen vanuit de aloude compact-stedelijke kerngebieden naar minder dicht bebouwde locaties buiten deze kernsteden. Bovendien blijken steeds meer bewoners en bedrijven, strevend naar participatie in zo'n stedelijk cluster, niettemin niet meer naar het compacte kerngebied van dit cluster te verhuizen, maar in plaats daarvan naar het suburbane ommeland.

Deze ontwikkeling is ook aan de orde in de ruimtelijke spreiding van de publieke voorzieningen en attracties binnen de stedelijke clusters. De tot in de jaren zestig monocentrisch gestructureerde steden raken getransformeerd tot regionaal-stedelijke regio's met een policentrische structuur. Het aantal knooppunten met publieke functies en publiek leven buiten de oude binnensteden groeit sindsdien snel. Zowel in buurten aan de stadsrand als in luxe suburbs, groeikernen en tot dan toe min of meer op zichzelf staande stadjes en dorpen in de buurt van de grote steden komen belangrijke winkel-

Tabel 11. Bezigheden in de hoofdstedelijke publieke ruimte

	Studenten (N=20)	Werkers (N=20)	Bohemiens (N=20)
Cafébezoek	20 100%	19 95%	17 85%
Restaurantbezoek	13 65%	18 90%	12 60%
Bioscoopbezoek	15 75%	14 70%	15 75%
Theater- museum- en concertbezoek	10 50%	6 30%	14 70%
'Funshoppen'	12 60%	12 60%	6 30%
Bezoek aan parken e.d.	13 65%	14 70%	16 80%
Rondwandelen in de stad	5 25%	7 35%	15 75%

en uitgaanscentra tot ontwikkeling. Ten dele gaat het hierbij om bestaande wijk- en dorpscentra die worden omgebouwd tot centra met een meer grootstedse allure, ten dele betreft het ook volledig nieuw geconstrueerde centra. Deze omslag van een monocentrische naar een policentrische orde in de spreiding van het publieke leven gaat bovendien gepaard met economische en sociaal-culturele profilering van de betreffende publieke centra. Deze centra blijken ten opzichte van elkaar gespecialiseerd te raken, zowel wat betreft het soort publieke faciliteiten dat wordt aangeboden als wat betreft de sociale signatuur van het publiek.

In combinatie met elkaar bewerkstelligen deze transformaties, vooral in stedelijke agglomeraties van enige omvang, het ontstaan van een veelkleurig ruimtelijk mozaïek van publieke centra. Er komen op hoog geschoolde alleenstaande starters ingestelde voorzieningenclusters in de stadskern, die worden gekenmerkt door een ruim bestand van terrassen en exotische eethuizen. Etnische markten ontstaan in door goedkope huurwoningen gedomineerde stadsbuurten; exclusieve in *country style* ingerichte winkelen uitgaanscentra in luxueuze suburbs; kindvriendelijk vormgegeven winkelconcentraties voor autochtone gezinnen in buitenwijken en groeikernen; specifieke vermaakscentra aan het voormalige havenfront, speciaal voor toeristen voorzien van een historisch decor (Gadet 1999; zie voorts Zukin 1991, 1995; Sorkin 1992; Knox 1993; Scott & Soja 1996). Een van de gevolgen van deze fragmentering van de publieke centrumfuncties is dat ook het oude publieke centrum in de stadskern in nagenoeg alle gevallen geprofileerd is geraakt, zowel wat betreft het faciliteitenbestand als gelet op het publiek. Vaak vormen momenteel jonge en jong middelbare hoog opgeleide alleenstaanden de dominante bezoekersgroep, in andere gevallen toeristen.

Ondanks deze profilering is de publieke drukte in de meeste stadskerncentra echter groter dan ooit. In verschillende gevallen is de aanwezigheid van de genoemde uithuizige bezoekersgroepen in deze centra nu zelfs zo prominent dat de betreffende publieke binnenstadscentra in de vakliteratuur al verschillende malen zijn bestempeld als recreatieve 'themaparken'. De oude kern van Venetië vormt hiervan een bekend voorbeeld (Fishman 1987; Zukin 1991, 1995; Knox 1993; Scott 1996).

Twee visies op de grondslag van deze transformatie

Over de grondslag van deze groeiende sociaalruimtelijke profilering van het publieke leven, vooral ook in de aloude binnenstedelijke publieke centra, zijn de deskundigen het op het eerste gezicht wel eens. Drie elkaar versterkende factoren lijken in dit verband een rol te spelen.

In de eerste plaats is duidelijk sprake van een explosieve verruiming van de vraag naar publieke voorzieningen en attracties. Deze vraag is de laatste vijftientig jaar sneller gegroeid dan ooit tevoren, vooral als gevolg van een gestaag toenemende welvaart in de meeste Westerse landen. Daarnaast heeft deze vraag een steeds meer gevarieerd karakter gekregen, als uitvloeisel van een voortdurende groei van het aantal soorten gebruikers ter plaatse. Individualiseringsprocessen en emancipatiebewegingen hebben

Dit is opmerkelijk. In de vakliteratuur wordt de voorkeur van specifieke bevolkingsgroepen voor grootstedelijk uitgaan en winkelen in het algemeen namelijk nagenoeg uitsluitend in verband gebracht met argumentaties die de kwaliteit en exclusiviteit van de in grootstedelijke centra aangeboden diensten en producten betreffen. Communicatieve argumenten worden in diezelfde literatuur ter verklaring van participatie in stedelijke publieke centra daarentegen slechts weinig opgevoerd. Zo bezien gelden voor de ondervraagde starters blijkbaar bijzondere omstandigheden die hun afhankelijkheid van directe informele interactie met buitenshuis levende contactpartners extra groot maken. Het is bijvoorbeeld welhaast zeker dat de ondervraagde starters, op grond van de omstandigheid dat zij in meerderheid alleen leven, extra afhankelijk zijn van sociale contacten buitenshuis.

Hiermee is een tweede conclusie aangeroerd. Gegeven de gemiddeld sterke gerichtheid van de geïnterviewde starters op communicatieve condities, verschillen de drie benaderde categorieën starters wél op merkbare wijze in de mate waarin zij communicatieve argumenten aanvoeren voor hun participatie in stedelijke publieke centra. De studenten benadrukken communicatieve overwegingen het sterkst. In bijna 70 procent van de gevallen dragen zij dit soort motieven aan ter verklaring van hun stedelijke publieke uithuizigheid. Bij de werkers en bohemians ligt dit percentage lager. In hun geval benadrukt slechts 40 procent van de ondervraagden overwegingen van communicatieve aard ter verklaring van hun bezoek aan stedelijke publieke centra. Daarentegen geven zij in 60 procent van de gevallen argumenten op die het economische of culturele nut van de in het publieke domein verrichte bezigheden benadrukken. Het is aannemelijk dat dit verschil voortvloeit uit de omstandigheid dat de recent in de stad gevestigde studenten voor het bevredigen van hun behoefte aan informeel contact in nog sterkere mate dan hun meer in de stad gewortelde oudere medestarters afhankelijk zijn van participatie in het stedelijke publieke leven. Zij bezitten immers in meerderheid nog nauwelijks vaste sociale relaties in de stad.

namelijk een toenemende diversiteit bewerkstelligd in de huishoudvormen. Bovendien heeft de steeds massaler wordende internationale migratie van werkzoekenden en politieke vluchtelingen naar de Westerse landen een eind gemaakt aan de etnisch-culturele homogeniteit binnen de meeste stedelijke regio's daar. Deze groei qua omvang en veelsoortigheid van de vraag naar publieke faciliteiten gedurende de laatste vijftig jaar is van aanvang af gepaard gegaan met ruimtelijke differentiatie in het woonpatroon van de onderscheiden categorieën consumenten. Binnen elke stedelijke regio is de ruimtelijke clustering vergroot van verschillende bewonersgroepen in naar prijsklasse en morfologische verstedelijkingsgraad onderscheiden woonmilieus. Het toenemende aantal publieke centra binnen deze regio's, elk met een eigensoortig geprofileerd assortiment van publieke faciliteiten, kan als een vanzelfsprekende consequentie van deze ontwikkeling worden gezien.

In veel beschouwingen over dit onderwerp wordt deze verklaring voor het ontstaan van geprofileerde publieke centra, die is gebaseerd op het groeiende belang van cultureel-economisch en ruimtelijk onderscheiden deelmarkten, meteen al gecombineerd met een tweede, evenzeer cultureel-economisch geïnspireerde verklaring. Het aanbieden van diensten in winkels en uitgaansgelegenheden blijkt, vooral in het Westen, de laatste dertig jaar in snel toenemende mate gepaard te gaan met het uitbouwen van de betreffende transactie tot een ware gebeurtenis. Bij het offeren van diensten zijn niet langer slechts de kwaliteit van het aangeboden product en het gehalte van de daarbij verleende service in het geding. Daarnaast wordt in toenemende mate nadruk gelegd op de attractiviteit van de totale ambiance waarin de betreffende dienst wordt gepresenteerd ofwel op de totale ervaring die de klant, of liever nog de 'gast', bij de transactie ondergaat. Pine en Gilmore beginnen hun boek over de *experience economy* om deze reden met een korte uitwijding over de prijs die een bezoeker betaalt voor een kopje koffie in café Florian op het San Marcoplein in Venetië. De vijftien dollar die de klant bij deze transactie kwijt is – het boek verschijnt voor het eerst in 1999 – wordt voor het overgrote deel betaald voor de totale ervaring van het zitten op dit caféterras op dat Plein, en nog slechts in beperkte mate voor de kwaliteit van de koffie of de bediening. Dit groeiende belang van de belevingswaarde die aan een transactie in een publieke gelegenheid is verbonden, maakt het des te noodzakelijker om aan te sturen op profilering van de vraag en aanbod in die gelegenheid. Alleen dan kunnen dergelijke ervaringswerelden in een uitgesproken vorm worden toegesneden op een speciaal publiek (Pine II & Gilmore 1999: 1 e.v.).

Ten slotte kan, wederom ten dele in dezelfde literatuur, nog een derde verklaring worden aangetroffen voor de groeiende profilering van publieke centra. In deze verklaring valt de nadruk vooral op juridische ingrepen ter bescherming van groepsbelangen. De groeiende kapitaalkracht van het merendeel van de consumenten in het Westen zou, mede als gevolg van de steeds groter wordende maatschappelijke differentiatie tussen deze consumenten, bij de betrokkenen meer en meer de behoefte oproepen tot het beschermen van hun bezittingen en hun levensstijl tegen aantasting van

Studenten, werkers en bohemiers vergeleken

Hoewel studenten, werkers en bohemiers allen als starters kunnen worden bestempeld, verschilt hun maatschappelijke profiel in een aantal opzichten. Verschillen in leeftijd en carrièreverloop zijn vooraf in het onderzoek ingevoerd. De nadruk die de drie typen starters leggen op communicatieve of functionele motieven voor hun participatie buitenshuis, resulteert uit het onderzoek zelf. Het lijkt daarom zinvol de aanwezige profielverschillen tussen de drie categorieën starters systematischer aan te geven. Hierbij valt de nadruk op de door hen zelf opgegeven communicatieve en functionele argumenten voor hun participatie in het publieke centrum-leven in Amsterdam.

Zoals gezegd hanteren de studenten voornamelijk communicatieve argumenten ter verklaring van hun deelname aan het centraal stedelijke publieke leven. Zij benadrukken dit argument vooral voor hun bezoek aan cafés en eethuizen. Daarbij koppelen ze hun horecabezoek niet zelden rechtstreeks aan hun studiebezigheden in de stad. Een student merkt in dit verband op: 'Je gaat dan al vrij snel met elkaar ergens wat drinken, net na een college, of je gaat eten met zijn allen, met een paar mensen. Of je gaat sporten, squashen (...) van alles en nog wat. Dus ik vind dat heel moeilijk om dat onderscheid te maken en tijdens dat je in het café zit of dat je ergens iets bezoekt, heb je het natuurlijk ook over je studie.'

En een collega stelt vast '(...) als je met studie activiteiten bezig bent en je gaat ergens eten en wat drinken met studiegenoten, dan gebeurt dat allemaal gewoon spontaan.'

Verschillende studenten benadrukken in dit verband vooral hun afkeer van gebrek aan aanspraak, 's avonds, alleen op hun kamer. Eén student formuleert het zo: 'Overdag studeer je, dus dan ga je 's avonds wat gezelligs doen. Ik vind het altijd prettig om lekker de deur uit te gaan om wat gezelligs te gaan doen, om een beetje te ontspannen. Ik vind het ook prettig om mensen om me heen te hebben. Ik hou er niet zo van om hele avonden alleen thuis te zitten.'

En een lotgenoot legt uit: 'Als je 's avonds niks anders te doen hebt, ik bedoel, het is altijd leuker dan tv kijken. Dus ik ga liever met een groepje mensen ergens heen. En dan leer je die mensen ook iets beter kennen. Dan kun je nog een keer met elkaar gaan eten... Ook voor je tentamens is dat weer handig dat je elkaar kent en dan kun je wat dingen overleggen en zo. Ja, het is altijd fijn om wat mensen van je studie te kennen.'

Voorts merkt een student in dit verband nog op: 'Ik heb vrij veel vrienden en daar spreek ik heel veel mee af. Dat zijn dan mijn hobby's. Ik zit vaak thuis om te studeren. Af en toe ben ik wel eens een avond thuis, maar na twee avonden achter elkaar heb ik dat wel weer gehad. Tv-kijken vind ik ook niet één van de meest boeiende bezigheden. Dus meestal 's avonds weg, of er is iemand op bezoek.' (Gadet 1999: 60-62)

buiten af. De betreffende personen hebben in deze gedachtegang namelijk aanzienlijk meer te verliezen dan vroeger en voelen zich ook vaker door de ongevraagde prominente aanwezigheid van 'anderen' bedreigd in hun stijl van leven. Ruimtelijke domeinvorming met behulp van fysieke en juridische ingrepen is daarom sinds enige tijd in snel groeiende mate aan de orde. *Gated communities* zijn in de woningsector producten van dergelijke domeinvorming (Nelson 1977; McKenzie 1994). Select samengestelde bewonersclusters worden afgeschermd van ongewenste buitenstaanders, veelal zowel met behulp van hekken en slagbomen als door middel van toegangsregels. Met zorg geselecteerde uitgaansgelegenheden en winkels, geconcentreerd in afgeschermd en bewaakte *malls*, zijn evenzeer uitingen van domeinvorming, in dit geval ter verkrijging van een gegarandeerd veilig afgeschermd passend aanbod van publieke voorzieningen. Beide uitingen van domeinvorming gaan gepaard met profilering, zowel wat betreft het bewoners- en bezoekersbestand als gelet op de aangeboden woningen en voorzieningen. Zo bezien vormt deze domeinvorming dan ook een uiterst bruikbare tweede verklaring voor het ontstaan van publieke centra met een specifiek assortiment van faciliteiten en een specifieke populatie van bezoekers.

Kortom, als gevolg van een combinatie van ontwikkelingen zijn publieke gelegenheden en attracties sinds enige tijd onderhevig aan profilering, zowel wat betreft het publiek dat er komt, als wat betreft het aangeboden dienstenassortiment. Meestal ontwikkelt deze profilering zich binnen complete clusters van faciliteiten – de cafés rondom een pleintje, de detailhandels in een nieuwgebouwd winkelcentrum – in één bepaalde richting, die aansluit op de economisch-culturele signatuur van de in het betreffende gebied woonachtige, werkzame of als bezoekers langskomende potentiële klanten. Met andere woorden, de betreffende clusters of centra raken geparochialiseerd: de dominante categorie bezoekers verkrijgt een *established* status; qua cultureel-economische signatuur afwijkende bezoekers zijn op den duur nog slechts welkom zolang zij als 'outsiders' niet zeuren over het steeds meer geprofileerd rakende aanbod; zij moeten zich schikken in de ter plaatse geldende gedragsregels (Elias e.a. 1965). Deze toenemende parochialisering van het publieke leven vormt in sociaal-ruimtelijk opzicht de meest opvallende transformatie in het stedelijke winkel- en uitgaanspatroon van de laatste decennia (Zukin 1991, 1995; Sorkin 1992; Knox 1993; Judd 1995; Scott e.a. 1996; zie voorts in Nederland: Oosterman 1993; Gadet 1999; Hajer & Reijndorp 2001).

Toch bestaan tussen de auteurs die zich tot nu toe hebben beziggehouden met deze thematiek, bepaalde verschillen in inzicht. Deze verschillen betreffen ook in dit geval - het gebruik van publieke voorzieningen en de vorming van publieke centra – voornamelijk het krachtenveld dat bepalend zou zijn voor de sociaal-ruimtelijke orde in de stad. In hoeverre spelen hierbij de behoeften en acties van individuele actoren – onder wie ook de bezoekers en gebruikers – een significante rol? Of wordt ook deze orde voornamelijk bepaald door middel van plannen, regelingen en geldstromen die op hoog

Kortom: de vaak frequente aanwezigheid van studenten in publieke gelegenheden moet in de eerste plaats worden gezien als vanzelfsprekende consequentie van hun behoefte om hun recent verworven status als alleenstaande niet te laten uitmonden in eenzaamheid. Studiegenoten vormen in dit verband het eerste in aanmerking komende sociale vangnet.

Het intensieve bezoek van deze studenten aan publiekstedelijke centra vloeit echter niet alleen voort uit hun grote behoefte aan nieuwe vrienden en kennissen. Zij zijn ook ter plaatse te vinden vanwege hun behoefte aan nieuwe impulsen voor hun kledingrepertoire en hun eetpatroon, aan nieuwe aanwinsten voor hun cd-verzameling, aan nieuwe ideeën met betrekking tot hun kijk op de wereld, en aan aanvullende informatie in het kader van hun studie en hun aanstaande beroeps carrière. En uiteraard levert het gezamenlijk met studiegenoten en andersoortige kennissen bezoeken van koffiekamers, cafés en eethuizen ook in dit opzicht de nodige nieuwe impulsen en indrukken op. Niettemin blijken deze studenten, juist op grond van functionele rendementsoverwegingen, op gezette tijden ook afzonderlijk bezoek af te leggen aan kleding-, boek-, en cd-winkels, alsmede aan bioscopen en warenhuizen. Veel woorden maken ze aan deze bezoeken aan publieke faciliteiten, op jacht naar nieuwe indrukken en producten, echter niet vuil. Blijkbaar komt het verwerven van nieuwe vrienden, kennissen en zo mogelijk een partner duidelijk op de eerste plaats. En dat gebeurt primair op communicatieve gronden.

Desondanks volgt hier bij wijze van voorbeeld een door een student verwoord inhoudelijk consumptief motief voor het rondsnoeven in winkels: 'Het is altijd leuk om eens te kijken en af en toe koop ik het gewoon. Maar dat doe ik niet te vaak. Af en toe heb ik zoiets van 'laat ik maar niet gaan kijken, want dan zie ik vast weer iets leuks.' Maar op zich is het altijd leuk om te kijken wat er allemaal is. Het wordt ook zo voor je neus gegooid hier. Ik zit er echt vlakbij, dus ik kan het bijna niet missen.'

Ook andere studenten reppen, zij het meestal terloops, van de ideeën voor mogelijke nieuwe aankopen die zij opdoen dankzij het snoeven in kleding-, boek- en cd-winkels (Gadet 1999: 60-62).

Hiermee zijn de studenten wel getypeerd. Hun bezoek aan centraal stedelijke publieke faciliteiten en hun aanwezigheid in de publieke ruimte binnen het Amsterdamse stadscentrum heeft in hoge mate een verkennend karakter. Hun behoefte aan nieuwe vrienden en kennissen, hun zucht naar nieuwe ideeën en indrukken en hun verlangen naar up-to-date kleding, cd's en boeken maakt dat ze frequent in het publieke centrum van de stad zijn te vinden. Kenmerkend voor deze nieuwelingen is dat hun repertoire wat betreft de te bezoeken faciliteiten nog niet zo groot is. De eethuizen en cafés die ten tijde van het onderzoek door de studenten worden bezocht, zijn bijvoorbeeld nagenoeg allemaal gesitueerd in enkele stegen en straatjes onmiddellijk nabij de voornaamste universitaire

institutioneel niveau worden gemaakt en gealloceerd? Van een echt debat is ditmaal nauwelijks sprake. Kort samengevat komt het er namelijk op neer dat tot diep in de jaren zeventig nagenoeg uitsluitend auteurs aan het woord zijn die de grondslag van de sociaalruimtelijke orde in het publiekstedelijke leven in hoofdzaak zoeken in de levensoriëntatie van de betrokken actoren. Bahrdr, Sennett en Lofland zijn belangrijke representanten van deze zienswijze (Bahrdr 1961; Sennett 1970, 1977; Lofland 1977). Sedertdien is echter in korte tijd het instituties benadrukkende standpunt met betrekking tot dit thema gaan overheersen. Judd en Zukin kunnen als aanhangers van dit standpunt worden genoemd (Zukin 1991, 1995; Judd 1995; Judd & Fainstein 1999).

Deze snelle omslag is opmerkelijk. Waarschijnlijk is ook hier, op eenzelfde wijze als in het debat over *gentrification*, de sinds enkele decennia snel groeiende bemoeienis van de overheid en van allerlei grote ontwikkelingsmaatschappijen met de revitalisering van de grote steden verantwoordelijk voor de abrupte omslag in het denken. Zeker is in ieder geval dat deze groeiende bemoeienis van aanvang af ook gericht wordt op herstel en uitbouw van het publieke leven in de stadscentra, onder andere door de bouw van nieuwe musea en theaters, door de aanleg van metrolijnen tussen de stadskern en het stedelijke ommeland en door het inrichten van speciale voetgangersgebieden (Hoffman e.a. 2003). Deze verschuiving in de kijk op de organisatie van het stedelijke publieke leven lijkt dus in ieder geval ten dele een empirische basis te hebben.

Ook al domineert het op institutioneel bepaalde ordening gefocuste standpunt momenteel in de beschouwingen over de opbouw van het publieke leven in de steden, toch blijven voor ons betoog beide zienswijzen van belang. Hiervoor zijn zowel argumenten van theoretische aard als empirische overwegingen aan te voeren. Theoretisch bezien bestaat slechts in de visie waarin de nadruk valt op de individuele actoren en hun claims met betrekking tot het publieke leven, expliciete aandacht voor de betekenis van stadscentra als publieke interactiecontext voor bezoekers en gebruikers. Uitgebreid wordt door auteurs als Bahrdr, Sennett en Lofland in dit verband ingegaan op de drijfveren en verwachtingen van deze actoren, zowel wat betreft hun ontmoetingen en confrontaties met vreemden als met betrekking tot hun kans op verrassende nieuwe ideeën en ervaringen of op onverwacht contact met potentiële nieuwe relaties. Kortom, op grondige wijze wordt door deze schrijvers werk gemaakt van het typeren van centrummilieus als specifieke publieke ruimtes (zie ook Hajer & Reijndorp 2001).

In contrast hiermee is in de zienswijze waarin de nadruk valt op institutionele ordeningsmechanismen, de aandacht voor het interactiepatroon in publieke centra slechts gering. Voor zover wordt ingegaan op de posities van individuele actoren, worden deze bezoekers en gebruikers voornamelijk beschouwd als consumenten, die vervolgens kunnen worden gecategoriseerd op grond van hun economische draagkracht en behoefteprofiel. Motieven voor interactie en verwachtingen in dit opzicht komen verder niet speciaal aan de orde. Voor dit hoofdstuk zijn de inzichten met betrekking tot deze thematiek van Bahrdr c.s. daarom onontbeerlijk om tot ideeën te komen

instellingen van de Universiteit van Amsterdam. Elders in de binnenstad en de aanliggende buurten weten deze studenten blijkbaar nog nauwelijks de weg (Gadet 1999).

De ondervraagde werkers verkeren in dit opzicht in andere omstandigheden. Om te beginnen wonen zij in meerderheid al langere tijd in de hoofdstad. Zij hebben hierdoor meer gelegenheid gehad tot het opbouwen van een eigen bestand van vrienden en kennissen. Bovendien zijn ze om beroepsmatige redenen vaak uitdrukkelijker dan studenten en bohemieus genoodzaakt tot bijkomende bezigheden, vooral wat betreft het onderhouden en uitbouwen van een met hun eigen professie verbonden relatienetwerk.

Dit geldt zeker voor de zakelijke en financiële dienstverleners onder deze werkers. Een representant van deze dienstverleners stelt in dit verband bijvoorbeeld: 'Ik heb zo weinig tijd, ik spreek alleen maar dingen af voor zaken (...) en dan gaat het ook om het zakelijk contact.' Een tweede bij zakelijke dienstverlening betrokken werker beschermt zijn vrije tijd in sterkere mate: 'Er zijn inderdaad gelegenheden waar je puur voor de p.r. naar toe gaat, terwijl je het liefste een potje zit te toepen met de jongens (...). Waarom ik er naar toe ga? Om te vertellen hoe goed het gaat, ja, dat is toch wel belangrijk. Ik werk bij een reclamebureau, en dan ben je toch wel afhankelijk van je personele contacten, en die kun je daar wel opdoen, hoe erg het ook is, maar god ja, dat speelt daar (...). Ik ervaar dat niet echt als ontspannend. Daar ga ik ook niet met vrienden naar toe maar spreek af met bekenden in mijn branche. Het gaat dus echt om gelegenheden waar je voor de p.r. komt en niet voor jezelf.'

In de meeste gevallen raken werk en vrije tijd in het patroon van rechtstreekse informele interacties van werkers echter min of meer vermengd. Ten dele heeft deze vermenging zelfs gestructureerde vormen aangenomen. Dit geldt bijvoorbeeld voor routines als het dagelijks buiten kantoor eten van een broodje in de lunchpauze of voor de wekelijkse borrels op de vrijdagmiddag. De meeste geïnterviewde werkers hebben daar echter geen problemen mee. Een professional merkt in dit verband op: 'Tussen de middag eten we een broodje ergens in de buurt van het werk. Na het werk drinken we nog wel eens een borrel op vrijdag (...). Ik vind dat geen verplichting (...). Het gaat gewoon om de gezelligheid. Je gaat gewoon gezellig even de kroeg in. Je praat nog even wat na. Het hoeft ook helemaal niet laat te worden. Met een uurtje, anderhalf uur ben je weer weg. Soms maak je het langer. Dat maakt niet veel uit.'

En een ondervraagde collega stelt in dit verband vast: 'Elke keer na het werk gaan we vaak nog een borrel drinken, en dat is gewoon daar om de hoek. Gezellig, na het werk. Even nog, ook met je collega's, nog eventjes een andere omgeving. Lekker ontspannen (...) restaurants (...) of gezellig een borrel in één of andere kroeg daar (...). Ja, ontspannend hoor.'

over de speciale betekenis van stedelijke publieke centra als interactiemilieus. Het lijkt immers aannemelijk dat, hoewel in de momenteel overheersende visie op het ontstaan en functioneren van publieke centra nauwelijks meer aandacht bestaat voor het eigen gezichtspunt van individuele bezoekers en gebruikers, in werkelijkheid nog steeds in ruime mate sprake zal zijn van actoren die het betreffende centrum *by choice* frequenteren. Het gaat immers in de meeste gevallen om de besteding van vrije tijd. Deze actoren zullen daarom waarschijnlijk vaak zelf uit overtuiging op zoek zijn naar specifieke ervaringen en impulsen die slechts grootstedelijke publieke centra hen kunnen bieden.

De stedelijke context van publieke interactie

De laatste kwart eeuw is de sociaalruimtelijke structuur van allerlei steden, en vooral van de oude binnenstadscentra, dus in groeiende mate onderhevig aan transformaties. Deze komen, als gezegd, voort uit de voortdurend belangrijker wordende functie van deze steden en stadscentra als publieke attractiepunten voor bezoekers op zoek naar gelegenheden en plaatsen om uit te gaan, te winkelen of cultuur te consumeren. Het toenemende belang van deze publieke interactie in steden manifesteert zich zowel in de steeds omvangrijker wordende stroom van toeristen die ter plaatse voor een of enkele dagen vakantie komen vieren, als in het groeiende aantal uit de regio afkomstige bezoekers die voor een groter of kleiner dagdeel een stad op niet al te grote afstand van huis met een visite vereren, bijvoorbeeld om er te winkelen of een avondje uit te gaan. Daarnaast komt dit steeds groter wordende belang tot uiting in de vorm van een sterk groeiende uithuizigheid van de lokale ingezetenen ten behoeve van bezoek aan plaatselijke cafés, restaurants, terrassen of winkelstraten.

Deze transformaties kunnen zich in allerlei vormen voordoen. Om te beginnen betreffen zij vrijwel altijd de verkeersinfrastructuur in en rondom een stad. Deze infrastructuur wordt de laatste tijd voortdurend opnieuw aangepast aan de groeiende vraag naar transport-, wandel- en parkeerfaciliteiten door het uitbreiden van metro- of tramnetwerken, door het vergroten van luchthavens, door het bouwen of uitbreiden van parkeergarages en door het afschermen van voetgangersgebieden. Voorts manifesteren deze transformaties zich vaak in de vorm van een steeds groter wordende aandacht voor de historische identiteit van een stad, uitmondend in een uitgebreide monumentenzorg en in ingrepen om de oude structuur van de stadskern te herstellen, bijvoorbeeld door het opnieuw uitgraven van grachten. En ten slotte zijn in dit geval vrijwel altijd transformaties in het geding in de vorm van ingrepen om de kwaliteit van het publieke faciliteitenbestand in de stad te verhogen. Hierbij kan het zowel gaan om toevoeging van alle mogelijke nieuwe publieke attracties, bijvoorbeeld een nieuw theater, een nieuwe museumvleugel of een nieuw winkelcomplex, als om het speciaal inrichten van bepaalde gebieden waar omvangrijke evenementen kunnen plaatsvinden. Vooral het oude stadscentrum in de binnenstad profiteert veelal in hoge mate van deze ingrepen in de stedelijke structuur.

Zo bezien lijkt voor de ondervraagde werkers het onderhouden van relatienetwerken, onder andere met collega's, in niet geringe mate verankerd te zijn in vanzelfsprekende en tot op zekere hoogte verplichte sociale routines, veelal verbonden met specifieke cafés en met specifieke dagdelen in de week (Gadet 1999: 63-64).

Economische en culturele overwegingen met betrekking tot de functie of het rendement van publieke bezigheden spelen bij werkers echter tenminste evenzeer een rol als motief voor participatie. Anders dan bij studenten gaat het bij hen echter niet langer primair om het bevredigen van een bijna niet te stillen honger naar nieuwe indrukken, ideeën en producten. De interviews maken duidelijk dat het bezoek aan musea en theaters en dergelijke bij werkers in veel gevallen voornamelijk een bijproduct is van hun streven naar versterking en vergroting van hun relatienetwerk. Immers, hoe verlopen deze activiteiten? 'Als ik naar het theater ga, word ik altijd meegenomen door iemand. Ik heb nooit in de gaten wat er allemaal draait maar ik vind het wel mooi.' En een collega stelt ten aanzien van zijn bezoek aan culturele attracties vast: 'Ja, natuurlijk doe ik dat wel eens. Dan haal ik de Uitkrant en dan zie ik al die informatie en dan denk ik: 'oh, ik kijk volgende week wel.' Vaak gebeurt het dat andere mensen vragen: 'hé, ga je mee' of 'die treedt op of dat of daar.' Dat initiatief komt dus heel zelden van mezelf.'

Het stedelijke publieke gehalte van de vrijetijdsbesteding is bij deze werkers vaak voor het overige ook aanzienlijk minder uitgesproken. Een geïnterviewde werker stelt: 'Een heel groot deel van mijn leven speelt zich af op de golfclub. Daar ontmoet ik ook de meeste mensen.' En een andere werker merkt op: 'Eigenlijk heb ik maar één hobby, vliegvisserij met mijn zwager. Als het even kan gooien we de hengel uit.' Toch zijn er uitzonderingen, ook onder deze werkers: 'Ik probeer één keer in de week, maar zeker eens in de veertien dagen een film mee te pikken, en dat doe ik overigens alleen (...). Met dat soort dingen is het voor mij belangrijk dat ik dan met iemand ga die zich ook voor dat soort dingen interesseert. Er is niks zo irritant als je dat soort dingen doet met mensen die het niet interesseert. Het gaat puur om de film.'

In het algemeen is de inhoudelijke motivatie van werkers voor hun bezoek aan publieke faciliteiten echter, zoals gezegd, weinig uitgesproken. Behalve dat het onderhoud van relatienetwerken voor deze werkers bij tijd en wijle inhoudelijk aandoende bezigheden met zich meebrengt, lijken deze activiteiten voor het overige voornamelijk in trek te zijn als gebaren ter ondersteuning van hun status. Daarom eten werkers ook aanmerkelijk vaker dan de twee andere groepen starters in bekende prijzige restaurants: 'In mijn vrije tijd ga ik voornamelijk uit eten. Restaurantjes, dat vind ik gewoon fantastisch (...) dat doe ik veel. Dat is iets waar ik veel gebruik van maak buiten de deur. Daar (...) hangt mijn leven van af.'

Nu zijn dergelijke ingrepen ter vergroting van de kwaliteiten van een stad of stadscentrum als knooppunt van publieke attracties en als brandpunt van publiek leven, zeker niet in alle gevallen even effectief. Steden en stads-kernen verschillen onderling namelijk aanzienlijk in de mate waarin zij de kwaliteiten bezitten om toeristen uit andere landen aan te trekken, dan wel om de ingezetenen van een ruim ommeland te verleiden tot dagtrips naar de betreffende stad, of de plaatselijke bewoners te verlokken om in grote aantallen voor hun plezier het eigen stadscentrum in te gaan. Bovendien gaat het bij deze kwaliteiten lang niet altijd om kenmerken waaraan door stadsbestuurders vlug iets kan worden veranderd. Immers, om welke kwaliteiten gaat het hier?

Om te beginnen wijst de literatuur uit dat een stad voor het aantrekken van toeristen uit binnen- of buitenland tenminste over één van de twee volgende karakteristieken dient te beschikken:

1. een hoog ontwikkeld functioneel profiel wat betreft het aantal en de kwaliteit van de culturele en recreatieve faciliteiten ter plaatse, en
2. een ook uit de signatuur van het gebouwenbestand binnen de betreffende stad af te lezen aansprekend historisch profiel, bijvoorbeeld als oude hoofdstad, als universitair centrum of als voormalig handelsknooppunt.

Een fameus recreatief topcentrum is bijvoorbeeld Las Vegas. Bekende historische steden zijn bijvoorbeeld Brugge en Cambridge.

Voor in Europa kunnen verscheidene steden worden aangewezen die in de gunstige situatie verkeren dat zij beide kwaliteiten in zich verenigen. Behalve Londen en Parijs zijn in dit opzicht onder andere Berlijn, Wenen, Barcelona en Amsterdam goede voorbeelden (Hoffman e.a. 2003). Het merendeel van de Noord-Amerikaanse en Europese steden bezit evenwel geen van beide karakteristieken. Massaal toeristenbezoek is daar op afzienbare termijn dan ook niet te verwachten.

Een soortgelijke differentiatie kan worden vastgesteld als steden worden vergeleken wat betreft hun aantrekkingskracht op dagjesmensen uit de regio. In het verleden in Nederland uitgevoerde peilingen met betrekking tot deze attractie wijzen bijvoorbeeld uit dat, hoewel elke stad van enige omvang hier wel in bepaalde mate fungeert als streekcentrum, industriesteden in dit opzicht veelal aanzienlijk minder attractie bezitten dan steden met een sinds lang bestaande landelijke of regionale functie als bestuurscentrum en verzorgingskern. De belangrijkste kwaliteit voor het aantrekken van dagjesmensen is namelijk de aanwezigheid van een omvangrijk en gevarieerd samengesteld winkel- en horeca-assortiment en het opbouwen van een dergelijke kwaliteit kost de nodige tijd. Niet voor niets zijn daarom binnen Nederland in het nabije verleden, in een tweetal twintig jaar na elkaar uitgevoerde nationale peilingen met betrekking tot dit thema, twee maal dezelfde drie steden – Amsterdam, Maastricht en Groningen – door de respondenten aangewezen als de topcentra in dit land om eens een dagje te winkelen of uit te gaan. Immers, alle drie steden functioneren al geruime tijd als regionale bestuurs- en verzorgingscentra (Ostendorf e.a. 1988).

Een tweede werker merkt op: 'In restaurants zit ik wel vaak. Ik ga echt naar van alles, van duur Japans tot goedkoop Chinees op de Zeedijk. Veel Italiaans (...).' En een derde werker meldt nog over zijn voorliefde voor eten buitenshuis: 'Heel veel, wel vier of vijf keer per week. Als iemand zegt "wat doe je met het eten?", dan ga je uit eten' (Gadet 1999:63-69).

Voor de bohemiens gelden weer andere omstandigheden. Van de werkers onderscheiden zij zich onder andere doordat beroepsmatige verplichtingen een aanzienlijk minder bepalende rol spelen in de opbouw van hun bezig hedenpatroon. Daarnaast verschillen zij van de studenten doordat zowel hun sociale verankering in de stad als hun bekendheid met de faciliteiten ter plaatse veelal groter is als gevolg van hun in doorsnee langere woon-geschiedenis aldaar. Bijgevolg zijn om te beginnen hun communicatieve behoeften met betrekking tot de publieke ruimte meer doordacht en uitgewogen dan bij de meeste andere starters het geval is. Zo omvatten deze behoeften bij de bohemiens claims met betrekking tot de aanwezigheid van 'vreemden' in de ruimte (Lofland 1998).

Een van de bohemiens stelt in dit verband bijvoorbeeld vast: 'Ik ga de stad in om eens een avond niet alleen te zijn, dus niet met z'n (...) drieën alleen thuis, maar met z'n drieën (...) in een omgeving waar andere mensen zijn.' En een soortgenoot legt uit: 'Als ik een hele dag thuis wat geklooid heb en ik ben de hele dag niet buiten geweest dan vind ik dat minder leuk dan dat ik, al is het maar een half uurtje, de stad in ga en dan toch even contacten met mensen heb gehad. Dan is zo'n klein beetje al genoeg om gewoon een leukere dag te hebben gehad. Toch gewoon eventjes buiten, onder de mensen (...) bijvoorbeeld over de markt lopen, waar anderen zijn, ook al heb je d'r geen contact mee, dat vind ik gewoon gezellig.'

Weer een andere bohemien varieert op dit thema: 'Als ik me verveel, ga ik gewoon even de stad in. Ja, even kijken wat er allemaal te zien is daar, naar mensen.'

En ten slotte merkt een ook nog geïnterviewde collega op: 'Ik vind het een gezellige stad. Als ik bijvoorbeeld van mijn huis af de stad in fiets en om me heen kijk heb ik echt zoiets van: wat leuk om de stad door te fietsen, gezellig om allemaal mensen te zien lopen.'

De communicatieve motieven van bohemiens om de stedelijke publieke ruimte op te zoeken hebben dus tenminste zozeer betrekking op de door drukte en diversiteit gekenmerkte sociale ambiance in deze publieke ruimte als op de ter plaatse geboden faciliteiten voor de omgang met vrienden, kennissen en collega's (Gadet 1999: 69-73).

Zijn bij de studerende en fulltime werkende starters puur op inhoudelijke functionaliteit gerichte argumenten voor het bezoeken van publieke faciliteiten in het algemeen van secundair belang, bij de bohemiens spelen deze argumenten in veel gevallen juist een overwegende rol. Vooral het koppelen van een bezoek aan bepaalde publieke faciliteiten aan de vak-interesse van de betreffende bohemien als beeldend kunstenaar of schrijver komt nogal eens voor. 'Ik verdoe wat tijd in boekwinkels, omdat daar allerlei

Ten slotte verschillen steden aanzienlijk in de mate waarin de plaatselijke bevolking zelf bijdraagt aan een levendige publieke interactie in de centra binnen deze steden. Deze verschillen betreffen vooral de animo van deze bevolking voor stedelijke uithuizigheid. De condities die in dit opzicht ter zake doen, zijn in de twee vorige hoofdstukken al aangevoerd. Vooral regionaal-stedelijke netwerken met een evidente roltrapfunctie bieden een duidelijk draagvlak voor liefhebbers van stedelijk publiek leven. Immers, jonge hoog opgeleide alleenstaande starters zijn bij uitstek de bewoners die zich, meer dan wie ook, thuis voelen in het stedelijk straatgewoel. Hun gerichtheid op bezigheden buiten de deur is het grootst; hun behoefte aan contacten buitenshuis het meest dringend. Amsterdam, Utrecht, Groningen, Leiden en Maastricht kunnen zo bezien in Nederland worden aangewezen als de steden met een eigen publiek draagvlak voor stedelijke drukte.

Dat Amsterdam ook in dit geval de context vormt van de bevindingen waarmee in het vervolg van dit hoofdstuk zal worden gewerkt, lijkt dan ook een te verdedigen keuze (Gadet 1999; Müller 2002; zie voorts ook Oosterman 1993).

Publieke interactie in Amsterdam

Het stedelijke publieke leven, zoals dit tot uitdrukking komt in de vorm van winkelende, cafés bezoekende, flanerende en in musea rondkijkende bezoekers en klanten, zowel afkomstig uit de stad zelf als uit het ommeland of uit verder weg gelegen streken en landen, is in het Westen de laatste jaren krachtig gegroeid. Ook in Amsterdam is deze groei goed merkbaar. In verschillende opzichten blijkt deze stad al vele jaren te floreren op een naar Nederlandse maatstaven uitbundige wijze: als toeristische trekpleister voor buitenlanders, als winkel- en uitgaanscentrum voor een uitgestrekt binnenslands ommeland en als dagelijkse leefomgeving voor de eigen ingezetenen voor zover die op zoek zijn naar stedelijke ontspanning buitenshuis. Vooral de buurten binnen of grenzend aan de hoofdstedelijke stadskern nemen in dit verband een prominente plaats in. Deze centraal gelegen stadskwartieren bieden in combinatie met elkaar namelijk een uitgebreid en gevarieerd assortiment aan attracties. Ter plaatse kan zowel 'hoge' cultuur worden geconsumeerd, onder andere in de vorm van diverse museale collecties en talrijke ballet-, toneel- en muziekpresentaties, als 'lage' cultuur, onder andere tot uiting komend in een fameus *red light district* langs de oudste grachten in de stadskern. Daarnaast zijn in diezelfde stadskern allerlei faciliteiten voor het genieten van een bohemiencultuur gesitueerd, zowel in de vorm van talrijke voorzieningen, vooral voor jongeren, ter verkrijging van softdrugs als in de vorm van een uitgebreid bestand van faciliteiten speciaal voor homo's.

Ondanks deze schakeringen heeft zowel het bezoekersprofiel als het aangeboden voorzieningenbestand niettemin een tamelijk geprofileerd karakter. Gezinshuishoudens hebben in en nabij de Amsterdamse binnenstad de laatste tijd bijvoorbeeld weinig meer te zoeken. En ook de meeste

vakbladen liggen die ik bijhoud. Het is mijn vak, ik wil dat ook wel bijhouden', merkt een benaderde bohemien op. En een soortgenoot meldt in dit verband: 'Ik kom veel in het Soeterijntheater omdat dat veel aandacht besteedt aan wat andere dingen die ik vanuit mijn studie antropologie leuk vind, dus wat andere culturen, films of muziekvoorstellingen.' Daarnaast stelt een derde bohemien vast: 'Er zijn periodes dat ik veel kunst kijk en dan heb ik een stuk of acht galeries in Amsterdam waar ik echt in geïnteresseerd ben. Dan houd ik in een boekje bij wat ze zoal vertonen.' De mate waarin bohemians gebruik maken van publieke centrumvoorzieningen als bron voor het verversen en aanvullen van hun vakinhoudelijke kennisrepertoire, is dus relatief groot. Wellicht speelt hierbij een rol dat deze bohemians, in tegenstelling tot andere starters, bepaalde vanzelfsprekende bronnen voor vakkennis missen, zoals het kantoor van waaruit een werker opereert of het universitaire instituut waar een student zijn of haar opleiding volgt.

Het publieke stadscentrum is echter niet alleen als bron voor professionele kennis belangrijker voor bohemians dan voor andere starters. Ook in andere opzichten omvat hun relatie met dit centrum meer. Deze bohemians blijken het betreffende publieke domein namelijk ook in sterkere mate dan werkers en studenten te beleven als onmisbaar decor voor hun bestaan van alledag. 'Ik ga veel wandelen in de stad. Vooral 's avonds (...). Omdat het een mooie stad is. Ik vind het echt een mooie stad en er gebeuren ook heel veel dingen. Je ziet mensen, allemaal verschillende soorten mensen. Ik vind dat het heel erg mooi is. Ik hou heel erg veel van Amsterdam', stelt een van de ondervraagden in dit verband vast. Een andere bohemien komt met hetzelfde punt: 'Ik wandel heel veel. Ik noem het al bijna niet meer omdat het zo gewoon is (...) dat vind ik gewoon echt ontzettend prettig.' En weer een andere soortgenoot stelt welhaast filosofisch vast: 'Als je alleen maar thuis zou zitten, dan maakt het in principe niet zoveel uit wáár je zit. Maar als je gebruik maakt van de stad, dan weet je waar je bént, dan weet je dat je in Amsterdam bent. Als ik alleen hier binnen zou zitten (...) dan zou je net zo goed in een andere stad kunnen zitten. Het is wel nodig om de stad te proeven, de sfeer te proeven, ervan te kunnen genieten. Ik kom in ieder geval elke dag wel even in de stad.'

Kortom, in verschillende opzichten manifesteren bohemians zich méér dan studenten en werkers als 'echte' stedelingen in de betekenis die auteurs als Bahrdt of Lofland aan dit concept toekennen. Bohemians beleven stedelijke openbaarheid aanzienlijk vaker als een kwaliteit waarbij de aanwezigheid van vreemden een belangrijke rol speelt. Bohemians ervaren bovendien meer dan andere starters bewust stimuli dankzij hun vertoeven temidden van stedelijke drukte (Gadet 1999:69-73).

allochtone immigranten vinden hun belangrijkste centrumvoorzieningen overwegend op markten en in winkelstraten buiten de stadskern. Op een lager ruimtelijk schaalniveau heeft deze profilering bovendien nog aanmerkelijk scherper vormen aangenomen. De *red light*-faciliteiten in de stad bevinden zich bijvoorbeeld nagenoeg allemaal opeengehoopt in één cluster in het noordoostelijke deel van de Amsterdamse binnenstad. De hoge cultuur is tot nu toe overwegend aan de zuidkant van datzelfde stadsdeel geconcentreerd en de alternatieve voorzieningen voor jongeren voornamelijk rondom twee centrale pleinen in de stadskern.

In de hierna volgende analyse zal worden geprobeerd een antwoord te vinden op twee vragen. In de eerste plaats zal worden onderzocht welke behoeften en noden bewerkstelligen dat ingezetenen van postindustriële samenlevingen als de Nederlandse, in situaties waarin zij uit zijn op verpozing, overgaan tot het gebruiken van publieke faciliteiten en plaatsen. En vervolgens zal worden nagegaan onder welke condities daarbij de speciale voorkeur van de betreffende ingezetenen uitgaat naar publieke interactie in een (groot-)stedelijke context. Aan het voor deze analyse te gebruiken veldwerkmateriaal hebben overigens niet alle hiervoor onderscheiden categorieën bezoekers in gelijkwaardige mate kunnen bijdragen. De twee systematisch in de analyse aan de orde komende veldwerkstudies, die van Gadet en Müller, zijn voornamelijk gefocust op jonge hoog opgeleide alleenstaanden en koppels, afkomstig uit de hoofdstad.

In beide gevallen vloeit deze nadruk voort uit de omstandigheid dat de onderzoekers tot doel hadden om door middel van interviews en observaties met frequent aanwezige insiders in te gaan op het centraal-stedelijke publieke leven in Amsterdam. Als het binnenstedelijke publiek in deze stad met een dergelijk doel wordt benaderd, vormen jonge starters het leeuwendeel van de onderzochte steekproef. Voor steden als Utrecht, Groningen en Maastricht geldt waarschijnlijk hetzelfde. Enerzijds betekent dit dat de belangrijkste categorie bezoekers aan de hoofdstedelijke publieke ruimte uitgebreid aan bod komt. Anderzijds bieden hierdoor de verkregen bevindingen qua statistische representativiteit wel een vertekend beeld. Aan deze vertekening kan achteraf niets meer worden gedaan. Ze kan slechts zo goed mogelijk worden meegewogen bij het formuleren van bevindingen als uitkomst van de hierna volgende analyse.

Motieven voor het bezoeken van publieke gelegenheden en plaatsen

Uiteraard vloeit het frequente bezoek aan publieke faciliteiten en attracties door jonge en jongmiddelbare alleenwonende studenten, professionals en bohemians in belangrijke mate voort uit hun kosmopolitische voorkeur voor hooggespecialiseerde producten en diensten en voor exclusieve gebeurtenissen die uitsluitend in bepaalde goed uitgeruste publieke centra buitenshuis worden aangeboden. Het bezoek van deze overwegend jonge en carrièregerichte stadsbewoners aan theaters, bioscopen, concertzalen en galeries, alsmede hun frequente visites aan gespecialiseerde boekhandels, straat-

Omgang met vreemden in de publieke ruimte

In 2002 publiceerde de Amsterdamse socioloog Thaddeus Müller zijn proefschrift over 'de warme stad' (Müller 2002). In deze studie doet hij verslag van door hem verricht veldwerk onder Amsterdammers gekenmerkt door een duidelijke gerichtheid op publieke gelegenheden en plaatsen in de hoofdstad, over hun rechtstreekse interactie in die publieke wereld. Zijn belangstelling gaat vooral uit naar de mate waarin deze publieke interactie inderdaad, overeenkomstig de ideeën in de vakliteratuur, overwegend gekenmerkt is door vluchtigheid, anonimiteit en onpersoonlijkheid. Zoals ook uit de titel van zijn boek kan worden afgeleid, is Müllers uiteindelijke indruk dat het met deze vluchtigheid en anonimiteit wel meevalt. Müller baseert deze indruk ten dele op observaties en terloopse gesprekken met gebruikers van de hoofdstedelijke publieke ruimte. Daarnaast is deze indruk gevormd in een 45-tal 'semi-gestructureerde' gesprekken.

In alle gevallen gaat het hierbij om Amsterdammers in leeftijd variërend van 19 tot en met 56 jaar, doch voornamelijk behorend tot de leeftijdscategorie tussen de 25 en 35 jaar. Het merendeel van deze geïnterviewden is alleenwonend en hoog opgeleid. Kortom, de meerderheid van de ondervraagden behoort tot de categorie starters die ook elders in dit boek al enkele malen aan bod is gekomen (Müller 2002: 24 e.v.). Voor ons betoog is in hoofdzaak gebruik gemaakt van de resultaten van de gestructureerde interviews. Daarbij gaat de aandacht vooral uit naar Müllers bevindingen betreffende de publieke ruimte als 'plek voor terloopse contacten' en als 'ontmoetingsruimte voor onbekenden' (Müller 2002: 73-119).

Hoe komen contacten met vreemden tot stand? In de eerste plaats wordt uit de vraaggesprekken duidelijk dat degene die het contact zoekt, de aanvang van dit contact, hoe kort en terloops deze aanvang ook oogt, veelal met grote zorg regisseert. De door Müller gebezigde term 'terloops' is dan ook slechts op zijn plaats als aanduiding voor de door de regisseur van het contact bedoelde indruk van toevalligheid van de plaatsvindende interactie. Een mannelijk respondent van 33 jaar licht deze bedoeling als volgt toe: 'Als je in een stille ruimte naast een vrouw of man gaat zitten valt het op en gaan mensen dingen ervan denken. Je hoeft helemaal geen speciale interesse te hebben, maar het valt wel op. Als je in een drukke kroeg naast mensen staat of zit, hoort dat er bij. Je kan dan ook naast mensen gaan staan die je wel leuk vindt om mee te praten. Voordat je het weet ben je in een gesprek.'

En een man van 32 merkt in dit verband op: 'Als je aan de bar gaat zitten weet je dat je gemakkelijker in gesprek komt. Als ik alleen uitga en zin heb in een praatje, zorg ik er dan ook voor dat ik aan de bar ga zitten.'

Ten slotte meldt een man van 28 nog: 'Het komt door de manier waarop je kijkt. Het is toch wel een vrij uitnodigende manier (...). Dat als je een onbekende tegen komt, je op een bepaalde manier oogcontact hebt. Dat je iemand ziet. Dan klikt het. Al is het maar een fractie van een seconde.'

markten en eethuizen houdt duidelijk verband met de bij deze startende jongeren aanwezige behoefte aan uitbreiding en expressie van hun cultureel kapitaal.

Niettemin blijkt uit het Amsterdamse onderzoek dat deze hoog opgeleide alleenstaanden veelal nog een tweede, evenzeer zwaarwegend, motief hebben voor hun daadwerkelijke gerichtheid op publieke gelegenheden en plaatsen. Dat is hun behoefte aan informele interactie met qua levensstijl min of meer geestverwante medebezoekers (zie kader 'Jonge starters en hun gebruik van publieke faciliteiten').

Op het eerste gezicht komt deze observatie wellicht enigszins verrassend over. In de gangbare literatuur over leefstijlen wordt een kosmopolitische leefstijl in het algemeen namelijk niet in het bijzonder in verband gebracht met extra gedrevenheid tot omgang op informele basis met collega's, clubgenoten, medestudenten en andersoortige geestverwante passanten buitenshuis (Bahrdt 1961; Michelson 1970; Lofland 1977). Bij nader inzien hoeft de door de Amsterdamse jonge alleenstaanden gelegde nadruk op de grote betekenis van publieke gelegenheden en plaatsen als interactiemilieus voor rechtstreeks informeel face-to-face-contact echter niet al te zeer te verbazen. Voor deze sinds ruim dertig jaar vooral in de steden krachtig groeiende categorie ingezetenen geldt in overgrote meerderheid dat zij thuis geen partners, kinderen, ouders, broers of zusters bij de hand hebben als continu aanwezige huisgenoten om een sociaal privéleven mee te delen. Deze nieuwe stedelingen zijn bijgevolg, in aanzienlijk grotere mate dan de bezoekers en gebruikers van publieke voorzieningen uit de door gezinshuishoudens gedomineerde eeuw vóór 1960, voor het bevredigen van hun behoefte aan informele contacten afhankelijk van de mogelijkheden die collega's, medestudenten, clubgenoten en soortgelijke potentiële contactpartners buitenshuis hun bieden. Publieke gelegenheden en plaatsen vormen in zo'n situatie een uiterst aantrekkelijk milieu om in een ongedwongen informele sfeer contacten te leggen en relaties uit te proberen. De recente bloei van het stedelijke publieve leven zou zo bezien wel eens in niet onbelangrijke mate mede kunnen zijn bewerkstelligd door de opkomst van zelfstandige jonge alleenstaanden en hun behoefte aan rechtstreekse sociale interactie met elders woonachtige vrienden, studiegenoten en collega's (Oosterman 1993; Hoffman e.a. 2003. Zie ook kader 'Studenten, werkers en bohemiens vergeleken').

Deze interpretatie lijkt aannemelijk. Het heeft daarom zin om, bij het schetsen van de betekenis van publieke gelegenheden en plaatsen als interactiemilieus voor bezoekers en gebruikers, een onderscheid te maken tussen twee categorieën participanten: bekenden en vreemden. Bezien vanuit het standpunt van deze bezoekers en gebruikers vormen dan de bekenden – hun vrienden, familieleden, collega's, medestudenten of clubgenoten – de publiekscategorie waarmee zij in hoofdzaak interacteren. Tezamen met deze bekenden bezoeken ze cafés, eethuizen, bioscopen en winkels, of maken ze een wandeling door een park. Meestal gaat het hierbij om de uitvoering van een vooraf gevormd besluit, soms ook om het vervolg

Jonge starters en hun gebruik van publieke faciliteiten p.152

Studenten, werkers en bohemiens vergeleken p.162

Hoe het contact vervolgens verloopt hangt onder andere in hoge mate af van de mate waarin de betrokkenen elkaar zien zitten. Een vrouw van 27 legt uit waarop zij in dat verband allemaal let: 'Ik oordeel eerst op kleding, op uiterlijk. Dan op de manier waarop iemand praat. Hoe beschaafd Nederlands? Wat voor dialect? Wat voor soort uitdrukkingen gebruikt iemand? Waar gaat het over? Ik denk dat ik dat heel snel inschat en daarop bepaal hoeveel inzet ik heb in het gesprek.' (Müller 2002:102-105)

Ondanks alle pogingen om de interactie onder controle te houden, blijft de afloop van de contactpoging dus tamelijk ongewis. Soms ontstaat een diepergaand contact. Een vrouw van 33: 'Ik zat in dat café met mijn vriend aan zo'n tafeltje te eten.... We hadden het erover dat we naar de film wilden gaan en lieten wat films de revue passeren. Toen zaten er twee jongens bij ons aan het tafeltje die zich met dat gesprek eigenlijk gingen bemoeien: 'Hebben jullie die en die film nog niet gezien? Dan moet je daar en daar naartoe.' Uiteindelijk zijn we toen helemaal niet naar de film geweest. We hebben een hele tijd aan die tafel met die jongens zitten praten over films (...) ik denk wel anderhalf uur of zo (...) Dat was heel erg leuk, vond ik.'

En een vrouw van dezelfde leeftijd vertelt: 'Op het moment dat werd gezongen: 'als ik in je ogen kijk, dan zegt dat genoeg', hadden we oogcontact. Dat gebeurde drie keer of zo. Maar dat was ook het leuke, dat er de hele tijd van alles gebeurt, maar dat het oogcontact wel bleef. Het was een hele mooie jongen. Ik denk ook dat ik daarom wel op hem viel. Tien minuten daarna was ik met hem aan de praat (...) we zijn uiteindelijk met z'n tweeën naar (...) gegaan (...). We hebben ook op een gegeven moment wel wat staan zoenen. Het was net plakdansen. In andere gevallen loopt de contactpoging echter op niets uit. Een man van 28 vertelt: Gisteren was ik bijvoorbeeld met een jongen even naar een kroeg (...). Toen we aan kwamen lopen zaten er twee meisjes. Toen begon een meisje een gesprek aan te knopen van: 'Waar werken jullie?' Dat is natuurlijk een dooddoener. Zo'n gesprek wordt ook niks. Als ze het op een andere manier had gedaan was het leuk geweest. Het was weer zo van: 'Waar werk je? Wat voor auto heb je?' Helemaal niet interessant, zo'n clichégesprek, verschrikkelijk.' (Müller 2002: 105-107, 114-115)

Afwijzingen worden bij voorkeur op vriendelijke wijze verwoord. In een ook door Müller aangehaald onderzoek uit de jaren negentig van Oosterman onder terrasbezoekers in het Utrechtse centrum wordt in dit verband als opmerking van een vrouw van 24 genoteerd: 'Op een gegeven moment kan ik dan zeggen van eh: "nou, het is leuk om met je gepraat te hebben, maar ik ga weer even naar mijn vriend." Ik houd het wel netjes, maar wel heel erg duidelijk. Dat netjes houden wil ik ook heel graag, omdat ik er ook heel erg van baal als iemand anders dat niet doet. Dat vind ik echt lullig' (Oosterman 1993: 244). Müller zelf rapporteert in dit verband over de acties waartoe een vrouwelijke respondent van 22 overgaat als ze een onbevredigend contact niet goedschiks kan beëindigen: '(...) dat ik gewoon

van een toevallige ontmoeting in het publieke domein zelf. De interactie binnen deze kring van bekenden heeft vanzelfsprekend vrijwel altijd een door vertrouwdeheid en intensiteit gekenmerkt karakter. Onderlinge betrokkenheid en sympathie zijn regel. Oppervlakkigheid, vluchtigheid, anonimiteit en onpersoonlijkheid – de in de literatuur gangbare kwalificaties van interactie in publieke ruimten – zijn in deze contacten meestal volstrekt niet aan de orde. Niettemin bepalen deze face-to-face-contacten tussen bekenden in de eerste plaats het beeld van het publieke leven, zeker in de steden. De talrijke evenzeer aanwezige vreemden, ieder voor zich vaak evenzeer druk interacterend met eigen vertrouwde metgezellen, worden door de hier besproken bezoekers in het algemeen ervaren als onderdeel van het publieke decor.

Deze vaststelling roept, gezien de hiervoor aangevoerde gangbare visie op de aard van de face-to-face-interactie in publieke ruimten, de vraag op of wellicht slechts de onderlinge verhouding tussen de vreemden in die publieke gelegenheden en ruimten gekenmerkt is door vluchtigheid, anonimiteit en, zoals Goffman dat noemt, 'beleefde onoplettendheid' (Goffman 1963:84). Tot op zekere hoogte is dit inderdaad het geval. Toch zou deze typering ook als kenschets van de momenteel heersende verhoudingen tussen vreemden in het publieke domein een te eenzijdig kil beeld oproepen, zeker voor zover het de huidige situatie in grote steden betreft. Zoals blijkt uit de voor dit hoofdstuk bestudeerde recente veldwerkbevindingen fungeren de op stedelijke publieke plaatsen aanwezige vreemden, zeker de talrijke jonge alleenstaande vreemden, namelijk in groeiende mate niet slechts als figuranten in een levendig stedelijk decor maar ook als reservoir van mogelijke nieuwe relaties. Stedelijke publieke gelegenheden en plaatsen vormen blijkbaar meer en meer zowel een favoriet contactmilieu om al bestaande banden met kennissen, collega's of medestudenten verder uit te bouwen of te koesteren, alsook een jachtgebied voor het opsporen en aangaan van nieuwe relaties (zie kader 'Omgang met vreemden in de publieke ruimte').

Welk karakter heeft deze verkennende interactie met vreemden? In aanzet doet de bij deze jacht plaatsvindende directe interactie meestal terloops aan: een bij het betreden van een café uitgewisselde blik, een toevallig aandoende aanraking bij het dansen, een bij het passeren gemaakt grapje. Niettemin gaat het hierbij vaak om zorgvuldig geregisseerde acties. Of vervolgens nog nader contact zal plaatsvinden, hangt af van allerlei omstandigheden. Het moet bijvoorbeeld wel meteen 'klikken' tussen de betrokkenen. In negen van de tien gevallen blijft het wellicht bij de eenmalige uitwisseling van een signaal. Wel moet bedacht worden dat ook een dergelijke eenmalige uitwisseling al een zeker gevoel van warmte en zelfbevestiging kan oproepen. In een beperkt aantal gevallen gaat het contact vervolgens verder door. Soms mondt de interactiepoging uiteindelijk uit in een mooie gezamenlijk doorgebrachte middag of nacht, soms ook in een echte relatie van meer duurzame aard. In ieder geval bewerkstelligt de omstandigheid dat de op stedelijke publieke

Omgang met vreemden in de publieke ruimte p.174

een heel kort antwoord geef en me afwend, met iemand anders ga praten of de andere kant uit ga kijken (...). Als iemand blijft zaniken dan zeg ik wel van 'houd je kop dicht, ik heb er geen zin in', maar ik zou het niet meteen zeggen, dat vind ik niet aardig.'

Als afwijzing achterwege blijft ontwikkelt zich, zoals ook Müller dat noemt, een 'step by step testing process'. De betrokken personen proberen in wisselwerking met elkaar uit waartoe het contact kan leiden, een kort intermezzo, een leuke avond, of, heel soms, een compleet nieuwe relatie voor langere tijd (Müller 2002:114 e.v.).

Eén vorm van verkennend contact verdient in dit verband nog enige aandacht omdat deze aanpak het specifieke karakter illustreert van dergelijke publieke interactiesituaties tussen alleenwonende jongeren die uit zijn op sociale omgang met soortgenoten: interactie via fysieke aanraking. Ook hierbij is niet zelden sprake van bewuste enscenering. Zo vertelt een 19 jarige vrouw aan Müller: 'Dat kan wel aangenaam zijn (...) dan ben je in de kroeg en denk je: ik ga maar wat bestellen. En als er iemand in de buurt is die je leuk vindt, daar loop je dan langs. Al is het maar een rug, en dat kan heel knus zijn.'

Een man van 30 geeft aan, terwijl hij een specifieke situatie in een druk café schetst: 'Spreken heeft er dan niets mee te maken. Het kan dat je in een groepje zit te praten en dat je naast iemand zit, die je dan steeds aanraakt. Dan hoef je geen woord te wisselen. Dan kan er toch een vreselijke spanning opgebouwd worden.'

En een andere man, ditmaal van 28, meldt: 'Het is erg druk en dan ga je een beetje met iemand meedansen (...). Met de rug naar je toe, dat je elkaar even aanraakt. Op zich kan dat heel prettig zijn, maar dan vind ik ook mooi dat het daarbij blijft (...). Dan heb je op een gegeven moment hetzelfde ritme. Dat je mekaars billen voelt. Je voelt wel een tinteling. Het is wel erotisch (...) Over het algemeen verwacht je er niet zoveel van. Als iemand lekkere billen heeft dan hoeft iemand niet meteen een goed gesprek te kunnen voeren.'

Nu gaat het bij deze vorm van interactie wel om een delicate aangelegenheid. Het vermijden van ongewenste intimiteiten vormt voor participanten in de openbare ruimte veelal een gewichtige prioriteit. Ook Müller constateert dit in zijn eigen onderzoek. Wat dat betreft is het uitproberen van oogcontact in veel gevallen waarschijnlijk een veiliger en gemakkelijker te hanteren methode om af te tasten of verdergaand contact tot de mogelijkheden behoort (Müller 2002:82-85).

Kortom, ook in de onderlinge verhouding tussen vreemden in de publieke ruimte is bepaald niet in alle gevallen uitsluitend sprake van vluchtige onpersoonlijke interactie gekenmerkt door anonimiteit. Vooral voor de juist in binnenstedelijke publieke ruimten en gelegenheden dominerende jonge alleenstaande studenten, bohemiens en werkers vormt het aanwezige bestand van vreemden, in binnenstedelijke publieke centra vaak evenzeer overwegend jonge starters, daarvoor een veel te aantrekkelijke populatie van potentiële contactpartners, ook al is dat maar voor enkele minuten.

plaatsen aanwezige vreemden in combinatie met elkaar ook als reservoir van potentiële nieuwe relaties kunnen fungeren, zelfs tussen vreemden een contactsfeer die aanzienlijk minder vluchtig en anoniem aandoet dan in de vakliteratuur meestal wordt geschetst (zie nogmaals kader 'Omgang met vreemden in de publieke ruimte').

De betekenis van een grootstedelijke context

Welke standplaatskwaliteiten werken in de hand dat kosmopolitisch gezinde uithuizige professionals, bohemiens en studenten hun publieke leven het liefst als bezoekers in binnen of nabij de stadskern gelegen publieke centra doorbrengen, centra die bovendien bij voorkeur in een grootstedelijke agglomeratie zouden moeten zijn gesitueerd? Hun eigen via interviews verkregen antwoord op deze vraag is volstrekt eenstemmig. Zij zijn zo gesteld op deze grootstedelijke binnenstadscentra omdat

- in dergelijke centra de omvang en gevarieerdheid van het faciliteitenbestand het grootst is,
- daardoor ook het aanwezige publiek het meest omvangrijk en veelkleurig is, en
- deze twee vormen van veelheid en veelsoortigheid juist in binnenstedelijke centra meestal in een dermate compacte pakking zijn gevat dat bezoekers beide kwaliteiten bij wijze van spreken in één oogopslag kunnen beleven (zie kader 'De attractie van het publieke centrum in Amsterdam').

Twee door de geïnterviewde kosmopolieten zelf nauwelijks aangevoerde achterliggende condities hebben waarschijnlijk in hoge mate bijgedragen aan de eenstemmigheid en uitgesprokenheid van de gegeven antwoorden. In de eerste plaats zijn de omvang en gevarieerdheid van het faciliteitenbestand en het publiek in centraal-stedelijke publieke clusters vooral groot als deze clusters in een grootstedelijke agglomeratie liggen en als gevolg daarvan profiteren van agglomeratievoordelen. Slechts een enkele in de Amsterdamse studies benaderde respondent lijkt zich dit echter te realiseren. Niettemin lijkt deze achterliggende standplaatskwaliteit van groot belang voor het verklaren van de verkregen antwoorden. En in de tweede plaats zijn de veelheid en veelsoortigheid van het ruimtegebruik in dergelijke binnenstedelijke centra waarschijnlijk ook zo vaak als kwaliteit vermeld omdat dergelijke centra veelal (nog) tamelijk kleinschalig zijn opgebouwd, waardoor het faciliteitenbestand ter plaatse tenminste talrijk en gevarieerd oogt. Ook deze omstandigheid wordt bijvoorbeeld in het Amsterdamse veldwerk nauwelijks aangevoerd, ook al geldt ze ter plaatse wel. Ook in de literatuur wordt al aangegeven dat de gevarieerdheid en veelkleurigheid van het faciliteitenbestand en van het publiek in grootstedelijke publieke centra in het algemeen gepaard gaat met een hoge specialisatiegraad en een sterke profilering van de ter plaatse aanwezige faciliteiten en publiekscategorieën. Slechts in grote agglomeraties kunnen bijvoorbeeld boekhandels worden gevonden die zijn gespecialiseerd in Engelse of

Omgang met vreemden in de publieke ruimte p.174

De attractie van het publieke centrum in Amsterdam p.182

Bijgevolg speelt zich in deze binnenstedelijke publieke ruimten vaak een bij vlagen warm en spannend interactiespel af, ook tussen de vreemden aldaar. Soms mondt dit spel uit in een nieuwe klikkende relatie, ook al worden dergelijke meer duurzame relaties voornamelijk gesmeed tussen de al met elkaar bekende participanten ter plaatse. De door Müller voor zijn boek gekozen titel is dus zo slecht nog niet.

Italiaanse literatuur, dan wel in wandelkaarten of detectives. En slechts in dergelijke agglomeraties mogen winkels worden verwacht die exclusief zijn gericht op de verkoop van zelfgemaakte bonbons, avondkleding of accessoires voor de badkamer. Dit geldt ook voor de horecasector. Alleen in grootstedelijke agglomeraties zijn cafés te verwachten die bedoeld zijn voor lesbiennes of voor liefhebbers van Ierse muziek (Gadet 1999).

Voor al voor binnenstedelijke horecagelegenheden is er de laatste tijd zelfs een motief voor profilering of zelfs parochialisering bijgekomen. Immers, de laatste kwart eeuw zijn de centraal gelegen publieke centra in veel grote steden meer en meer getransformeerd tot clusters waarbinnen overwegend jonge en jeugdig middelbare alleenstaande starters en professionals participeren. Hierdoor hebben vooral de cafés, disco's en eethuizen in deze centra er de laatste tijd een nieuwe functie bij gekregen als ontmoetingsplaatsen voor jonge alleenstaanden die uit zijn op vergroting van hun netwerk. Overeenkomst qua maatschappelijke achtergrond en leefstijl blijken dan de kans op het slagen van dergelijke ontmoetingen aanzienlijk te vergroten. Etablissementen met een parochiale sociale ambiance, dat wil zeggen met een regime waarin verkennende pogingen tot het verwerven van nieuwe relaties onder jongeren een geaccepteerde gedragsvariant vormen, en waarin bezoekers met een afwijkende mening op dit punt slechts gedoogd worden zolang zij niet zeuren over een dergelijk regime, vormen dan een belangrijke standplaatskwaliteit.

Slotsom

Centra van publieke interactie kunnen op veel plaatsen worden aangetroffen. Ze zijn bepaald niet voorbehouden aan een exclusieve selectie van grote steden met een uitgesproken aantrekkingskracht voor kosmopolitisch ingestelde uithuizig levende alleenstaanden en koppels. Publieke interactieclusters zijn in Nederland momenteel bijvoorbeeld te vinden in talrijke middelgrote provincieplaatsen en groeikernen. Zo kan in de centra van plaatsen als Goes, Doetinchem, Winschoten en Purmerend vooral op zaterdagen een uitgebreid publiek worden aangetroffen van winkelende en horecavoorzieningen bezoekende ingezetenen uit de betreffende plaatsen en hun ommeland.

Hierbij gaat het in hoofdzaak om huismoeders en meegenomen andere gezinsleden. Ook jongeren bezoeken deze centra vaak in het weekend om er, al interacterend met leeftijdgenoten uit de buurt, uit te gaan. Daarbij gaat niet zozeer om jonge alleenstaanden als wel om nog bij hun ouders wonende jongeren, die een avondje willen 'stappen'. Jonge dronken nachtbusspassagiers, om 2.00 uur 's-nachts herrie schoppend in de bus terug naar het ouderlijk dorp, vormen een al vele malen beschreven illustratie van deze sociale praktijk. Het publieke leven in deze streekcentra heeft bijgevolg veelal overwegend een aan *family life* gerelateerd karakter. Op soortgelijke wijze kunnen in suburbane milieus als de Hollandse duinkust, Het Gooi, de Noordelijke Hondsrug en de Veluwezoom vitale publieke interactieclusters

De attractie van het publieke centrum in Amsterdam

De Amsterdamse agglomeratie is omstreeks 2000 al enkele decennia onderhevig aan een zo krachtige deconcentratie van het compact-stedelijke ruimtegebruik dat op allerlei plekken, ook buiten het oude binnenstedelijke centrum, nieuwe gespecialiseerde centra tot ontwikkeling zijn gekomen. In het publieke consumptieve leven is van een dergelijke ontluikende poli-centraliteit in die dagen echter nog nauwelijks sprake. Het binnenstadscentrum van de hoofdstad vormt omstreeks 2000 binnen de agglomeratie nog steeds het enige publieke winkel-, uitgaans- en cultuurcentrum van betekenis. Dit blijkt ook uit de veldwerkstudie van Gadet. De door hem ondervraagde jonge alleenstaande Amsterdammers zijn in hoge mate gekenmerkt door een op dit oude stadshart gericht leefpatroon. Om te beginnen blijkt dit uit hun residentiële spreiding. Niet alleen zijn nagenoeg alle geïnterviewde starters binnen de hoofdstedelijke ringweg gehuisvest, het merendeel van deze starters woont zelfs in de oude stad. Dat wil zeggen in de voornamelijk uit de zeventiende en achttiende eeuw daterende binnenstad, dan wel in de laat negentiende-eeuwse bebouwingsgordel rondom deze oude stadskern (Gadet 1999:57).

Vervolgens blijkt dit nog duidelijker uit hun bezighedenpatroon buitenshuis in de vrije tijd. Vrijwel al hun stedelijke activiteiten buiten de deur – winkelen, uitgaan, cultuurconsumptie e.d. – zijn gesitueerd binnen diezelfde oude stad (Gadet 1999: 84, 96, 110). En ten slotte blijkt dit het sterkst uit het beeld dat ze uitdragen als ze over hun stedelijke leefmilieu worden ondervraagd. Geen enkele respondent heeft het dan nog over andere stadsdelen dan de oude binnenstad of de onmiddellijk op deze kern aansluitende negentiende-eeuwse woon- en werkgebieden (Gadet 1999: 111-115). Ondanks de vooral sinds 1970 ingezette introductie van nieuwe winkelclusters, culturele attracties en uitgaansgelegenheden zowel in de andere Amsterdamse stadsdelen als in de randgemeenten, zoeken de ondervraagde starters hun heil in de vrije tijd ook omstreeks 2000 blijkbaar nog steeds geheel in het oude centrale publieke centrum van de hoofdstad.

De omvang en veelkleurigheid van het publieke leven in en rondom de binnenstad vormen het belangrijkste argument voor de sterke voorkeur van deze jonge alleenstaande stedelingen voor dit sinds lang bestaande publieke stadshart. Daarbij valt op dat hun geestdrift vóór alles betrekking heeft op het profiel van de bezoekers en gebruikers van het publieke centrum. Slechts in aansluiting hierop noemen zij ook de voorzieningen ter plaatse. De volgende vijf citaten geven een uitstekend beeld van deze opgetogenheid over de kleurrijkdom van het centrumpubliek in het binnenstedelijke stadshart: 'Het grappige is dat je in Amsterdam alle soorten mensen, ook al die excessen tegenkomt. Dat vind ik gewoon heel erg leuk. Hier komt gewoon van alles en nog wat langs. Ook in kleding. Je kan hier ontzettend goed verzorgde mensen langs zien

worden aangetroffen. Binnen suburbs als Heilo, Laren, Haren en Ermelo fungeren de laatste tijd bijvoorbeeld in toenemende mate succesrijke winkelclusters als attractiepunten voor bezoekers uit een wijde omgeving. Gesettelede welvarende op gezinsleven gerichte echtparen en kinderen, met een voorliefde voor in *country style* uitgevoerde sociale praktijken – hockeyen, paardrijden, grasmaaien, tennissen en dergelijke – domineren in deze centra het publiek. En ten slotte kunnen in dit verband allerlei plaatsen worden opgesomd met specifieke toeristische kwaliteiten die op gezette tijden als gevolg van een massale toeloop van toeristen fungeren als publieke centra – Marken en Volendam als bij toeristen populaire schilderachtige voormalige vissersplaatsen; Renesse en de Koog op Texel als druk bezochte badplaatsen aan zee; Lisse met de Keukenhof als dagtripattractie gedurende het bloembollenseizoen, enzovoort.

Niettemin is het aantal publieke centra dat in dit land bij herhaling, onder andere aan de hand van enquêtes, genomineerd wordt als prominent publiek winkel- en uitgaanscluster, slechts beperkt. Naast het Amsterdamse centrum komen in de loop van de tijd vooral de publieke clusters in steden als Maastricht, Groningen en Utrecht telkens opnieuw als populaire topcentra naar voren. Gezien de onverwoestbare reputatie van deze steden lijkt evident welke standplaatskwaliteiten er blijkbaar toe bijdragen dat een stad floreerend publieke faciliteiten en plaatsen herbergt.

In de eerste plaats blijkt een ruime beschikbaarheid van instellingen voor universitair en hoger beroepsonderwijs in dit verband het nodige effect te hebben. Deze beschikbaarheid vormt onder andere een noodzakelijke voorwaarde voor een ruime aanwezigheid van jonge uithuizige studenten en startende professionals en bohemiens als basisdraagvlak voor een aantrekkelijk en vitaal stedelijk leven ter plaatse. Daarnaast lijkt de aanwezigheid van een zo uitgebreid en divers mogelijk bestand van kennisintensieve bedrijvigheid – overheidsinstellingen, *creative industries*, zakelijke dienstverlening en dergelijke – een positief effect te hebben op het plaatselijke publieke leven. Deze aanwezigheid bevordert namelijk de participatie ter plaatse van jonge en jongmiddelbare carrièregerichte professionals, ook om redenen van beroepsmatige aard. En ten slotte verhoogt de aanwezigheid van een monumentale oude stadskern, als sfeervolle context voor de publieke voorzieningen, blijkbaar de attractie van deze stad voor bezoekers en gebruikers van het plaatselijke publieke centrum. Vooral in combinatie met elkaar lijken deze drie standplaatskwaliteiten de condities te produceren – een vruchtbaar draagvlak en een passend decor – voor het ontstaan van een publiek topcentrum met alle denkbare faciliteiten voor een uitgebreide uitgaande, sociaal interacterende, cultuur consumerende en winkelende populatie van kosmopolitisch georiënteerde bezoekers en gebruikers. Veldwerkonderzoek onder het frequent in een dergelijk stedelijk topcentrum aanwezige publiek wijst uit daar de overwegend jonge hoog geschoolde alleenstaande of in koppels samenlevende participanten via hun face-to-face-interactie ter plaatse in ten minste drie opzichten positieve impulsen bieden. Om te beginnen heeft dit publiek in zulke topcentra de mogelijkheid een,

komen, maar ook mensen die duidelijk geen boodschap hebben aan wat ze aanhebben, en dat ook heel duidelijk etaleren... dat vind ik hartstikke leuk, dat dat allemaal door elkaar heenloopt.'

'Je kunt hier door alle verschillende groepen heen wandelen. Er is ook nergens zo'n 'inloop' als in Amsterdam. Elke wereldstad heeft z'n eigen gay-gebied en ga zo maar door. In Amsterdam loopt alles door mekaar heen. Het is een prachtig zootje.'

'Als je naar buiten gaat zie je direct verschillende mensen, veel verschillende culturen, nationaliteiten, een vrolijke boel.'

'Ik bedoel, het leuke vind ik van Amsterdam is hoe je er ook uit ziet, hoe je ook rondloopt, het is allemaal goed. Het interesseert niemand een zier hoe je er uit ziet. En dat maakt het een aparte sfeer, de tolerantie is hoog. Dat ben ik ook nergens anders (...) zo'n sfeer, nergens anders in een andere stad tegengekomen.'

'Maar dat is ook het leuke van Amsterdam natuurlijk. Dat het 'n allegaartje is van allerlei soorten en maten, gewoon allerlei mensen, van allerlei disciplines. Amsterdam is een tolerante stad, met mensen die overal vandaan komen en die net als ik ook allemaal binding met de stad hebben.'

Deze citaten kunnen nog met verschillende andere worden aangevuld. Vooral de culturele veelkleurigheid van het publiek in het oude stadshart valt blijkbaar alle bezoekers op (Gadet 1999:111-114).

Voornamelijk bij wijze van aanvulling op deze culturele en economische veelkleurigheid van het publiek noemen sommige respondenten ook de gevarieerdheid van het voorzieningenbestand ter plaatse:

'Dat hier zoveel verschillends is, verschillende mensen, verschillende culturen, verschillende winkels. Het is eigenlijk de mix van dit alles wat het zo leuk maakt om hier te leven.'

'De kwaliteit van de stad is dat er zo'n mengmoes van mensen is en van voorzieningen, dat er zoveel is door elkaar. Uit allerlei verschillende culturen, maatschappelijk heel veel verschillend (...). Ik zou niet eens uit kunnen leggen wat het nou precies is. Ik vind in ieder geval dat er een heel grote variëteit is, een grote menging.'

Slechts in enkele gevallen hebben de meningen op dit punt een meer specifiek karakter, vooral bij de bohemians:

'Ik vind het een prachtige stad, een inspirerende stad. Het inspireert me doordat mijn vakgebied hier ligt, de uitgeverij, het grootste gedeelte zit in Amsterdam. Ik heb het idee dat het hier gebeurt, dat is belangrijk, maar ik vind het heerlijk.'

vergeleken met elders, hoogwaardiger, gevarieerder en meer toegespitst assortiment van goederen en diensten te verwerven. Hierbij kan het zowel gaan om specifieke voedingswaren, kleding en keukenattributen als om bepaalde designmeubelen en schilderijen of om speciale concerten, films, toneelvoorstellingen en andersoortige evenementen. De verworven goederen en diensten fungeren vóór alles als aanvulling op en ondersteuning van het culturele kapitaal van de betreffende klanten en bezoekers. De rijen van handtekeningverzamelaars in boekhandels waar een bekende schrijver zijn laatste werk signeert, vormen een mooie illustratie van deze kapitaalverwerving in culturele zin.

Bovendien vergroten vooral de aangeschafte goederen, voor zover deze kunnen worden opgevat als investeringen, het economische kapitaal van de betrokkenen.

Vervolgens kunnen deze participanten in dergelijke centra langs verschillende wegen nieuwe kennis opdoen. Dit is bijvoorbeeld mogelijk door zich in gesprekken te mengen, door een bezoek te brengen aan tentoonstellingen of toneelvoorstellingen, of door lezingen of debatbijeenkomsten bij te wonen. Ook deze impulsen, in de vorm van nieuwe ideeën, belevenissen en inzichten, dragen in de eerste plaats bij aan het culturele kapitaal van de ontvangers, maar daarnaast kunnen zij ook bijdragen aan het economische kapitaal van de aanwezigen, bijvoorbeeld doordat hun professionele en financiële positie dankzij de nieuw verworven kennis via bevordering of loonsverhoging wordt verbeterd.

Ten slotte bieden dergelijke stedelijke publieke centra op velerlei wijze mogelijkheden zowel voor het intensiveren en onderhouden van bestaande vriendschapsbanden en zakelijke relaties als voor het opdoen van nieuwe relaties, in de professionele en in de privésfeer. In beginsel kan dit overal gebeuren. Vooral de talrijke in deze publieke centra aanwezige cafés, terrassen, parken, broodjeszaken, restaurants, sociëteiten, foyers, wandelgangen en lounges bieden hiervoor alle mogelijkheden. Op deze wijze kunnen de betreffende participanten ook hun sociale kapitaal op peil houden of uitbreiden.

Kortom, de publieke gelegenheden en ruimten in dergelijke stedelijke centra fungeren, in combinatie met het publiek ter plaatse, bij wijze van spreken als een soort generator ter vergroting van het bezit aan cultureel, sociaal en tot op zekere hoogte ook economisch kapitaal van de frequent ter plaatse interacterende gebruikers en bezoekers (Bourdieu 1979; Putnam 2002). Nergens anders dan in dit soort grootstedelijke publieke centra vinden met name hooggeschoolde en kosmopolitisch georiënteerde professionals en aanstaande professionals, zeker als zij ook nog als alleenstaanden door het leven gaan, in een consumptieve context een overdadiger gevuld reservoir van potentiële impulsen voor het versterken van hun drieledige kapitaalbezit. Voor de effectiviteit van dergelijke centra als generatoren van kapitaal maakt het echter wel uit hoe zij in ruimtelijk opzicht zijn geordend. De verzamelde veldwerkbevindingen maken namelijk aannemelijk dat zulke centra in dit opzicht beter functioneren naarmate de ter plaatse aanwezige kantoren,

‘Amsterdam biedt mij genoeg op cultureel gebied om het gevoel te hebben dat je op het scherpst van de snede in de kunst zit, dat vind ik heel belangrijk. Het gevoel dat als ik het hier red als kunstenaar, ik mezelf niet voor de gek hoeft te houden. Dus ik heb zoiets van Amsterdam is een uitdaging, artistiek gezien.’

Ondanks deze meer functionele opinies blijft het overheersende beeld echter dat de ondervraagde starters vooral enthousiast zijn over de veelsoortigheid van het publiek in het stadshart. Hierbij gaat het wel voornamelijk om de diversiteit en veelkleurigheid op straat. Binnen de afzonderlijk bezochte kroegen, eethuizen, disco’s en winkels overheerst immers, zoals Gadet met name voor het bezoek aan horecagelegenheden in het binnenstedelijke centrum expliciet aantoonde, profilering en parochialiteit wat betreft de bezoekers, de aangeboden diensten, de toegangsregels en de gebruiken binnenshuis (Gadet 1999: 112-118).

De massaliteit en diversiteit van het publieke leven in centraal Amsterdam is onder andere zo in het oog springend doordat de publieke faciliteiten en ruimten in dit centrum in hoge mate aaneengeschakeld zijn gesitueerd. Hierdoor vormen zij één groot maar niettemin goed te belopen winkel-, cultuur- en uitgaanscentrum. Verscheidene starters zijn zich dit ook duidelijk bewust:

‘Het prettige van de stad is dat alles redelijk compact is, alles is vrij snel bereikbaar, alles ligt in een kleine straal zeg maar. Dus alle activiteiten kunnen al binnen een kleine straal, dat vind ik heel prettig aan Amsterdam.’

‘De echte stad, de binnenstad en zo dan natuurlijk, is lekker klein. Je kunt alles lopend doen, je kunt overal rond lopen en iets van je gading vinden.’

‘Je zit gewoon op een paar minuten van alles. Ik bedoel, vijf minuten fietsen en je zit op het Rembrandtplein, of op de Dam. Dat vind ik ook wel heel belangrijk.’

‘Ik vind het een prachtige stad om door heen te fietsen, mooi en niet te klein. Ik kan alles binnen de grachtengordel befietzen, alles is dichtbij voor mij.’

Het is waarschijnlijk deze combinatie van rijke veelkleurigheid en fysieke compactheid waardoor verscheidene bezoekers op het idee zijn gekomen om Amsterdam tezelfdertijd én als stad met een metropolitische uitstraling te typeren én als stedelijk dorp (Gadet 1999: 111-114).

bedrijven, opleidingsinstituten, uitgaansgelegenheden, winkels en culturele attracties, in combinatie met de bijbehorende publieke voetgangersgebieden, in grotere mate in dichte pakking ruimtelijk aaneengeschakeld zijn. In een dergelijk centrummilieu is de kans op al dan niet geplande contacten met onbekenden en op al dan niet verwachte confrontaties met nieuwe producten of diensten groter. Tevens geven deze bevindingen de indruk dat het situeren van consumptieve faciliteiten in afzonderlijke etablissementen, in plaats van als organisatieonderdeel onder één dak met de productieve bedrijven en instellingen ter plaatse, de publieke interactie bevordert. Immers, de in deze bedrijven en instellingen werkzame studenten en professionals zijn daardoor vaker geneigd de straat op te gaan voor het bevredigen van hun behoefte aan een broodje, een maaltijd, een biertje of een pakje sigaretten. Kortom, goed functionerende en ingerichte publiekscentra zijn gekenmerkt door intensieve interactie buitenshuis en door een telkens wisselend omvangrijk publiek.

Met deze taxaties lijkt de in dit hoofdstuk aan de orde gestelde vraag naar de huidige betekenis van de sinds lang in de oude binnensteden gesitueerde compact ingerichte winkel-, uitgaans- en werkcentra als brandpunten van publieke interactie buitenshuis wel beantwoord. Over het geheel genomen staat deze betekenis de laatste tijd onder druk. De sinds een halve eeuw ook in West-Europa ingezette uittocht van ruimtegebruikers vanuit de volgebouwde oude kernsteden naar de meer ruimte biedende ommelanden heeft al nu bewerkstelligd dat vooral in en rondom de grote agglomeraties aan de stadsrand en in het ommeland allerlei nieuwe kantoor-, winkel- en cultuurcentra tot ontwikkeling zijn gekomen, deels met een eigen publiek leven (Zandvliet 2006). Toch heeft deze uittocht van ruimtegebruikers in de binnenstedelijke publieke centra niet alleen maar tot functieverlies geleid. In elk Westers land heeft een deel van deze oude centra zich de laatste jaren geprofileerd tot specifieke binnenstadscentra, gefocust op de hiervoor beschreven eigensoortige, op compact stedelijk leven gerichte populatie van werkers en bezoekers. In deze compacte stadskerncentra heeft het publieke leven momenteel zelfs een uitbundiger karakter dan ooit tevoren.

De maatschappelijke betekenis van deze in dichte pakking ingerichte binnenstedelijke publieke centra is aanzienlijk, economisch zowel als cultureel. De hier genoemde functies maken het zonder meer de moeite waard om de bestaande compact ingerichte publieke binnenstadscentra met zorg voor stagnatie en verval te behoeden. Daar komt bovendien bij dat de participatie binnen dergelijke centra recent nog aan uitbreiding onderhevig is, zowel als gevolg van een explosief groeiend internationaal toerisme als ten gevolge van een evenzeer voortdurend groter wordend dagtripbezoek vanuit de regio. Ook stijgt de geneigdheid bij de ingezetenen ter plaatse tot verpozing buitenshuis, met name in cafés en op terrassen binnen of nabij de stadskern. Hierdoor neemt het belang van de hiervoor opgesomde functies nog verder toe.

Alleen al op economische gronden groeit de laatste tijd dan ook, zowel bij overheidsinstanties als bij particuliere beleggers en ontwikkelaars, de bereidheid om in publieke centrummilieus te investeren, zowel door te participeren in projecten ter verbetering en uitbreiding van al bestaande centra als door te investeren en werk te steken in het opzetten van nieuwe publieke centra. Bijgevolg is het creëren en reconstrueren van publieke centra, ook buiten de binnensteden, momenteel een activiteit geworden waarvan de opzet en financiering alsmede het management voornamelijk in handen is geraakt van nationale en grootstedelijke overheden, tezamen met op internationale schaal opererende banken, beleggers en ontwikkelingsbedrijven. Lokale, op individueel niveau georganiseerde winkelbedrijven, bioscoopondernemers, kantoren en soortgelijke publieke functies met een duidelijke centrumgerichtheid hebben, bij deze meer op institutioneel niveau georganiseerde manier om publieke centra te ontwikkelen, nagenoeg geen invloed meer op het proces van centrumvorming.

Op het basale niveau waarop zich het dagelijks gebruik van dergelijke publieke centra afspeelt – dat wil onder andere zeggen op het niveau van de ter plaatse elke dag opnieuw plaatsvindende rechtstreekse interacties – is van een dergelijke *top down* bepaalde sturing echter aanzienlijk minder sprake. Individueel of in groepsverband voorbereide en uitgevoerde acties en interventies bepalen op dit niveau in wisselwerking met elkaar grotendeels de ontwikkelingen in het publieke domein. Uiteraard kan dit tot discrepanties leiden tussen de doelstellingen van de particuliere ondernemingen en overheidsinstanties die bij het ontwikkelen van een publiek centrum betrokken zijn, en de uiteindelijke invulling van het publieke leven in dat centrum. Vooral de laatste tijd gebeurt dit dan ook in toenemende mate. In nagenoeg elke Westerse stad zijn momenteel wel havenfronten, centrale pleinen of boulevards aan te wijzen die weliswaar als publieke attracties werden opgezet, maar die uiteindelijk slechts spaarzaam worden bezocht.

En omgekeerd zijn in verschillende van deze steden plaatsen te vinden – op rustig recreëren ingestelde stadsparken, plechtig monumentaal opgetuigde pleinen e.d. – die plotseling getransformeerd raakten in druk bezochte publieke ontmoetingsplaatsen, ook al is de oorspronkelijke inrichting van deze faciliteiten daar totaal niet op berekend. Beide typen discrepanties maken eens te meer duidelijk dat het publieke leven in de publieke centra binnen of nabij grootstedelijke stadskernen, mede dankzij het drukke uithuizige bestaan van de daar zo sterk dominerende jonge alleenstaande starters, een uiterst vitale en *by choice* bepaalde variant vormt van het huidige publieke leven in het algemeen. Voor dit hoofdstuk zou dan ook bij wijze van slotsom kunnen worden vastgesteld dat het interactierijke publieke leven in binnenstedelijke centra momenteel niet alleen uiterst nuttige maatschappelijke functies blijkt te vervullen maar ook, gezien het hoge *by choice* karakter en de grote vitaliteit van de meeste participanten, niet snel zal verdwijnen.

Compacte stedelijkheid als voorwaarde voor directe interactie

COMPACTE STEDELIJKHEID ALS VOORWAARDE VOOR DIRECTE INTERACTIE

Van drie categorieën van ruimtegebruikers waarvan bekend is dat zij wat betreft hun vestigingspatroon nog compact-stedelijke binding vertonen, is hiervoor nagegaan in hoeverre deze binding voortvloeit uit hun afhankelijkheid van intensieve directe interactie met andere huishoudens, bedrijven en instellingen in de stad. Deze afhankelijkheid kon in alle drie gevallen aannemelijk worden gemaakt en van een nadere toelichting voorzien. De bevindingen in dit verband kunnen in de volgende drie punten worden samengevat.

Om te beginnen manifesteren zich sinds de jaren zeventig van de vorige eeuw met toenemende kracht bewonerscategorieën die gekenmerkt zijn door een sterke mate van uithuizigheid en een uitgesproken oriëntatie op stedelijke faciliteiten, alsmede een daardoor opgewekte voorkeur voor compact ingerichte centraal stedelijke woonsituaties. Onder deze stadskernbewoners uit overtuiging kunnen met name veel goed geschoolde en op het maken van carrière gerichte studenten en beginnende professionals worden aangetroffen. Bovendien is het merendeel van deze veelal jeugdige starters (nog) alleenstaand. Hun uithuizigheid vloeit dan ook vooral voort uit bezigheden en contacten die verband houden met hun hoge beroepsmatige ambitieniveau en hun dringende behoefte aan min of meer vaste sociale relaties. Ook andere huishoudcategorieën zijn echter, voor zover de betrokkenen een soortgelijke uithuizige leefwijze bezitten, vertegenwoordigd binnen deze in de literatuur in het algemeen als gentrifiers aangeduide categorie stadliefhebbers. Alleen is hun aandeel in deze categorie zowel relatief als absoluut gezien in het algemeen aanzienlijk kleiner.

Parallel hieraan blijken zich in deze tijd in groeiende mate diverse clusters van kennisintensieve bedrijvigheid uit overtuiging in de grote steden te vestigen. Ook deze voorkeur vloeit in belangrijke mate voort uit de behoefte van de bij deze bedrijvigheid betrokken professionals aan intensief face-to-face-contact met collega's, opdrachtgevers en toeleverende specialisten buitenshuis. Bij deze stedelijke clustering van kenniswerk zijn zowel regiefuncties en politiek-bestuurlijke en zakelijke dienstverleners als media-bedrijven en *creative industries* betrokken. Op industrie gerichte *research and development*-activiteiten blijken in vergelijking hiermee, in ieder geval in Nederland, de laatste tijd niet zozeer meer aan grootstedelijke agglomeraties gebonden te zijn. Ongetwijfeld houdt dit ten dele verband met de omstandigheid dat de industriële bedrijvigheid zelf steeds minder gebonden blijkt aan grootstedelijke vestigingsmilieus. Daarnaast zou hier echter ook kunnen spelen dat kenniswerkers met een bètaprofiel in vergelijking met soortgenoten met een alfa- of gamma-achtergrond qua leefstijl aanzienlijk minder op stedelijk-kosmopolitische leefmilieus zijn ingesteld.

Ten slotte blijken nog steeds talrijke ingezetenen van stad en ommeland te participeren in het publieke leven in de uitgaans- en winkelcentra binnen de oude kernen van de grote steden. Wél is het een en ander veranderd in de omvang en het karakter van het participerende publiek sinds de jaren zestig van de vorige eeuw. Enerzijds is de massaliteit van het bezoek aan publieke centra, overigens niet alleen in de oude binnensteden, de laatste tijd sterk toegenomen. Het publiek gaat momenteel vaker uit, bezoekt vaker terrassen, eet vaker buitenshuis en bezoekt vaker musea en concerten dan het publiek uit de jaren zestig. Hierbij gaat het zowel om het aantal bezoekers als om de frequentie van het bezoek per participant. Het lijkt nauwelijks gewaagd om aan te nemen dat deze toename onder andere voortvloeit uit de sinds een halve eeuw sterk gestegen welvaart in landen als Nederland. Anderzijds heeft dit publiek bovendien een andere, meer geprofileerde opbouw gekregen. De kinderrijke gezinnen en ouderen uit de regionaal-stedelijke netwerken blijken, mede omdat een groeiend deel van hen gedurende de laatste halve eeuw naar het suburbane ommeland is verhuisd, in toenemende mate georiënteerd te raken op buiten de stadskernen tot ontwikkeling gekomen winkel- en uitgaanscentra aan de stadsranden of in de suburbs. Het aantal jonge en jongmiddelbare studenten, kunstenaars, ontwerpers en professionals in de publieke binnenstadscentra neemt in diezelfde periode echter in een hoog tempo toe. Meer en meer blijkt het op centra in of nabij de stadskern gerichte publiek in Westerse landen als Nederland gedomineerd te raken door de twee al op grond van hun woonwijze of werkkring op de stad gerichte subpopulaties: de tot gentrification geneigde hoog opgeleide alleenstaande starters en carrièremakers, alsmede de onder andere om professionele redenen met de nodige frequentie in publieke gelegenheden participerende kenniswerkers.

Kortom, nog steeds blijkt binnen de compact-stedelijke woon-, werk- en uitgaansmilieus in bepaalde steden in diverse vormen sprake te zijn van intensieve rechtstreekse interactie buitenshuis. In allerlei opzichten is deze interactie zelfs omvangrijker en heviger dan ooit. Bijgevolg is het zinvol om nader in te gaan op de vierde en vijfde onderzoeksvraag in deze beschouwing, te weten:

- de vraag naar de specifieke kwaliteiten van interactievormen die nog steeds voornamelijk of uitsluitend tot hun recht komen in geval van directe interactie tussen de betreffende participanten, of het daarbij nu gaat om activiteiten van bewoners, om professionele bezigheden of om acties van bezoekende participanten in publieke centra, en
- de vraag naar de condities waaronder deze face-to-face-interacties vervolgens ook nog duidelijk gebonden blijken te zijn aan compact-stedelijke woon-, werk- of uitgaansmilieus.

Uiteraard vloeien deze twee vragen in de eerste plaats voort uit de verwachting dat vormen van directe interactie die overeen blijken te komen in hun binding aan compact-stedelijke omstandigheden, bijgevolg

ook gemeenschappelijke trekken zullen vertonen in hun functionele hoedanigheden. Daarnaast liggen deze twee op een synthese van de bevindingen gerichte vragen echter nog om een andere reden voor de hand. De drie bij stadgebonden interactievormen betrokken subpopulaties – uithuizige *gentrifiers*, intensief face-to-face interacterende kenniswerkers en uitbundig op verkenning van het publieke leven buitenshuis uit zijnde bezoekers van uitgaans- en winkelcentra – blijken in belangrijke mate te worden gevormd door eenzelfde groep participanten: de als kenniswerkers opererende *gentrifiers* die bovendien frequent in publieke gelegenheden en op publieke plaatsen in binnenstadscentra kunnen worden aangetroffen.

De specifieke kwaliteiten van directe interactie

Eerder in dit betoog is interactie omschreven als het handelen van mensen ten opzichte van elkaar. Hierbij vormt het handelen van de één de aanleiding voor het handelen van de ander. Vervolgens is vastgesteld dat interactie zowel verbaal kan zijn als niet-verbaal. Zij kan zowel tussen twee mensen plaatsvinden als tussen vele duizenden personen en kan zowel tot harmonieuze samenwerking leiden als ruilrelaties tot stand brengen of zelfs conflictsituaties. Deze interactie kan eenzijdig zijn, maar kan ook een min of meer gelijke inbreng inhouden van alle betrokkenen. Ten slotte is aangegeven dat interactie zich direct of indirect kan afspelen. Mensen kunnen daartoe elkaars fysieke nabijheid hebben opgezocht, maar de interactie kan ook verlopen via materiële hulpmiddelen of met behulp van tussenpersonen (Van Heerikhuizen & Wilterdink 1985:19-33).

Om deze laatste vaststelling gaat het hier vooral. Hierna moet namelijk een antwoord worden gegeven op de vraag welke vormen van interactie in deze tijd nog steeds het best, of wellicht zelfs uitsluitend, tot hun recht komen in de vorm van intensief direct contact tussen de interacterende partijen. Welke interactievormen vinden de laatste vijftig jaar in groeiende mate plaats langs indirecte weg, vooral dankzij de voortdurend ruimer wordende beschikbaarheid van alle mogelijke faciliteiten voor telecommunicatie, en welke interactievormen hebben hun directe karakter behouden?

Sinds de jaren vijftig van de vorige eeuw is vooral het gebruik van telecommunicatiefaciliteiten ook in Nederland op explosieve wijze toegenomen. Als gevolg hiervan zijn sindsdien alle omstreeks 1950 nog langs directe weg verloopende vormen van interactie, of ze nu routinematig of niet routinematig verliepen en of ze nu productief of consumptief waren bedoeld, wel in meerdere of mindere mate onderhevig geraakt aan virtualisering (De Hond 1995; Graham & Marvin 2001; Zook 2005). Het nagenoeg verdwijnen van fysieke geldtransporten in het bankwezen en het opheffen van de fysieke beursvloer in de effectenhandel zijn symptomen van deze ontwikkeling in het bedrijfsleven. De opkomst van het thuiswerken, thuiswinkelen, thuisbankieren en thuis voor de tv zittend films bekijken zijn soortgelijke symptomen bij de woonhuishoudens.

Toch heeft het steeds omvangrijker wordende gebruik van de tv, telefoon, fax en computer blijkens onderzoek tot dusverre niet geleid tot afname van het aantal rechtstreekse interacties dat door werkers en bewoners wordt ondernomen. Zeker het pakket van rechtstreekse interacties buitenshuis van deze mensen is momenteel vaak veelkleuriger dan ooit. Ten dele lijkt dit voort te vloeien uit het groeiend gewicht van kennisintensieve activiteitsvormen in het beroepsmatig bestaan van de stedelijke Westerlingen (Gaspar & Glaeser 1998; Storper & Venables 2002, 2004). Daarnaast heeft de onstuimige groei van het aantal mogelijkheden voor telecommunicatie blijkbaar vooral tot gevolg gehad dat de betrokken werkers en bewoners de dankzij deze mogelijkheden uitgespaarde tijd zijn gaan gebruiken voor allerlei andere bezigheden, die wellicht niet strikt noodzakelijk, maar wel prettig zijn en die met directe interactie gepaard gaan (Pine II & Gilmore 1999; Hoffman e.a. 2003).

De door de opkomst van de telecommunicatie bewerkstelligde verschuivingen in het patroon van directe interacties van de ingezetenen van het stedelijke Westen zijn zodoende duidelijk gepaard gegaan met profilering. Zo blijken directe interactievormen met een routinematig karakter sinds 1950 aanzienlijk vaker te zijn omgezet in indirecte interactie dan rechtstreekse interactie met een niet-routinematige signatuur. In dit betoog wordt aangenomen dat dit verschil voortvloeit uit de omstandigheid dat interactie in de vorm van telecommunicatie meestal verloopt aan de hand van vooraf vastgelegde schema's. Daardoor krijgt deze betreffende communicatie een routinematig karakter. Deze indirecte interactie schiet bijgevolg nogal eens tekort in twee situaties:

1. in situaties waarin de verzamelde kennis ontoereikend blijkt, waardoor nog de nodige zekerheid ontbreekt over de precieze invulling van een beoogde transactie, een te verrichten taak of een op te lossen probleem, en
2. in situaties waarin in significante mate gevoelens in het geding zijn, ofwel ten aanzien van de interactiepartner(s) ofwel met betrekking tot de interactie zelf, als speciale belevenis.

In deze beide gevallen blijken de participanten extra eisen te stellen aan de plaatsvindende interactie, zowel qua precisie als qua intensiteit. In de eerste plaats is nogal eens sprake van projecten, zowel gericht op in onderlinge samenwerking te verrichten taken als op ingewikkelde onderlinge transacties, waarbij tijdens de afwikkeling allerlei knelpunten en keuzeproblemen van cognitieve aard moeten worden opgelost. Hierbij kan bijvoorbeeld gedacht worden aan handelingen die nodig zijn voor het verwerven van een bepaald soort product indien daarbij nog moet worden gekozen welke productvariant zal worden aangeschaft. Of het gaat om de bezigheden die nodig zijn voor het verrichten van transacties waarover door de betrokken participanten nog moet worden onderhandeld en overlegd over de precieze condities. Ook kan in dit verband gedacht worden aan de aanpak die nodig is voor projecten waarvan de organisatie nog niet vaststaat. En evenzeer kan het gaan om de acties voor het verkrijgen van inhoudelijk inzicht in een ingewikkeld probleem en in de oplossingsrichtingen die daaruit voort-

vloeien. In al deze situaties moet in de loop van het project nog de nodige kennis worden gevormd om tot afronding te komen. Daarbij is directe intensieve interactie in veel gevallen onontbeerlijk. Alleen dan kan sprake zijn van onmiddellijk rechtstreeks uitgewisselde *feedback* tussen de betrokken participanten, bijvoorbeeld in de vorm van een vraag om nadere toelichting, een gefluisterde hint, een afkeurende frons of een aanmoedigend handgebaar.

Met behulp van dit soort feedback wordt een oplossingsrichting sneller duidelijk. Dankzij de extra uitleg kan de juiste keuze worden gemaakt. Zonder al te veel gezichtsverlies is een compromis te sluiten of kan een misverstand of conflict in de kiem worden gesmoord. Uit de geraadpleegde Amsterdamse veldwerkstudies blijkt in dit verband bijvoorbeeld dat om deze redenen 'echt' winkelen ter verkenning van de markt een geliefde bezigheid is bij de ondervraagde *gentrifiers* en de frequente bezoekers van het binnenstedelijke publieke centrum. Bovendien blijken de geïnterviewde zakelijke dienstverleners en beeldend kunstenaars dit soort argumenten te gebruiken ter verklaring van hun unaniem beleden voorkeur voor frequent rechtstreeks *sparren* met collega's, vakgenoten en cliënten over nieuwe oplossingsrichtingen bij bepaalde vraagstukken of over de kwaliteiten van hun nieuwste product. Zeker het ontwikkelen en verwerven van nieuwe kennis en kennistoepassingen lijkt, althans in de onderzochte alfa- en gammagerichte takken van kenniswerk, niet te kunnen plaatsvinden zonder frequent face-to-face-overleg, ook met elders gevestigde professionals. Maar ook het door consumenten selecteren van een nieuw product uit een groot aantal keuzemogelijkheden blijkt vaak veruit het meest efficiënt en bevredigend te verlopen bij realisatie van de transactie via directe interactie.

Behoeften van affectieve aard kunnen er evenzeer toe bijdragen dat directe interactie de voorkeur blijft krijgen. Deels gaat het in dit verband om gevoelens die specifiek betrekking hebben op de interactiepartners zelf. Hierbij kunnen zowel collega's, vakgenoten, vrienden of kennissen in het geding zijn met wie men de relatie op peil wil houden of uitbouwen, als personen die men nog nauwelijks of niet kent en met wie men een relatie wil beginnen. In alle gevallen wordt dan gestreefd naar bijeenkomsten die intensief face-to-face-contact mogelijk maken. Zo kan het voor de persoonlijke verhoudingen in professionele kringen uiterst nuttig zijn als de opponenten in een moeilijke onderhandeling elkaar een keer spreken en toelachen bij een maaltijd in een restaurant. De medewerkers aan een moeilijk samenwerkingsproject houden hun betrokkenheid op peil door af en toe samen een borrel te drinken, door grapjes of foto's van kinderen uit te wisselen. Hetzelfde geldt voor relaties in de privésfeer. Een wandeling hand in hand langs het strand of een avond samen naar de bioscoop kan de onderlinge verstandhouding stimuleren. Dit geldt zowel voor levenspartners of vrienden die al geruime tijd met elkaar omgaan, als voor personen die elkaar net voor het eerst hebben ontmoet en vooralsnog slechts de potenties in dit opzicht verkennen.

Ook in dit geval bieden de geraadpleegde Amsterdamse veldwerkstudies talrijke illustraties bij de hier aangeduide emotionele behoeften en de in dit verband ondernomen acties. Zo blijkt het op peil houden van wederzijds vertrouwen en onderlinge betrokkenheid bij de ondervraagde zakelijke dienstverleners een streven dat sterk wordt benadrukt en dat regelmatig uitmondt in bezoek aan speciaal daartoe georganiseerde *social events*. Ook bij talrijke bezoekers van publieke centrumfaciliteiten wordt het belang van dit streven frequent onderstreept. Evenzo blijken de ondervraagde beeldend kunstenaars niet alleen grote betekenis te hechten aan regelmatig face-to-face-contact met bepaalde collega's vanwege de door hen erkende deskundigheid van deze vakgenoten, maar ook vanwege het vertrouwen dat zij hebben in hun onderlinge solidariteit. Het in stand houden van deze wederzijdse solidariteit wordt evenzeer bewerkstelligd op dergelijke ontmoetingen. En tenslotte blijkt uit verschillende studies het grote belang van horecagelegenheden als plaatsen om een andere partner of nieuwe vrienden op te doen.

Behoeften van emotionele aard kunnen echter ook betrekking hebben op bepaalde projecttypen of transactievormen zelf, vooral vanwege de belevingswaarde die deze activiteitsvormen oproepen. In dit verband kan bijvoorbeeld worden gedacht aan het kijken naar een voetbalwedstrijd of het beluisteren van een concert. Ook in dit soort gevallen worden activiteitsvormen waarbij de betreffende gebeurtenis daadwerkelijk wordt bijgewoond, face-to-face met vele anderen, vaak duidelijk geprefereerd. Voor de tv zittend naar een voetbalduel kijken is bijvoorbeeld best ontspannend. Diezelfde wedstrijd meemaken als toeschouwer in het stadion tezamen met enkele vrienden en nog 40.000 toeschouwers is echter een dieper ingrijpende belevenis. Evenzo kan het beluisteren van een symfonie van Mahler thuis bevrediging schenken, maar een avond in het Concertgebouw waar diezelfde symfonie wordt gespeeld, brengt toch duidelijk extra belevingswaarde met zich mee. De meeste mensen maken voorstellingen en gebeurtenissen, hoe gearrangeerd ook, blijkbaar liever in het echt mee, tezamen met anderen, dan alleen of met zijn tweeën thuis. De bevinding dat vrijwel alle in de Amsterdamse veldwerkstudies ondervraagde respondenten zich wel in bepaalde mate bevoorrecht bleken te voelen door het ter plaatse aangeboden assortiment van culturele topvoorzieningen, topevenementen en topvoorstellingen, illustreert deze indruk. De laatste tijd blijkt aan het bevredigen van dit soort emotionele behoeften bovendien steeds meer aandacht te worden besteed, vooral voor zover het om met werksituaties verbonden claims in dit opzicht gaat. Zowel in het zakenleven als in politiek-bestuurlijke kringen wordt bijvoorbeeld in toenemende mate werk gemaakt van het organiseren van speciale concerten, sportevenementen en ander-soortige spektakels, vaak in combinatie met recepties en borrels, deels ter bevrediging van de bij de uitverkoren gasten aanwezige behoefte aan belevingsprikkelers, deels ook ter verrijking van het relatienetwerk van de uitgenodigde participanten.

Hiermee is de huidige betekenis van directe interactie voor de ingezetenen van Westerse samenlevingen in hoofdzaak aangegeven. Uiteraard kunnen deze ingezetenen in beginsel bij alle denkbare interactiesoorten tot face-to-face-communicatie overgaan. In de praktijk doen zij dit ook voortdurend. Routines die vanwege hun grote regelmaat frequent gepaard gaan met verplaatsingen, zoals de dagelijkse gang naar en van het werk en het bezoeken van de supermarkt, vinden nog steeds in grote mate plaats. Het belang van dergelijke routinematige verplaatsingen neemt in deze tijd echter wel gestaag af. In de hier genoemde gevallen gaan bijvoorbeeld steeds meer mensen deels thuis werken en laten zij vooraf bestelde boodschappen thuis bezorgen.

Daarentegen brengt het ontwikkelen en uitbouwen van nieuwe kennis, het aanknopen en onderhouden van emotievolle sociale relaties of het gezamenlijk opdoen van prikkelende ervaringen bij imponerende evenementen de betreffende ingezetenen als vanouds tot intensieve rechtstreekse interactie. Indirecte interactiemethoden blijken bij deze activiteitsvormen namelijk meestal niet tot bevredigende resultaten te leiden. Bij indirecte interactie ontbreekt de mogelijkheid tot onmiddellijke feedback voor de participanten en tevens de mogelijkheid tot non-verbale rechtstreekse communicatie. De geraadpleegde veldwerkstudies wijzen uit dat vrijwel alle geregelde deelnemers aan dit soort hoogwaardige face-to-face-interactie zich volledig bewust zijn van de voordelen van rechtstreeks contact en daadwerkelijk samenzijn. Alleen al daarom mag worden verwacht dat de drie genoemde vormen van directe interactie in de komende jaren nog volop in trek zullen zijn. Bovendien lijken ze alle drie in de komende tijd aanzienlijk aan gewicht te gaan winnen. De kennisintensieve bedrijvigheid zal in het rijke hoogontwikkelde Westen naar alle waarschijnlijkheid voorlopig nog significant in omvang blijven toenemen. Evenzo lijkt welhaast vanzelfsprekend dat de *experience economy* in de nabije toekomst nog explosief aan belang gaat winnen. En ten slotte zou de voor landen als Nederland vaak voorspelde aanwas van het aantal eenpersoonshuishoudens in de komende periode heel goed kunnen uitmonden in een voortgaande uitbreiding van de behoefte aan sociaal contact met partners buitenshuis, zowel in de privésfeer als in professionele kringen. Vooral op deze drie terreinen is een toenemend uithuizig face-to-face-contact bijgevolg nagenoeg zeker. Daaraan doet de gestaag groeiende geneigdheid om routinematige interacties door indirect contact te laten plaatsvinden, weinig af.

Directe interactie en ruimtelijke clustering

Onderlinge clustering in compact-stedelijke dichtheden was een eeuw geleden nog een noodzakelijke voorwaarde om tot meer dan incidentele rechtstreekse interactie met elkaar te komen. Ruimtelijke concentratie van vrijwel alle belangrijke niet-agrarische vormen van bedrijvigheid binnen compact ingerichte steden en stadjes, in combinatie met de bijbehorende

bewoners en faciliteiten, vormde de ruimtelijke belichaming van deze voorwaarde. Tegenwoordig vertoont het spreidingspatroon van bedrijven, huishoudens en voorzieningen in Westerse samenlevingen een aanzienlijk minder duidelijk beeld. Het huidige spreidingspatroon zou zelfs tweeslachtig kunnen worden genoemd.

Eenzijds is het aantal van oudsher stedelijke ruimtegebruikers dat in het ommeland van de steden is gevestigd, in deze in toenemende mate door footloose verhoudingen gekenmerkte tijd zowel absoluut als relatief bezien aanzienlijk groter dan in 1900. Bovendien neemt deze ruimtelijke uitwaaiing nog voortdurend toe. Als gevolg hiervan vormen zich rondom de aloude steden in toenemende mate uitdijende 'velden' van voormalig stedelijke huishoudens en bedrijven, vermengd met van oudsher rurale ruimtegebruikers, velden die niettemin overwegend gekenmerkt blijven door suburbane dichtheden.

Anderzijds blijken op allerlei plaatsen binnen deze stedelijke velden in wording allerlei nieuwe compact-stedelijke centra tot ontwikkeling te komen, in wisselende mate opgebouwd uit verschillende soorten bedrijven, instellingen, voorzieningen en soms ook bewoners, die in hoge mate met elkaar zijn vervlochten door middel van face-to-face-interactie. Met name de drie hiervoor besproken vormen van direct contact en daadwerkelijk samenzijn – onder meer georganiseerd in en rond op kenniswerk gerichte kantoren en studio's, in restaurants en cafés, alsmede in evenementenhallen, musea, muziektheaters en andere culturele topvoorzieningen – blijken in dergelijke centra in hoge mate te floreren.

Dit hybride beeld, van een groeiend aantal compacte op hevig face-to-face-contact en samenzijn gebaseerde centra temidden van een door voortgaande deconcentratie voortdurend verder uitdijend suburbaan tapijt van huishoudens, bedrijven en voorzieningen, roept de vraag op welke voorwaarden en beperkingen nu nog aanleiding geven tot nadrukkelijk stedelijke clustering van huishoudens, bedrijven en voorzieningen. Immers, verplaatsingskosten in financiële zin gelden blijkens de literatuur tegenwoordig nauwelijks meer als aanleiding tot stedelijke samenballing, ook al bepaalde deze beperking één tot twee eeuwen geleden zowel in Europa als in Noord-Amerika nog in belangrijke mate de massale opeenhoping van industriële bedrijvigheid en arbeidskrachten in de explosief groeiende industriële metropolen (Vance 1990; Hall 1998; Storper & Venables 2002, 2004).

Onderzoek wijst echter uit dat in dit opzicht tegenwoordig, ondanks de voortdurend groter wordende beweeglijkheid van de interacterende bewoners, werkers en bezoekers in het postindustriële Westen, toch nog steeds andersoortige beperkingen werkzaam zijn die de reikwijdte van de onderlinge afstand tussen potentiële interactiepartners beperken. Deze ruimtelijke insnoering speelt zich af op twee schaalniveaus. In de eerste plaats gaat het om territoriale inperking op regionaal niveau. Deze inperking is het onontkoombare gevolg van de omstandigheid dat mensen in hun dagelijks bestaan, en daardoor in hun reikwijdte van alledag, op tijdsbudgettaire

gronden gebonden zijn aan een niet al te wijd ommeland rondom hun woning, onder andere omdat zij doorgaans de dag beginnen en eindigen in de eigen woning. Daarnaast kan op het aanzienlijk lagere schaalniveau van de afzonderlijke werk-, winkel- en uitgaanscentra territoriale clustering worden vastgesteld. Deze lokale clustering vloeit voort uit de behoefte, zowel bij de betrokken bedrijven en voorzieningen als bij de aanwezige werkers en bezoekers, om zonder tijdverlies ter plaatse, naast een hoofd-bezigheid, ook allerlei bijpassende activiteiten te kunnen bedrijven en aanvullende wensen te kunnen vervullen. In beide gevallen zijn bijgevolg uiteindelijk beperkingen van temporele aard in het geding. Om welke soorten van territoriale binding gaat het hier en tot welke vormen van ruimtelijke clustering leiden deze twee bindingscondities?

Regionale clustering: regionaal-stedelijke daily systems

In de eerste plaats vloeit territoriale binding voort uit het beperkte tijds-budget per etmaal. Ruimtelijke reikwijdte is, zoals gezegd, alleen al ingesnoerd doordat mensen elke ochtend en avond in het algemeen in dezelfde woning beginnen en eindigen. Bovendien zijn zij, zeker op werkdagen, als gevolg van allerlei verplichtingen gedurende grote delen van het etmaal gebonden aan bepaalde vaste plaatsen. Hierdoor is hun budget aan vrij te besteden tijd en hun vrijheid bij het kiezen van verder nog te bedrijven activiteiten en te bezoeken plaatsen, veelal niet al te groot. De actieradius die de betrokkenen in doorsnee in hun vooral rond routines opgebouwde 'dagpaden' blijken te vertonen, weerspiegelt deze beknotheid. In Nederland bedraagt, in het bestaan van alledag, de maximale reikwijdte ten opzichte van de eigen woning voor de ingezetenen, ondanks het in toenemende mate *footloose* karakter van hun routinematige bezigheden, in het algemeen nog steeds slechts enkele tientallen kilometers, oftewel een dik uur rijden gedurende de ochtend- of avondspits. In de meeste gevallen is deze maximale reikwijdte zelfs kleiner, zeker als de betrokkenen niet vrij over een eigen auto kunnen beschikken of als zij door verplichtingen, bijvoorbeeld in verband met de zorg voor kleine kinderen, aan huis gebonden zijn (Hagerstrand 1970; Vijgen & Van Engelsdorp Gastelaars 1986, 1992; Karsten 1992; Droogleevers Fortuijn 1993).

In de vakliteratuur is in dit verband omstreeks 1970 het hiervoor al eerder gebruikte begrip *daily urban system* geïntroduceerd (Berry 1973). Dergelijke *daily urban systems* kunnen worden vastgesteld door van een gegeven populatie – in dit geval bijvoorbeeld de bewoners rondom het stedelijke centrum van een gegeven agglomeratie of stad – de dagpaden van de betrokken ingezetenen samen te voegen tot één ruimtelijk verankerd gemeenschappelijk interactienetwerk, in hoofdzaak gebaseerd op de dagelijkse routines van deze inwoners, met inbegrip van de bijbehorende verplaatsingen. De resulterende *daily systems* hebben, in ieder geval sinds de jaren zestig van de vorige eeuw, in groeiende mate een regionale omvang. Zij omvatten bijgevolg, behalve de aloude in dichte pakking ingerichte

stedelijke centra en woonmilieus, ook omvangrijke woon- en werkgebieden met een meer suburbane signatuur qua dichtheid en uitrusting, alsmede allerlei resterende stukken ruraal ommeland.

De specifieke opbouw en inrichting van een regionaal-stedelijk *daily system* heeft in verschillende opzichten consequenties voor de ter plaatse gevestigde ruimtegebruikers. Voor de bevolking fungeert een dergelijke regio bijvoorbeeld in hoge mate als haar dagelijkse leefwereld. Behalve dat deze ingezetenen er wonen, werken zij er ook. Ze hebben er hun vrienden en clubs. Ze gaan er uit en bezoeken er eventueel de kerk. Dit betekent dat de regio in kwestie, via de ter plaatse aanwezige potenties en beperkingen, aanzienlijk bijdraagt aan de kwaliteit van het leven dat deze ingezetenen leiden.

Een soortgelijk effect heeft datzelfde regionaal-stedelijke *daily system* als productiemilieu voor de bedrijvigheid ter plaatse. Om te beginnen functioneert deze regio als het eerst-in-aanmerking-komende territoriale reservoir van arbeidskrachten. De aard hiervan bepaalt of bedrijven en instellingen er vanuit hun standplaats binnen het betreffende gebied de werkers zullen vinden die ze zoeken. Bovendien blijkt een dergelijke regionaal-stedelijke constellatie voor een groot deel van de ter plaatse gevestigde ondernemingen ook te fungeren als thuismarkt voor het afzetten van hun diensten en goederen. Zeker dienstverlenende organisaties besparen zich kosten en moeite wanneer zij hun klantenkring binnen het rayon vinden dat in het bestek van een normale werkdag goed bereikbaar is en gemakkelijk kan worden bediend.

Een extra krachtig thuismarkteffect is in dit verband aan de orde bij de uitwisseling van diensten in het kader van kenniswerk. Onderzoek wijst uit dat het hier besproken regionaal-stedelijke *daily system* met name in hoge mate als maximale territoriale context fungeert voor de op intensief face-to-face-contact gebaseerde interactie tussen de kenniswerkers in de regio. Hierbij gaat het namelijk overwegend om contactpartners die elkaar frequent ontmoeten, alsmede om contacten die vrijwel nooit tevoren zijn gepland en die niettemin snel moeten kunnen worden gerealiseerd. Dit kennis-intensieve werkgebonden face-to-face-contact kan zowel de vorm aannemen van besprekingen in vergaderzalen als van overleg in werk-kamers, van bezoeken aan elkaars ateliers, van snel gemaakte afspraken in een eethuis of van ontmoetingen in een café. Actieve participatie in dergelijke contactnetwerken betekent voor de betrokken kenniswerkers in het algemeen dat zij tenminste moeten beschikken over een woon- of verblijfplaats binnen hetzelfde *daily system* waar ook de potentiële contactpartners hun uitvalsbasis hebben. Anders worden de frequent te overbruggen afstanden te groot.

Kortom, de maatschappelijke relevantie van deze sinds enige tijd tot regionale omvang uitgegroeide *daily urban systems* is niet gering. Zij fungeren zowel intern als naar buiten toe als complete en min of meer op zichzelf staande leef- en productiemilieus voor de in de betreffende regio gevestigde

ruimtegebruikers. In dit opzicht hebben zij de laatste jaren in feite de posities overgenomen die tot voor kort de afzonderlijke steden innamen. Dit grote belang brengt met zich mee dat de ontwikkeling of reconstructie van dergelijke regionaal-stedelijke constellaties voornamelijk een zaak blijkt te zijn waarbij machtige en financieel krachtige overheidsorganen en private partijen een hoofdrol spelen, of het hierbij nu gaat om de bouw en inrichting van nieuwe kantoor- of vermaakscentra, om de bouw of reconstructie van woongebieden of om de aanleg van infrastructurele faciliteiten ten behoeve van het gebied. Individuele bedrijven en personen hebben op de hoedanigheid van deze regionaal-stedelijke ontwikkelings- en reconstructieprojecten nauwelijks enige invloed.

Deze grote maatschappelijke relevantie maakt het zinvol een nadere toelichting te geven op de structuur van de hier aan de orde zijnde regionaal-stedelijke *daily systems*. Deze structuur is gedurende de laatste eeuw namelijk aan allerlei transformaties onderhevig geweest. Tot omstreeks 1900 fungeerden de meeste steden en stadjes in West-Europa, voornamelijk doordat het overgrote deel van de ingezetenen zich slechts te voet kon verplaatsen, nog als *daily systems* met een lokaal formaat. Verschillen in agglomeratiegraad en centraliteit manifesteerden zich nog op ditzelfde lokale niveau als standplaatsvoordelen of -handicaps.

Halfweg de twintigste eeuw begint deze lokale orde echter te eroderen. Rond 1970 zijn de meer verstedelijkte landsdelen binnen datzelfde West-Europa al in aanzienlijke mate getransformeerd tot regionaal-stedelijk geordende verzamelingen van *daily systems*. Deze regionale *daily systems* manifesteren zich in die dagen voornamelijk in en rondom de grote en middelgrote steden en bestaan, behalve uit die steden, ook uit een ommeland dat, als gevolg van de continu doorzettende deconcentratie van stedelijke huishoudens en bedrijven, voortdurend hechter met de stad vervlochten raakt. Dit ommeland bestaat uit tot suburbs vergroeiende stadjes en dorpen met het bijbehorende platteland. De oorzaak van dit tot regionaal formaat uitgroeien van de *daily systems* moet gezocht worden in de vooral sinds 1960 snel groter wordende dagelijkse actieradius en bewegelijkheid van de ingezetenen van het stedelijke Westen. Hierdoor kunnen steeds grotere aantallen stedelijke ruimtegebruikers ruimtelijke armslag vinden in het ommeland van de steden, zonder dat zij hiervoor hun dagelijkse bindingen met de bedrijven, huishoudens en voorzieningen in de stad behoeven op te geven of af te zwakken.

Tot diep in de jaren zeventig is de structuur van deze regionaal-stedelijke *daily systems* over het algemeen nog uiterst simpel. In vrijwel alle gevallen is het grootste deel van de werkgelegenheid en het gespecialiseerde voorzieningenbestand nog in het voornaamste centrum, in of nabij de oude kern, van de stad gelokaliseerd. Vooral de stadsrand- en ommelandmilieus fungeren in hoofdzaak als woongebieden. Aangezien het aantal centra dat op grote schaal als concentratiepunten voor voorzieningen of werkgelegenheid fungeert, in die dagen nog tamelijk klein is en voorts de dagelijkse actieradius

van de meeste ingezetenen slechts een vrij beperkte omvang heeft, vertonen zelfs de meest stedelijke landsdelen binnen Europa – Zuidoost- en Centraal-Engeland, Vlaanderen, West- en Zuid-Nederland en dergelijke – aan het eind van de jaren zeventig nog een eenvoudige regionaal-stedelijke structuur. Deze structuur is gekenmerkt door grotendeels los van elkaar staande *daily systems*, elk op zichzelf monocentrisch opgebouwd rondom één centrale agglomeratie of stad, met één centraal stadshart als het dominante concentratiegebied van de bedrijvigheid en de gespecialiseerde uitgaansgelegenheden en winkels in de regio. Van *daily systems* die elkaar uitgebreid overlappen, is dan nog nauwelijks sprake.

De laatste vijftig jaar is deze stedelijke structuur, gevormd door autonoom naast elkaar functionerende monocentrisch opgebouwde *daily urban systems* met een niet al te grote regionale omvang, echter al weer ten dele teniet gedaan. Gedurende deze jaren heeft de met kracht doorzettende deconcentratie van voormalig stedelijke huishoudens en bedrijven naar het suburbane ommeland, in de hand gewerkt door een gestaag toenemende beweeglijkheid en dagelijkse reikwijdte van de ingezetenen, geleid tot vergroting van de gemiddelde omvang van de *daily systems*. Bovendien is sinds de jaren zeventig ook het aantal *daily systems* in het stedelijke Westen aanzienlijk gegroeid, voornamelijk als gevolg van de uitwaaiing van ruimtegebruikers vanuit de steden en de hierdoor bewerkstelligde toename van het aantal nieuwe centra, vooral in het ommeland. Rondom al deze centra hebben zich begrijpelijkerwijs eigen nieuwe ‘dagelijkse’ verzorgingsrayons ontwikkeld, bewoond door de op deze centra gerichte werkers en bezoekers.

Als gevolg hiervan vertonen vooral de meest verstedelijkte gebieden binnen West-Europa tegenwoordig een ingewikkelder stedelijke structuur dan een kwart eeuw terug. De onderlinge overlapping en vervlechting van de momenteel in deze gebieden te onderscheiden *daily systems* is sterk toegenomen. Autonoom functionerende regionale *daily systems* zijn in deze verstedelijkte landsdelen niet meer te vinden. Evenmin is het nog langer mogelijk alle lokale samenlevingsverbanden in dergelijke landsdelen eenduidig aan één bepaald regionaal *daily system* toe te wijzen. In de vakliteratuur valt de laatste tijd dan ook in toenemende mate de in dit betoog al enige malen gebruikte term ‘stedelijk veld’ als aanduiding voor deze groeiende onderlinge vervlechting van *daily systems* tot één steeds meer aaneengesloten rakend tapijt van deels stedelijke ruimtegebruikers.

Niettemin blijft het concept *daily system* zelf – vanaf hier opgevat als een regionaal-stedelijk netwerk met een interne vervlechting op basis van de vaak dagelijks herhaalde talrijke directe interacties tussen de als bewoners, werkers en bezoekers opererende ingezetenen van dit netwerk – onmisbaar voor dit betoog over de betekenis van rechtstreekse interactie voor de huidige stedelijke structuur in landen als Nederland. Immers, al kost het onderscheiden van dergelijke regionale netwerken moeite en al blijven de uiteindelijk gekozen afgrenzingen veelal toch een kunstmatig karakter behouden, deze op interactie van alledag berustende regionaal-stedelijke netwerken vervullen een aantal essentiële functies voor de ingezetenen.

Nog steeds fungeren deze regionale constellaties intern als productiemilieus voor de bedrijvigheid in de betreffende regio’s. Nog steeds fungeren deze constellaties voort intern als eerst-in-aanmerking-komende afzetmarkten voor de ter plaatse geproduceerde goederen en diensten. En nog steeds fungeren deze constellaties tenslotte intern als de dagelijkse leefwereld voor de bewoners. Als gevolg hiervan fungeren diezelfde regionale constellaties bovendien naar buiten toe als één regionaal-stedelijke agglomeratie, met alle bijbehorende agglomeratiekenmerken wat betreft de omvang, diversiteit en het kwaliteitsniveau van het ruimtegebruik aldaar. Dit betekent dat het economische succes en het sociaal-culturele welzijn van de ruimtegebruikers ter plaatse, voor zover deze bepaald worden door omgevingsfactoren, in de eerste plaats afhankelijk zijn van de standplaatskwaliteiten van de betreffende regionaal-stedelijke constellatie, opgevat als *daily system*. Zo hangen de voorspoed en het welzijn van de in Amsterdam gevestigde ruimtegebruikers ook in deze dynamische tijd niet zozeer af van de standplaatskwaliteiten van de totale Randstad als wel van de kwaliteiten van het regionaal-stedelijke *daily system*, waartoe de hoofdstad, tezamen met onder andere Hoofddorp, Schiphol, Almere, Zaanstad, en mogelijk ook Haarlem, Bussum en Hilversum, kan worden gerekend (Bontje 2001; Brand 2002; VROM-raad 2004).

Lokale clustering: geprofileerde werk-, winkel-, onderwijs- en uitgaanscentra

Op het aanzienlijk lagere schaalniveau van de afzonderlijke werk-, winkel-, onderwijs- en uitgaanscentra kan nog een tweede vorm van territoriale binding worden vastgesteld. In dit geval gaat het vooral om het clusteren in één lokaal centrum van verschillende op elkaar aansluitende vormen van ruimtegebruik rondom één bepaalde hoofdfunctie. Als het belangrijkste motief voor deze clustering geldt doorgaans dat de bezoekers en gebruikers van deze centra bij het bedrijven van de bezigheden waarom het ze primair te doen is – bijvoorbeeld een concert bijwonen of vergaderen – de kans willen hebben om ter plaatse ook nog een aanvullend repertoire van activiteiten, diensten of contacten af te werken, zonder dat hiervoor eerst een moeite en tijd kostende trip naar elders nodig is. Onderlinge nabijheid van de betreffende vormen van ruimtegebruik is hiervoor noodzakelijk. Zoals blijkt uit onderzoek is tien minuten lopen dan namelijk al tamelijk veel (Vijgen & Van Engelsdorp Gastelaars 1986, 1992).

Heel duidelijk komt deze behoefte aan de orde in de sector van het kenniswerk, tussen de daar werkzame professionals, ontwerpers en kunstenaars. Zo kan clustering van werkplekken met bijpassende faciliteiten worden vastgesteld bij zakelijke dienstverleners, maar ook onder beeldend kunstenaars, mediaspecialisten en modeontwerpers. Onder zakelijke dienstverleners manifesteert deze ruimtelijke opeenhoping zich zowel in een tendentie bij afzonderlijke kantoren om in elkaars nabijheid gevestigd te raken, als in een groeiende geneigdheid binnen grote kantoororganisaties om specialisten en diensten van buiten op te nemen in de eigen organisatie.

Vooraf in het laatste geval lijkt onmiddellijke beschikbaarheid van de frequent te raadplegen specialisten en te gebruiken diensten namelijk maximaal verzekerd. Bij ontwerpers en beeldend kunstenaars krijgt deze clustering, voor zover aan de orde, daarentegen bijna uitsluitend vorm via congregatie van de ateliers van deze *creative workers* in elkaars nabijheid. Daarbij blijven zij overwegend zelfstandig. In deze sector van creatieve kenniswerkers is namelijk slechts sporadisch sprake van bundeling van de productie in grote ateliers en ontwerpstudio's.

Behalve in de productieve sector van het kenniswerk kan ook in de consumptieve sfeer in groeiende mate lokale opeenhoping worden vastgesteld, onder meer bij horecagelegenheden, winkels en culturele faciliteiten. En ook in dit geval gaat de clustering gepaard met intensieve rechtstreekse interactie, onder andere tot uitdrukking komend in omvangrijke publieke drukte rond de betreffende cafés, musea en winkels. Blijkbaar is ook in deze consumptieve sector onmiddellijke onderlinge nabijheid van talrijke door rechtstreekse interacties met elkaar vervlochten attracties en bezoekers een essentiële voorwaarde voor een bevredigend verloop van de betreffende interacties.

Al met al neemt deze clustering van op directe interactie gerichte categorieën van ruimtegebruik in specifieke centra als ruimtelijk transformatieproces de laatste tijd snel in kracht en omvang toe. Het aantal centra dat speciaal gericht is op rechtstreekse uitwisseling van ingewikkelde kennis, dan wel op het face-to-face delen van wederzijdse gevoelens of hevige collectief beleefde indrukken, groeit in aanzienlijke mate. Bovendien wordt deze collectie geprofileerde centra voortdurend veelkleuriger. Tegenwoordig is bijvoorbeeld in het Westen van Nederland al in ruime mate sprake van speciaal op de vestiging van regiefuncties ingestelde statige kantoorcomplexen, van *creative industries* in oude gekraakte fabriekspannen, van in historische stadskernen gesitueerde horecaclusters of antiekmarkten, van nieuwgebouwde megabioscopen of mediaparken, van op zichzelf staande universitaire complexen, van speciaal ingerichte luxe centra voor 'funshopping', enzovoort.

Gezien deze ontwikkeling, die in verschillende opzichten ten koste gaat van de aloude multifunctionele stadscentra, wordt het zinvol om zicht te krijgen op de factoren die ten grondslag liggen aan deze clustering van op directe interactie gefocuste vormen van ruimtegebruik in specifieke centra. Om deze factoren te kunnen aangeven heeft het zin kort stil te staan bij de motieven en mogelijkheden van de instanties en actoren die verantwoordelijk zijn voor de invulling en het functioneren van dergelijke specifieke centra. Onderzoek maakt aannemelijk dat het hierbij voornamelijk gaat om twee soorten ingrepen:

1. interventies die betrekking hebben op de selectie van het bestand van functies en de daarop aansluitende uitrusting binnen de in de onderscheiden centra opgenomen vestigingen en
2. ingrepen die gericht zijn op de organisatie van de face-to-face-interactie binnen en rondom diezelfde vestigingen.

Veruit het belangrijkste zijn in dit verband uiteraard de ingrepen die betrekking hebben op de keuze van het activiteitenbestand en de bijpassende outillage en inrichting binnen de in de onderscheiden centra gevestigde afzonderlijke kantoren, bedrijven en op het publiek gerichte faciliteiten. Bij deze invulling spelen voornamelijk de zelf in deze clustering opgenomen kantoren, bedrijfsvestigingen en diensten als actoren een rol. Hun motieven voor deze invulling houden in hoofdzaak verband met hun streven als vestiging naar een hoog rendement en een zo sterk mogelijke concurrentiepositie ten opzichte van anderen. Bijgevolg wordt in kantorenclusters die zijn gericht op financiële, juridische of organisatorische dienstverlening, bijvoorbeeld in groeiende mate gestreefd naar opname in de kantoren zelf van allerlei specialismen die vroeger extern werden geleverd. Ook gaan diezelfde kantoren over tot invoering van hoogwaardige horecagelegenheden en fitnessruimten, in het eerste geval vooral ter vergroting van het rendement en in het tweede geval ter verhoging van het welbevinden van de ter plekke werkzame professionals. Evenzo is in de sector van het grootwinkelbedrijf sinds een aantal jaren een tendentie gaande tot vorming van megacentra waarin, behalve alle mogelijke winkels, ook bioscopen, crèches, zwembaden, horecagelegenheden en zelfs hotels zijn opgenomen. Dit alles zowel ter verhoging van de tevredenheid van de bezoekers als ter verlenging van de duur van hun verblijf ter plaatse, en daardoor ter vergroting van de afzet van het centrum. Op overeenkomstige wijze zijn gedurende de laatste kwart eeuw hoofdkantoren gebouwd waarin, behalve voor de gangbare regiefuncties, ook op royale wijze plaats is ingeruimd voor expositieruimten, filmzalen, restaurants, cafés, sportfaciliteiten en winkels voor het personeel, dit alles vooral ter verhoging van het gevoel van betrokkenheid van de medewerkers bij het werk.

Deze voorbeelden kunnen met talrijke andere worden aangevuld. Zowel de doelmatigheid van specifieke werkwijzen als het comfort van de aanwezige werkers en bezoekers of het belevingsgehalte van de aangeboden evenementen worden frequent als argumenten gebruikt om tot een bepaalde selectie te komen van de in de kantoren of instellingen binnen een centrum op te nemen functies en outillage. Dit blijkt althans uit de voor deze beschouwing geraadpleegde interviews. De opvatting dat het bij vrijwel alle ingrepen in dit verband uiteindelijk toch vooral om de concurrentiepositie van de betreffende vestigingen gaat, lijkt echter over het geheel genomen een betere motivatie voor dergelijke ingrepen.

De het meest in het oog springende effecten van deze sinds enige tijd steeds talrijker wordende ingrepen in de ruimtelijke organisatie binnen de regionaal-stedelijke constellaties in het Westen zijn in elk geval:

- een toename van het aantal centra dat rondom één specifieke hoofdfunctie is opgebouwd
- een sterke toename binnen de onderscheiden centra van het aantal op deze specifieke hoofdfunctie aansluitende nevenfuncties

- een sterk toenemende nadruk op de bijpassende vormgeving en aankleding van de betreffende vestigingen en
- een uit de voorgaande consequenties volgende toenemende kans op het ontstaan van economisch en cultureel geprofileerde en gearochialiseerde centra, gelet op de economische en culturele signatuur van de betrokken werkers en bezoekers.

De functionele invulling van de kantoren, bedrijfsvestigingen en publieke faciliteiten binnen de hier besproken centra komt in het algemeen tot stand op initiatief en in overeenstemming met de inzichten van de betrokken bedrijven en instellingen. Daarnaast geschiedt de wijze waarop de face-to-face-interactie ter plaatse is georganiseerd, ook in aanzienlijke mate vorm in reactie op de behoeften van de betrokken participanten zelf. Bij inspectie van de literatuur en van het Amsterdamse veldwerkmateriaal blijkt dat deze behoeften vooral zijn gericht op structurering van de interactiesituaties met het doel om, door vergroting van de vanzelfsprekendheid en stabiliteit van deze situaties, de *souplesse* en het rendement van face-to-face-contacten en samenkomsten te bevorderen. Twee ingrepen blijken hiertoe frequent te worden toegepast. Waar mogelijk wordt gewerkt of gerecreëerd met vaste interactiepartners. Bovendien worden de van belang geachte op rechtstreekse contact gebaseerde interactieprojecten, voor zover haalbaar, gekoppeld aan vaste plaatsen, tijden en gedragscodes.

Voor al van de eerstgenoemde ingreep zijn in het veldwerkmateriaal talrijke voorbeelden aangetroffen. Zo blijken zowel de geïnterviewde marktdeskundigen, advocaten en notarissen als de ondervraagde beeldend kunstenaars in hun brainstormbijeenkomsten, werkbesprekingen en onderhandelingen bij voorkeur te interacteren met vaste partners. Hierbij gaat het nagenoeg altijd om een door de betrokken participanten zelf toegepaste wederzijdse selectie, deels gebaseerd op waardering voor elkaars professionele competentie en deels op onderling vertrouwen en wederzijdse sympathie. Een dergelijke aanpak is goed te begrijpen. De door deze selectie verkregen sociale cohesie blijkt namelijk veelal een positieve invloed te hebben op het verloop en de uitkomsten van de onderlinge interactie. Het samenwerken of onderhandelen verloopt soepeler. Het rendement van de onderlinge interactie – het onderhandelingsresultaat, het leereffect, het bewerkstelligde vertrouwen in het project en dergelijke – is veelal hoger. Een soortgelijk streven is vastgesteld in de consumptieve sfeer, bij de in cafés en koffiekamers opererende jonge starters op zoek naar nieuwe relaties, en bij de winkelende of cultuur consumerende *gentrifiers*, op jacht naar nieuwe ervaringen en bij hun status passende attributen. Daartoe begeven deze liefhebbers van faciliteiten en contactplaatsen buitenshuis zich vaak in ruime mate in het publieke leven en daardoor onder talloos veel vreemden. Zij doen dit echter vrijwel zonder uitzondering niet in hun eentje, maar in gezelschap van één of meer vertrouwde metgezellen. Alleen dan zijn ze namelijk bij hun verwerking van de verzamelde nieuwe indrukken, ideeën en hints verzekerd van een welwillende adviseur en is er een toegewijde partner bij het keuren

van een nieuwe vriend, het uitzoeken van een nieuwe jas of het beoordelen van een concert. Kortom, ook bij deze consumptieve bezigheden bevordert het samen optrekken met vaste interactiepartners zowel de *souplesse* in het verloop van de betreffende interactie als het niveau van de resultaten.

Deze voorkeur voor een vaste kring van partners blijkt in veel gevallen gepaard te gaan met een bijpassende geneigdheid tot structurering van de van belang geachte vormen van directe interactie, zowel wat betreft de plek en het tijdstip waarop ze plaatsvinden als wat betreft de daarbij gehanteerde gedragscodes. De in het bijzonder door zakelijke dienstverleners sterk benadrukte behoefte om ingewikkelde besprekingen of onderhandelingen binnen het kantoor van een van de participanten te houden, en niet in op publiek gerichte gelegenheden, past in deze voorkeur voor structurering. Dergelijke aan een kantoor gebonden vergaderplekken hebben namelijk als voordeel dat een ingewerkt secretariaat met bijpassende faciliteiten beschikbaar is, terwijl bovendien de vertrouwelijkheid van de gesprekken daar beter is gewaarborgd. Ook de talrijke bijeenkomsten die zowel door zakelijke dienstverleners als door beeldend kunstenaars worden bezocht om in een informele sfeer nieuwe relaties op te doen en bestaande relaties uit te bouwen, blijken onderhevig te zijn aan een dergelijke structurering.

Behalve dat in dit verband op gezette tijden speciale *social events* plaatsvinden – een nieuwjaarsreceptie, een jaarlijkse boottocht voor vaste relaties in de zomer en dergelijke – is in deze kringen frequent sprake van simpele borrels en gezamenlijke maaltijden in vaste etablissementen en op vaste namiddagen of avonden gedurende de werkweek. En ten slotte wijzen de geraadpleegde studies uit dat stadsbewoners die bij het besteden van hun vrije tijd frequent in publieke centra zijn te vinden, in dat verband evenzeer vaak participeren in dergelijke vaste gezelschappen, bij voorkeur aan een vaste tafel in een vaste kroeg.

Voor al deze min of meer gestructureerde samenkomsten, of ze nu op professionele gronden zijn ontstaan of om sociale of recreatieve redenen, geldt dat zeker de vaste deelnemers aan deze bijeenkomsten zich na verloop van tijd vaak blijken te gaan gedragen als leden van wat in de literatuur wel wordt aangeduid als ‘communities of practice’ of als ‘lichte’ gemeenschappen. Hiermee wordt bedoeld dat dergelijke gezelschappen in de loop van de tijd kunnen gaan functioneren als min of meer vaste relatie-netwerken die door de interactiepartners zelf, veelal slechts met één specifiek doel, voor kortere of langere tijd zijn geformeerd. In de hier besproken gevallen is dit doel in het algemeen het verzekerd zijn van elkaars aanwezigheid en beschikbaarheid voor bepaalde gezamenlijk te bedrijven activiteiten. Hierbij kan het zowel gaan om bezigheden op het professionele vlak als om activiteiten in de recreatieve sfeer. Deze verzekering wordt nagestreefd omdat de betreffende bezigheden, voor zover anderen daarbij nodig zijn, in de ogen van de betrokkenen het best met elkaar kunnen worden bedreven, of het nu gaat om het verlenen van zakelijke diensten of om het spelen van bowling. Het hoeft gezien deze ontstaansgrond dan ook niemand te verbazen dat deze *bottom up* gegroeide vaste

lokale relatienetwerken of contactkringen meestal een tamelijk parochiaal karakter hebben (Wenger 1997; Duijvendak 2004; zie voorts Mintzberg 1992; Gastelaars 2006).

Onder gunstige omstandigheden versterken deze twee vormen van lokale clustering elkaar. Centra die zijn gecreëerd rond bepaalde vormen van kennisintensief werk – bijvoorbeeld rondom een specifieke politiek-bestuurlijke regieactiviteit of een specifieke vorm van mediabedrijvigheid als hoofdfunctie – blijken in dergelijke gevallen frequent plaats te bieden aan alle mogelijke lokaal opererende relatienetwerken die daadwerkelijk deel hebben aan met de betreffende hoofdfunctie verband houdende vormen van kenniswerk. Hetzelfde geldt voor centra in de consumptieve sfeer. Ook in dit geval blijken publieke attractiecentra – bijvoorbeeld centra die zijn opgebouwd rond enkele culturele topfaciliteiten of rond een horecacluster – tevens gekenmerkt te zijn door de frequente en regelmatige aanwezigheid van alle mogelijke contactkringen, gevormd door vaste bezoekers of stamgasten. In beide gevallen komt het succes van de betreffende centra veelal zowel tot uitdrukking in het economisch rendement als in de output van nieuwe kennis, nieuwe sociale relaties of spraakmakende belevenissen.

Dergelijke goed functionerende centra bieden bovendien, als uitvloeisel van de levendige en outputrijke directe interactie ter plaatse, nog een extra kwaliteit die blijktens de literatuur in toenemende mate als essentieel voor een geslaagd centrum wordt gezien. Het gaat hier om een combinatie van twee effecten. Om te beginnen fungeren de vaste kringen van professionals, collega's en leefstijlgenoten in een dergelijk centrum, zeker in combinatie met elkaar, als een rijk gesorteerd kennisreservoir wat betreft de nieuwe ontwikkelingen op bepaalde verwante vakgebieden of ten aanzien van bepaalde subculturen. Zeker als in een centrum veel van dergelijke professionele of op leefstijlverwantschap gebaseerde netwerken zijn geworteld, worden de participanten bij wijze van spreken doorlopend geconfronteerd met alle mogelijke nieuwe ideeën en vormen van kennis die rechtstreeks of zijdelings verband houden met de eigen al bestaande inzichten. Binnen dergelijke centra zijn deze nieuwe kennis, ideeën en opvattingen namelijk doorlopend in allerlei vormen al dan niet terloops aan de orde: in de loop van alle mogelijke werkbesprekingen, in de wandelgangen terzijde van deze besprekingen, tijdens wekelijkse borrels, op speciale *social events*, of in de vorm van notities die voor belangstellenden vrij beschikbaar zijn. Daardoor kan deze kennis en informatie zelfs door slechts zijdelings betrokken participanten binnen het centrum gemakkelijk worden opgepikt.

Tezelfdertijd vormen dergelijke clusters in combinatie met elkaar binnen het betreffende centrum een stimulerend contactmilieu in emotioneel opzicht. Het geloof in eigen succes bij de in het centrum aanwezige werkers en bezoekers wordt extra gestimuleerd door het in zo'n centrum collectief beleden geloof en vertrouwen in de eigen kwaliteiten als professioneel of subcultureel brandpunt. Beide effecten zouden in combinatie met elkaar,

daartoe geïnspireerd door de Angelsaksische literatuur, kunnen worden aangemerkt als effect veroorzaakt door het hoge *buzz buzz*-gehalte van de betrokken centra als interactiemilieus en als reservoirs van nieuwe kennis en verhoogd vertrouwen (Storper & Venables 2002, 2004). Dit hoge *buzz buzz*-gehalte blijkt, zeker voor zover deze kwaliteit betrekking heeft op rond kenniswerk georganiseerde centra, zowel belanghebbende instellingen en bedrijfsonderdelen als betrokken professionals in groeiende mate te verleiden tot hervestiging (indien nodig) op plaatsen in, of anders tenminste binnen dagelijks bereik van, deze centra. Alleen dan kunnen de betrokken kenniswerkers namelijk zo vaak zij maar willen profiteren van de impulsen die daarvan uitgaan (Storper & Venables 2002, 2004; zie ook: Tordoir 1992; Gadet 1999; Van der Meer 2000; Müller 2002).

Kortom, de betekenis van dit soort geprofileerde centra voor de genoemde op directe interactie gerichte vormen van bedrijvigheid moet hoog worden aangeslagen. Het feit dat deze centra, nagenoeg allemaal ofwel specifiek gericht op uitwisseling van kennis ofwel op *socializing* dan wel op het massaal beleven van evenementen, de laatste tijd in het Westen aanzienlijk in aantal zijn gegroeid, draagt hier zeker toe bij. Immers, voor een aanzienlijk deel weerspiegelt deze groei de voor het gehele Westen vastgestelde recente toename van het belang van kennisintensieve bedrijvigheid en van op het leveren van *experience* gerichte dienstverlening binnen de totale bedrijvigheid. En talrijke deskundigen nemen aan dat deze twee groeiprocessen in de komende jaren in West-Europa zeker niet in hun tegendeel zullen verkeren (Pine II & Gilmore 1999; Hoffman e.a. 2003).

De stedelijkheid van steden

De voorafgaande beschouwing berust op de aan de literatuur ontleende opvatting dat stedelijke ruimtegebruikers zich vooral van hun niet-stedelijke soortgenoten onderscheiden door hun sterke gerichtheid op en afhankelijkheid van alle mogelijke vormen van rechtstreekse interactie buitenshuis. Een dergelijke betrokkenheid op interactiepartners buitenshuis zou nagenoeg vanzelfsprekend gepaard gaan met een uitgesproken voorkeur voor vestiging in omvangrijke stedelijke productie- en leefmilieus. Immers, slechts in dit soort milieus zouden deze op rechtstreekse interactie gerichte ingezetenen een veelheid aan onmiddellijk beschikbare mogelijkheden voor directe interactie mogen verwachten.

Fysieke compactheid fungeert in deze opvatting dus voornamelijk als accommoderende conditie. Deze conditie brengt bovendien behalve voordelen ook nadelen met zich mee. De voordelen vloeien vooral voort uit de al genoemde omstandigheid dat stedelijke compactheid een snelle beschikbaarheid van het aanwezige bestand van faciliteiten en potentiële contactpartners bevordert. De nadelen houden verband met de omstandigheid dat alle ruimtegebruikers ook wel enigermate behoefte hebben aan ruimtelijke armslag binnen of rondom het eigen bedrijfs- of woonpand. Deze armslag komt door diezelfde compactheid vaak op allerlei manieren in het gedrang.

Zeker tot voor kort gold voor veel stedelingen dat zij de nadelen van compactheid – dure werk- en woonruimte, gebrek aan uitbreidingsmogelijkheden ter plaatse, lawaai-overlast e.d. – op de koop toe namen, omdat zij de voordelen van compactheid voor directe interactie buitenshuis zwaarder lieten wegen. Anders gezegd, compacte stedelijkheid in fysieke zin werd door deze stedelingen tot voor kort vooral als noodzakelijke voorwaarde gezien om tot intensieve en gevarieerde directe interactie buitenshuis te komen. De centrale vraag in dit betoog is nu of fysieke compactheid in stedelijke setting voor de betreffende ingezetenen, in deze door voortdurend groeiende mobiliteit en bewegingsvrijheid gekenmerkte tijd, nog evenzeer als noodzakelijke voorwaarde geldt voor veelsoortige directe interactie buiten de deur. Komt eenzelfde uitgebreid en divers opgebouwd bestand van voorzieningen en contactpartners tegenwoordig niet even goed binnen bereik van stadsbewoners die woonachtig en werkzaam zijn binnen in lage dichtheden uitgevoerde uitgestrekte stedelijke velden?

Behalve dat de literatuur in dit verband de nodige aanknopingspunten biedt, vormen ook de gegevens die in de Amsterdamse veldwerkstudies zijn verzameld, een passende illustratie bij de hier gehanteerde definitie van stedelijke ruimtegebruikers en stedelijk ruimtegebruik. Deze data wijzen namelijk overtuigend uit dat de ondervraagde op de stad gerichte ruimtegebruikers – de compact-stedelijk wonende hoog opgeleide starters, de overwegend in stedelijke productiemilieus actieve alfa- en gamma-georiënteerde kenniswerkers en de frequent in stedelijke publieke centra verpozende jonge alleenstaanden – inderdaad opvallen door intensieve uithuizige directe interactie. De betrokkenen participeren vaak in bijeenkomsten die zijn gericht op uitwisseling van kennis. Voorts nemen diezelfde ondervraagden in relatief hoge mate deel aan samenkomsten die bedoeld zijn voor het koesteren en uitbouwen van relatienetwerken. Ook blijken de benaderde respondenten relatief vaak aanwezig te zijn bij massaal bezochte evenementen of voorstellingen, vooral van culturele aard. Zowel de startende goed geschoolde stadsbewoners als de stedelijke kenniswerkers en de op publieke stadscentra gerichte jonge bezoekers voldoen dus zonder meer aan het beeld van de frequent buitenshuis ergens in de stad interacterende stedeling. Bovendien zijn zij zich van dit verband tussen hun uithuizige interactiepatroon en hun stedelijke oriëntatie ook duidelijk bewust.

Kortom, de veldwerkstudies leveren treffende illustraties bij de opvatting dat de stedelijkheid van stedelingen vóór alles gezocht moet worden in de door de betrokkenen zelf nagestreefde en bewerkstelligde intensieve rechtstreekse interactie met alle mogelijke hoogwaardige faciliteiten en met spannende contactpartners buitenshuis. Hierbij gaat het om faciliteiten en contactpartners die eigenlijk alleen in ruime mate verwacht kunnen worden in steden van enige omvang en allure.

Voor dit betoog is echter, als gezegd, de kernvraag in hoeverre en in welke opzichten fysieke compactheid momenteel nog doorwerkt in de wijze waarop uithuizige directe interactie kan worden gerealiseerd. Al eerder zijn

in dit verband twee tamelijk contrasterende transformaties in de stedelijke orde gesignaleerd. Enerzijds blijkt op regionaal niveau in veel Westerse landen de laatste tijd sprake te zijn van voortdurend verder uitdijende regionaal-stedelijke *daily systems* en van een uit dit proces voortvloeiend gestaag toenemend percentage van voormalig compact-stedelijke ruimtegebruikers dat in suburbane of zelfs rurale woon- of werkmilieus gevestigd raakt. Dit territoriale integratiekader blijkt vooral bepaald te worden door het in toenemende mate *footloose* karakter van talloze routinematige interacties tussen de ingezetenen. Tezelfdertijd is anderzijds op lokaal niveau sprake van een sterke toename van het aantal compact ingerichte specifiek geprofileerde kantoor-, winkel-, onderwijs- en uitgaanscentra, deels ten koste van de oude multifunctionele centra in het stadshart. Deze ruimtelijke integratiekaders blijken voornamelijk relevant te zijn voor uithuizige ruimtegebruikers die in hoge mate gericht zijn op niet routinematig face-to-face-contact en samen-zijn. Juist in deze geprofileerde centra vindt dan ook in hoge mate intensief hoogwaardig face-to-face-interactie plaats.

Bij nader inzien blijken deze onderscheiden tendenties zonder moeite als twee componenten van éénzelfde ontwikkeling te kunnen worden opgevat. Vooral de laatste halve eeuw hebben steeds meer bedrijven en woonhuis-houders uit de bestaande steden hun compact-stedelijke locaties verruild voor in aanzienlijk lagere dichtheden bebouwde locaties aan de stadsrand of in het ommeland. Bij deze trek de stad uit zijn vanaf het begin ook de nodige ingezetenen met op de stad gerichte interactiebehoeften betrokken, ofwel als bewoners ofwel als werkers. Voor een gestaag in omvang groeiend deel van de op de stad gerichte ingezetenen van het stedelijke Westen vormt hun bezigheden- en interactiepakket in compact-stedelijke setting sinds de jaren vijftig van de vorige eeuw dan ook nog slechts een deeltijdpakket. Deze 'parttime stedelingen' besteden, doordat hun woon- of werkplek naar het ommeland is verplaatst, sindsdien veelal slechts een scherp afgegrensd en beperkt deel van hun wekelijkse tijd als bezoekers of werkers aan specifieke activiteitsvormen in compact-stedelijke winkel-, kantoren-, onderwijs- of uitgaanscentra. Hierbij gaat het vrijwel steeds om bezigheden met een hoog gehalte aan face-to-face-contact, dat wil zeggen ofwel om kenniswerk ofwel om vrijetijdsbesteding die rond informele sociale interactie of het massaal beleven van evenementen is georganiseerd. Voor de rest van de week hebben deze stedelijke parttimers nog slechts taken en vrijetijdsbezigheden die zij, in alle rust en kalmte en meestal slechts in gezelschap van vertrouwde huisgenoten, in een groene suburbane setting kunnen uitvoeren. Slechts een minderheid van fulltime stedelingen vertoont, in contrast met de groeiende groep parttimers, nog een binding met compact-stedelijke woon- en werkmilieus die het gehele dagelijkse bestaan omvat. Onder deze fulltime stedelingen bevinden zich onder andere in steeds overwegender mate de *gentrifiers* die zich sinds de jaren zeventig, vooral als jonge alleenstaande hoog opgeleide alfa- en gammagerichte professionals en kunstenaars in spe, in de centraal stedelijke woon- en werkgebieden zijn gaan vestigen. Zelfs deze in ieder geval in sommige steden tot nu toe continu aanhoudende intocht

van telkens nieuwe *gentrifiers* kan echter niet voorkomen dat stedelijke activiteiten, gekenmerkt door hevige face-to-face-interactie zowel tijdens het werk als in de vrije tijd, tegenwoordig in voortdurend sterkere mate nog slechts plaatsvinden als compact-stedelijke bezigheden in deeltijd.

Voor het in steden waar te nemen stedelijke leven heeft deze verschuiving opmerkelijke gevolgen. Het contrast in leefstijl tussen deze twee typen stedelingen is, ondanks beider betrokkenheid bij rechtstreekse stedelijke interactie, namelijk zonder meer opvallend. De in grote meerderheid jonge en jongmiddelbare kinderloze fulltime stedelingen zijn volgens sommige deskundigen, als gevolg van de levensfase waarin zij verkeren, veelal in hoge mate gekenmerkt door behoefte aan vernieuwing en flexibiliteit, alsmede door wendbaarheid bij het ondergaan van door de buitenwereld opgelegde veranderingen in hun bestaan. De veelal meer gesettelde, oudere en vaak in gezinsverband levende parttime stedelingen hebben over het algemeen geen zin meer in een dergelijk losgezongen zwevend bestaan. Zij zijn deel gaan uitmaken van gemeenschappen, hebben hypotheek afgesloten en zijn ook in andere vormen verplichtingen aangegaan. Daardoor zijn zij beducht geworden voor aantasting van hun verworvenheden. Hun behoefte aan rust en orde is bijgevolg aanzienlijk groter dan bij de meeste fulltime stedelingen het geval is (Sennett 2006). Steden zonder eigen bestand van *gentrifiers* vertonen hierdoor zelfs tijdens de weekends een aanzienlijk ingetogener stedelijk leven dan steden die in ruime mate plaats bieden aan een eigen deelpopulatie van fulltime stedelingen.

Gezien alle gepresenteerde bevindingen vormt compacte stedelijkheid momenteel dus nog slechts voor een beperkt aantal activiteitsvormen duidelijk een aantrekkelijke standplaatskwaliteit. Behalve aan de al genoemde op de uitwisseling van ingewikkelde kennis, het opbouwen en onderhouden van belangrijk geachte sociale relaties en het collectief beleven van imposante belevenissen gerichte bedrijven en voorzieningen – alle drie in hoofdzaak plaatsvindend binnen al dan niet specifieke stadscentra – kan in dit verband ook nog gedacht worden aan de *gentrifiers* als een uit uithuizige liefhebbers van het stedelijke leven bestaande bewonerscategorie. Juist deze overwegend jonge alleenstaande starters hebben namelijk, vanwege hun frequente betrokkenheid bij kenniswerk, alsmede bij publiek stedelijk sociaal leven en massaal bezochte stedelijke evenementen, geen enkel bezwaar tegen het wonen in hoge dichtheid. Wel moeten de betreffende woningen dan tevens in of nabij een goed voorzien stedelijk centrum zijn gelegen.

Lang niet alle stedelijke regio's in West-Europa zijn echter goed toegerust voor het aantrekken en vasthouden van de hier genoemde op face-to-face-interactie gerichte vormen van ruimtegebruik. Een hoge bebouwingsdichtheid reikt als standplaatskwaliteit namelijk niet toe. Kenniswerk, bijvoorbeeld in de vorm van regieactiviteiten, zakelijke dienstverlening, mediabedrijven, *creative industries* en andersoortige op alfa- of gammakennis gebaseerde activiteiten, blijkt, zoals eerder vastgesteld, sinds lang voornamelijk binding te vertonen met aloude politieke bestuurscentra en handelssteden. Een soortgelijke binding geldt voor hooggespecialiseerde

universiteiten en culturele topvoorzieningen. En ook een monumentale of schilderachtige historische stadskern die bezoekers en toeristen zo zeer waarderen, blijkt voornamelijk aanwezig te zijn binnen diezelfde sinds lang bestaande handels- en bestuurscentra.

De structurele duurzaamheid van dergelijke oude steden als urbane topclusters blijkt bijvoorbeeld uit de sinds de Middeleeuwen in Europa aanwezige stedelijke ruggengraat van topcentra, verlopend vanaf Noord-Italië via Zwitserland, Zuid-Duitsland, het Rijndal en de Lage Landen naar Zuidoost-Engeland. Deze als 'Blue Banana' bekendstaande corridor van topsteden functioneert al vele eeuwen als kerngebied binnen West-Europa voor economische regiefuncties, zakelijke dienstverleners, topuniversiteiten, uitgeverijen, modeontwerpers, researchinstellingen, enzovoort (Brunet 1989). Buiten deze stedenband zijn in West-Europa aanzienlijk minder stedelijke topcentra te vinden, zeker in relatief opzicht. Het is zo gezien nauwelijks verrassend dat ook in Nederland slechts één van de drie aanwezige regionaal-stedelijke clusters enigszins het profiel benadert van typische *blue banana*-steden als Florence, Milaan, Turijn, Genève, Zurich, München, Frankfurt, Keulen, Düsseldorf, Antwerpen, Gent en (bovenal) Londen.

Voor de in Nederland aanwezige stedelijke regio's die dit profiel – met name als kenniscentrum en roltrapregio – wél enigermate benaderen, lijkt de toekomst echter veelbelovend. Immers, al enige malen is in deze beschouwing vastgesteld dat de momenteel nog op intensief face-to-face-contact en samenzijn berustende takken van bedrijvigheid en activiteitsvormen in de komende tijd waarschijnlijk aanzienlijk aan gewicht zullen winnen. Dit geldt voor het kenniswerk, waarvoor in het kader van de globalisering van de arbeidsmarkt nog een aanzienlijke groei wordt verwacht. Dit geldt voor de op het produceren van massaal te bezoeken evenementen gerichte instellingen, waarvoor gezien de groeiende *experience economy* een vooralsnog aanhoudende voorspoed wordt voorspeld. En dit geldt voor de facilitering van het buitenshuis aangaan en onderhouden van sociale relaties waarvoor, gezien de door demografen voorspelde groei van het aantal alleenstaanden in het Westen, een verdere toename onontkoombaar lijkt. Een voortgezette vorming in de komende tijd van nieuwe gespecialiseerde centra op basis van deze drie interactiegevoelige activiteitsvormen ligt daarom evenzeer voor de hand.

Lokaal, regionaal- stedelijk en rijksbeleid

The center of things

In John Dos Passos' *Manhattan Transfer* (1925), een van de grootste stadsromans van de twintigste eeuw, arriveert het personage Bud Korpenning met een veerboot in Manhattan. Hij is afkomstig van het platteland en is nieuw in de stad. Korpenning vraagt een medepassagier hoe ver het is van de aanlegplaats naar de stad. Dat ligt eraan, luidt het antwoord. Waar wil je heen? Hoe bereik ik Broadway, vraagt Korpenning, 'I want to get to the center of things.' The center of things – het klinkt als een echo door het hele verhaal. Daarin wemelt het van de personages, van allerlei pluimage. Hun ontmoetingen vormen de kern van de roman, die is opgebouwd uit een complex weefsel van talloze verhalen. Er is voortdurend contact tussen allerlei soorten mensen, soms kort en vluchtig, soms van langere duur en dieper gravend. Deze ontmoetingen maken de stad tot stad. Stedelijkheid als interactie.

In Dos Passos' *Manhattan* van de jaren twintig is het centrum nog relatief gemakkelijk aan te wijzen: 'walk east a block and turn down Broadway and you'll find the center of things if you walk far enough.' Dat wordt in de tweede helft van de twintigste eeuw door de deconcentratie en uitsortering van verscheidene compact-stedelijke centrumfuncties steeds lastiger, niet alleen in de Verenigde Staten, maar evenzeer in Europese en Nederlandse steden. Zoals in de voorgaande hoofdstukken is gebleken, betekent dit echter geenszins dat compact-stedelijke milieus niet meer in trek zouden zijn. Integendeel. Zowel op het gebied van wonen, werken als ontspanning zoeken specifieke groepen deze milieus bewust op. Zoals is gebleken, gaat het om activiteitenclusters waarbij compacte stedelijkheid een onmisbare voorwaarde is voor directe interactie.

Voor de bestuurders van veel westerse steden is dit goed nieuws. In het licht van onder meer de voortschrijdende mondiale herverdeling van werkgelegenheid zullen zij de mogelijkheden van compact-stedelijk grondgebruik willen aangrijpen om de ruimtelijke en ruimtelijk-economische structuur van hun stad te versterken. Tegelijkertijd zullen zij bedreigingen het hoofd moeten bieden, zoals bijvoorbeeld het gevaar van de verplaatsing van topfuncties naar *global cities* buiten Nederland en, op de lokale schaal, de aantasting van de levendigheid van het publieke domein.

Zowel de kansen als de bedreigingen zijn relevant bij de beantwoording van de zesde en laatste onderzoeksvraag. In hoeverre en op welke wijze zijn de in antwoord op de vijf voorgaande vragen verzamelde bevindingen en inzichten om te zetten in aanwijzingen met betrekking tot beleid ter versterking of revitalisering van compact-stedelijke woon- en werkmilieus? Voordat in het slothoofdstuk enkele conclusies worden getrokken, zullen

in dit hoofdstuk eerst de plannen voor revitalisering of versterking van compact-stedelijke woon- en werkmilieus in verband worden gebracht met het ruimtelijk beleid op dit moment. Omdat een uitgebreide beleidsanalyse geen deel uitmaakt van de opzet van dit boek, zullen hier geen gedetailleerde beleidsaanbevelingen worden geformuleerd. Niettemin is het mogelijk om, op basis van inzicht in enkele belangrijke kenmerken van het huidige en voorbije ruimtelijk beleid, toch een aantal kwesties te benoemen die de komende tijd extra aandacht behoeven, zowel op rijks-, regionaal-stedelijk als lokaal niveau.

De nadruk zal liggen op het onderwerp dat de afgelopen jaren het meest prominent op de agenda heeft gestaan: de creatieve stad. Uiteraard staan in het kader van de stedelijke revitalisering ook andere beleidskwesties hoog op de agenda, niet in de laatste plaats de stedelijke vernieuwing in het kader van het Grotestedenbeleid. Toch is de dominantie van het debat over de creatieve stad de laatste jaren opvallend. Onder deze noemer is de laatste jaren een heel scala aan issues op de stedelijke beleidsagenda's geplaatst. Het betreft niet alleen de stimulering van kenniswerk en innovatie, maar evengoed pleidooien voor de verbetering van het woon- en verblijfsklimaat in de stad (niet alleen voor de hogere inkomens), plannen voor de bouw van betaalbare woningen voor starters, en het realiseren van nieuwe uitgaansgelegenheden en stedelijke festivals (niet alleen voor cultuurminnaars, maar ook 'in en voor de buurt'). Het ontbreekt dus bepaald niet aan initiatieven. De vraag is echter in hoeverre de gedachten die aan het vigerende ruimtelijk beleid ten grondslag liggen, aansluiten bij de in dit boek geschetste ruimtelijke ontwikkelingen.

Wees creatief!

Een unieke kans?

Steden zijn over het algemeen op de hoogte van de kansen die kenniswerk en de creatieve industrie hun mogelijk te bieden hebben. Een goed voorbeeld hiervan is de ambtelijke notitie 'Ruimte voor talent' (gemeente Amsterdam 2004). De gemeente gaat ervan uit dat toekomstige groei sterk gekoppeld zal zijn aan cultuur, *control*-functies, creativiteit en innovatie. In enge zin gaat het om de creatieve en culturele industrie, in bredere zin evenzeer om de kwaliteit van de kennis- en diensteneconomie en de innovatieve kracht van de traditionele economie. De kernbegrippen zijn *kennis* en *innovatie*. 'Steden – en dus ook Amsterdam – zijn bij uitstek de locaties waar kennis, creativiteit en innovatie tot bloei komen en effectief worden. Het zijn de plaatsen waar kennis niet alleen cumuleert maar ook gedeeld, gecombineerd en toegepast wordt door face-to-face ontmoetingen in een bijpassende omgeving. Grote steden vormen de knooppunten in de internationale netwerksamenleving', aldus de notitie. Hét concurrentievoordeel van steden zal volgens de gemeente de concentratie van talent worden, mensen die op een niet-gestandaardiseerde manier kunnen omgaan met informatie en kennis.

De aanwezigheid van deze talenten zal een steeds belangrijker factor worden in de vestigingsplaatskeuze van bedrijven en daarmee in de economische ontwikkeling van Amsterdam.

De hoofdstad is beslist niet de enige stad in ons land die zich als creatieve stad wil profileren. Zo stelt de directie cultuur van de gemeente Breda dat de stad profiteert van een bloeiende cultuur en creatieve industrie. Ze wil daarom de relatie tussen cultuur, economische zaken en ruimtelijke ordening versterken. Een concreet plan is bijvoorbeeld het gebruik van het erfgoed in de stad als werkruimte voor jonge kunstenaars en ondernemers. Zo wordt de oude brandweerkazerne verbouwd tot bedrijfsverzamelgebouw voor grafisch ontwerpers, reclamebureaus en communicatie-experts. De bedoeling is dat zij daar tegen lage huren kunnen gaan werken. Zo hoopt de gemeente Breda haar hoog opgeleide creatievelingen binnen de eigen grenzen te houden. Nu vertrekken die na hun opleiding vaak naar Rotterdam of Eindhoven, waar meer werk voor ze is (BN/De Stem, 31 maart 2006).

Even verderop wil ook de gemeente Tilburg haar creatieve industrie verder uitbouwen. De pleitnota 'CreaTief in Tilburg' stelt dat creatieve bedrijven een belangrijke bijdrage kunnen leveren aan de versterking van de economische structuur van Tilburg en aan het gemeentelijk innovatieklimaat (ETIN adviseurs 2004; Persbericht gemeente Tilburg, 7 oktober 2004). Concreet betekent dit bijvoorbeeld dat wethouder Hans Janssen van plan is aan beide kanten van het spoor creatieve bedrijven tot ontwikkeling te laten komen. De gemeente stimuleert het plan met een half miljoen euro (brabantsdagblad.nl, 22 februari 2005).

Aan de andere kant van het land laat ook de gemeente Haarlem, om een laatste voorbeeld te noemen, weten meer creatieve industrie te willen aantrekken. Ze reageert daarmee onder meer op de kritiek die vormgevers, architecten, multi-mediakunstenaars en computer-whizzkids uitten in een studie van digitale-media-onderzoeker Paul Rutten. De kritiek luidt dat de gemeente Haarlem veel te weinig doet om creatieve bedrijfjes in de stad te helpen. De stad zet wel in op cultuur, toerisme en monumenten, maar dreigt de boot te missen in de creatieve industrie. Dit terwijl juist deze sector van groot belang is in een stad met zo weinig ruimte (*Haarlems Dagblad*, 1 december 2005). Haarlem heeft besloten in te zetten op het dichten van de kloof tussen studie en werken in de praktijk. Er komen kweekplaatsen voor afgestudeerden, als voorbereiding voor een baan in de creatieve industrie. Dit in navolging van de gemeente Hilversum, die sinds 2005 een postacademische opleiding heeft voor de mediawereld (*Haarlems Dagblad*, 3 maart 2006).

Getuige deze en vele andere plannen is de boodschap van Florida en anderen overgekomen. Echter slechts ten dele, zo kan hieraan worden toegevoegd. Bij de plannen van de talloze steden die zich als creatief centrum presenteren, kunnen namelijk de nodige vraagtekens worden geplaatst. Ten eerste bij de mate waarin de campagnes voldoen aan de in de *creative city*-literatuur geformuleerde eis van eigenheid. Zo benadrukt Florida het belang van het authentieke of unieke karakter van een stad (Florida 2002). Niet de

alomtegenwoordige winkelketens en restaurantformules trekken creatieven aan, maar juist de plaatsen en voorzieningen die elders niet zijn te vinden. Wil een stad zich succesvol profileren als creatieve *hotspot*, dan zal ze zich van andere steden moeten onderscheiden. Dit onderscheid is in de slogans van de diverse steden in ons land en de beleidsdocumenten die eraan ten grondslag liggen, lang niet altijd even duidelijk. Eerder lijkt sprake van een kopieerdrijf die in de *city branding* ten koste gaat van een eigen gezicht.

Illustratief is dat zowel Amsterdam, Rotterdam, Utrecht als Eindhoven zich de afgelopen tijd als *designstad* hebben gepresenteerd. Amsterdam organiseert in dit kader bijvoorbeeld Inside Design en opende in maart 2006 het internationale trefpunt voor mode en design Platform 21. Rotterdam heeft onder meer 100% Design, Utrecht de ontwerpbiënnale Utrecht Manifest. Eindhoven noemt zich al jaren dé designstad van Nederland en heeft zichzelf uitgeroepen tot European Design Capital 2006. De stad organiseert jaarlijks de Dutch Design Week, hét nationale evenement voor vormgevers, en daarnaast onder meer de ontwerptentoonstelling Retour Milaan Eindhoven. Al deze steden beroepen zich op verschillende tradities op ontwerpgebied en brengen gerenommeerde instituten en bedrijven in stelling, maar de vraag is wat in ons kleine land de meerwaarde is van het zoveelste ontwerpestival in de zoveelste designstad. Dingeman Kuilman, directeur van de vormgevingsstichting Premisela, vindt het nogal veel van het goede: 'van Gulpen tot Den Helder hebben gemeenten designjeuk' (Ramaer 2005: 14). Bovendien is het de vraag in welke mate gemeenten zelf kunnen bijdragen aan het behoud van de activiteiten op het gebied van bijvoorbeeld design op de langere termijn. Als de strijd op het scherp van de snede wordt gevoerd, lijken toch vooral de vestigingsplaatskeuzen van grote bedrijven en kunst-, cultuur- en onderwijsinstituten gewicht in de schaal te leggen. Zo is in de strijd tussen Amsterdam en Eindhoven vooral het beleid van Philips Design en de Design Academy van groot belang. Voor Eindhoven zouden zij het verschil kunnen maken in het gemeentelijke streven om naast bèta's ook creatievelingen aan zich te blijven binden.

Daarbij komt nog dat steden in hun pogingen zich te onderscheiden opgescheept worden met een lastige paradox: elke stad is op zoek naar het unieke en juist daardoor gaan steden meer op elkaar lijken (Boomkens 1993). Dit geldt niet alleen voor de evenementen op het gebied van design, kunst en cultuur, maar evenzeer voor het aanzien van de stad, met name de binnensteden. Oude havenfronten worden opgepoetst, historische gevels worden in oorspronkelijke staat hersteld of herbouwd en steegjes worden bestraat met oude klinkers. Zo ontstaat telkens een lokaal, maar tegelijkertijd onmiddellijk herkenbaar, want overal herhaald decor (De Cauter 2005; Koolhaas e.a. 1995; Sorkin 1992).

Voldoende draagvlak?

Ten minste zo belangrijk als een onderscheidend profiel is, ten tweede, het bestaan van voldoende draagvlak voor de benodigde topvoorzieningen die kenniswerkers kunnen aantrekken, ook internationaal.¹ Ongetwijfeld

1. Naast draagvlak wordt ook de term *massa* gebruikt (Saris 2004; Van Zanen & Gadet 2006).

beschikken verscheidene Nederlandse steden over goede papieren op het gebied van kenniswerk en creatieve industrie, maar als het gaat om de ontwikkeling van compact-stedelijke interactiemilieus met nationale of internationale betekenis, dan is het aantal beperkt.

Zo is de vROM-raad in zijn advies ten aanzien van de brainportactiviteiten in Nederland ronduit kritisch (vROM-raad 2004). Nederland is een verstedelijkt land, maar kent volgens de raad geen steden van voldoende internationaal niveau om echt aantrekkelijk te zijn voor brainportactiviteiten. Als het gaat om de ruimtelijke aspecten van deze problematiek wijst de raad drie oorzaken aan. Ten eerste is het centraal-Nederlandse stedensysteem matig verbonden met de rest van de Noord-Europese megalopolis. Hierdoor dreigt een zekere periferisering. Ten tweede is de agglomeratiegraad van het centraal-Nederlandse stedensysteem, vergeleken met Europese agglomeraties, zodanig laag dat het draagvlak voor allerlei typen voorzieningen ontbreekt. Tot slot zijn de afzonderlijke Nederlandse regionaal-stedelijke clusters te klein en te zeer opgedeeld. Ook dit staat de topvoorzieningen in de weg die nodig zijn voor het ontwikkelen van internationaal concurrerende brainportactiviteiten.

Dit oordeel wordt bevestigd in de literatuur. In het algemeen worden vraagtekens gezet bij de claim dat de Randstad als geheel functioneert als één ruimtelijk, sociaal en/of economisch systeem (Raspe, Van Oort e.a. 2003; Ritsema van Eck e.a. 2006). Eerder lijkt sprake van verschillende stadsgewesten en van verschillende vleugels, waarvan uiteenlopende partijen de benaming en begrenzing in de loop van de tijd strategisch hebben aangepast aan de eigen en onderling veelal tegengestelde belangen (Van Duinen 2004; Zonneveld & Verwest 2005). In veruit de meeste discussies over de creatieve industrie geldt alleen Amsterdam als internationaal concurrerende creatieve kennisstad (Kloosterman 2004; Krätke 2003; Musterd 2004a; Taylor 2002).

Kennis van creativiteit en innovatie

Welke creatieve klasse?

In Nederland strijden gemeenten onderling om een hoge score op de ranglijsten van creatieve, innovatieve en kennissteden. Er zijn veel van dergelijke lijsten in omloop, elk gebaseerd op een eigen definitie van begrippen als *creatieve klasse*, *culturele industrie* en *kenniswerk*. Het gevolg is dat steden op verschillende lijsten verschillende scores behalen. Dat maakt het lastig de waarde van dergelijke vergelijkende studies voor ruimtelijk en ruimtelijk-economisch beleid in te schatten.

Zelfs als we uit het grote aanbod slechts drie van deze studies vergelijken, wordt al duidelijk hoe lastig een vergelijking kan zijn. Over de beperkte bruikbaarheid van Florida's benadering van het belang van de creatieve klasse voor Nederlandse steden zijn de verschillende studies het eens. Dit geldt echter niet voor de wijze waarop deze benadering dan wél voor de Nederlandse situatie dient te worden aangepast. Marlet & Van Woerkens richten zich net als Florida op de in gemeenten woonachtige mensen uit de creatieve klasse (Marlet & Van Woerkens 2004a; 2004b; 2004c). Hun definitie van

die klasse verschilt echter. Net als Florida nemen zij wetenschappers, onderzoekers, innovatieve ICT'ers, ingenieurs, architecten, televisiemakers, journalisten en bohemiens als musici, vormgevers, schrijvers en kunstenaars mee in hun berekeningen. Anders dan bij Florida echter, worden banen bij de overheid, inclusief het onderwijs, maar exclusief de wetenschap, niet meegerekend. Ook worden niet alle managers en verkopers meegerekend, maar slechts die in veronderstelde creatieve en innovatieve bedrijfstakken. Tot slot worden anders dan bij Florida veel administratieve beroepen weggelaten. Het resultaat is dat Marlet & Van Woerkens' creatieve klasse in 2003 19 procent uitmaakt van de totale beroepsbevolking, tegen 30 procent volgens Florida's benadering.

Doets & Doorakkers zoeken aansluiting bij andere benaderingen dan die van Florida (Doets & Doorakkers 2004). Zij hanteren daardoor een andere definitie van de creatieve industrie dan die van Marlet & Van Woerkens en komen met een ander cijfer om de omvang ervan aan te duiden: 8 procent van de landelijke werkgelegenheid in 2003. Bovendien kijken Doets & Doorakkers naar de plaatsen waar de werkgelegenheid in de creatieve industrie is te vinden, terwijl Marlet & Van Woerkens letten op de plaats waar die klasse woont. Dit maakt nogal wat uit. Werknemers kunnen immers in de ene stad wonen en in een andere werken, zodat beleid gericht op het een niet automatisch effect heeft op het ander.

Kloosterman richt zich net als Doets & Doorakkers op de plaats van de werkgelegenheid, in tegenstelling tot de woonplaats van de beroepsbevolking (Kloosterman 2004). Hij richt zich echter niet zoals zij op de creatieve klasse, maar op de culturele industrie. Hieronder verstaat Kloosterman, in navolging van Scott, de productie en marketing van goederen en diensten waarbij esthetiek en symbolische betekenis centraal staan, bedrijvigheid waarbij het niet zozeer gaat om technologische als wel conceptuele innovatie (Scott 2000). Kloosterman hanteert hierbij echter een engere definitie dan Scott. Het gaat om acht soorten activiteiten: uitgeverij, architectuur, reclame, film en video, radio en televisie, podiumkunsten, journalistiek, alsmede bibliotheken, musea en natuurbescherming. Door de engere definitie komt Kloosterman's telling veel lager uit dan die van Scott: respectievelijk 2 en 10 procent van het aantal banen in Nederland, een factor vijf verschil (Segeren & Raspe 2004).

Omdat Kloosterman in deze sectoren het totale aantal *banen* telt, valt het cijfer hoger uit dan bijvoorbeeld de telling van de bohemiens door Marlet & Van Woerkens, die in hun analyse alleen de creatieve *beroepen* meenemen. Kloosterman telt immers niet alleen de grafisch ontwerper mee, maar ook de koffiejuffrouw op diens kantoor (zie Marlet & Van Woerkens 2004a:16).

De creatieve hoofdstad van Nederland?

Het zal niet verbazen dat de Nederlandse steden op deze diverse ranglijsten verschillend scoren. Kloosterman's culturele industrie laat een duidelijke ruimtelijke concentratie zien in de vier grote steden, en in Amsterdam in het bijzonder. Hij tekent daarbij aan dat de ontwikkelingen in de vier grote

steden in de periode 1993-2001 wel belangrijke tempoverschillen laten zien. Beschouwd over de gehele periode groeien alle vier de steden, maar terwijl Utrecht en Amsterdam in de periode 1993-1997 groei laten zien, krimpt dan de culturele industrie in Rotterdam en Den Haag. In de periode 1997-2001 groeien alle vier de steden. Vooral Rotterdam herstelt zich in deze periode krachtig met een groei van 51 procent, gerekend naar het aantal werknemers.

Kloosterman benadrukt met een aantal aanvullende analyses de dominantie van Amsterdam. Amsterdam is ontegenzeggelijk de culturele hoofdstad, zowel in termen van het aantal banen in de culturele industrie ten opzichte van het totale aantal banen als in termen van het locatiequotiënt. In 2001 is in Amsterdam 5,9 procent van de totale werkgelegenheid te vinden in de culturele industrie, tegenover 4 procent in Den Haag, 3,3 procent in Rotterdam en 3,1 procent in Utrecht. Kloosterman tekent hierbij aan dat Utrecht overigens wel de snelste groeier is. Ook in termen van het locatiequotiënt, als indicator voor de relatieve concentratiegraad van bepaalde activiteiten, eindigt Amsterdam bovenaan het lijstje, in maar liefst zeven van de acht culturele sectoren. Alleen architectuur blijft in de hoofdstad relatief ondervertegenwoordigd.

Ook in Doets & Doorakkers' analyse is Amsterdam de meest creatieve gemeente. Op de creativiteitsindex, die is samengesteld op basis van absolute en relatieve cijfers over vestigingen en werkgelegenheid in de creatieve industrie, scoort de hoofdstad 88,1. De afstand met de nummers twee, drie en vier is groot: Hilversum scoort 57,5, Utrecht 49,2 en Den Haag 40,9. Vergelijken we niet de gemeenten maar de regio's onderling, dan is de koploper de regio Groot-Amsterdam met bijna tien procent van de totale werkgelegenheid in de creatieve industrie in Nederland, gevolgd door Utrecht (8,2 procent) en Groot-Rijnmond (7,8 procent).

Terwijl in de studies van Kloosterman en Doets & Doorakkers Amsterdam de lijst aanvoert, zou volgens Marlet & Van Woerkens niet Amsterdam maar Utrecht de creatieve hoofdstad van Nederland zijn! Daar behoort namelijk 33 procent van de beroepsbevolking tot de creatieve klasse. Niet alleen de koploper, maar ook de volgende steden op de ranglijst wijken af. Leiden en Nijmegen nemen respectievelijk de tweede en derde positie in, gevolgd door Amstelveen, Delft, Amersfoort en Leidschendam-Voorburg. Pas dan volgt opmerkelijk genoeg Amsterdam. Het is in dit verband wel belangrijk te beseffen dat Marlet & Van Woerkens niet becijferen waar de banen in de creatieve industrie zijn te vinden, maar waar de creatieve klasse die dergelijke banen vervult, *woont*. Een hoge score op deze lijst zegt dus niet noodzakelijkerwijs iets over de werkgelegenheid in de gemeente.²

Veelzeggend is in dit kader Marlet & Van Woerkens' ranglijst van steden die bohemiens als woonplaats kiezen. Daarop steekt Amsterdam er wel weer met kop en schouders bovenuit. Waar gemiddeld in Nederland minder dan 1 procent van de beroepsbevolking bohemien is, wonen in Amsterdam 2 procent artistiekelingen, op afstand gevolgd door Arnhem (1,04 procent), Utrecht (0,87 procent) en Groningen (0,86 procent). Deze ranglijst toont ook duidelijke verschillen tussen de vier grote steden. Tegen de 2 en 0,87 procent

2. Overigens ontcrachten Marlet & Van Woerkens het idee dat het positieve effect van een gunstige bevolkingssamenstelling in een gemeente weglekt naar een andere gemeente (Marlet & Van Woerkens 2004b:34).

voor respectievelijk Amsterdam en Utrecht steken de 0,52 en 0,49 procent van respectievelijk Rotterdam en Den Haag schrill af. Rotterdam eindigt daarmee op de dertiende plaats, Den Haag op de zestiende. Deze cijfers laten duidelijk zien dat kunstenaars beslist niet alleen letten op de grootte van de stad als zij hun woonplaats kiezen.

De ranglijst ziet er, tot slot, opnieuw heel anders uit als niet de woonplaats van de bohemiens, maar die van de *nerds* wordt bekeken, ofwel van de werknemers die werkzaam zijn in de ICT en technologie (op basis van de definitie van Kotkin 2001). Zij vormen een aanzienlijk grotere groep in Nederland dan de bohemiens en zij leveren een belangrijke bijdrage aan de innovatiekracht van de economie. Marlet en Van Woerkens constateren dat het woonpatroon van de *nerds* duidelijk niet overeenkomt met dat van de rest van de creatieve klasse. *Nerds* zijn relatief sterk vertegenwoordigd in de universiteitssteden Utrecht (10,5 procent van de beroepsbevolking), Eindhoven (10,3 procent), Nijmegen (8,8 procent) en Delft (8,5 procent), maar evenzeer in de groei-kernen. Het *nerdistan* van Nederland is Zoetermeer (11,3 procent). Marlet en Van Woerkens concluderen daarom dat Kotkins theorie dat *nerds* minder waarde hechten aan stedelijke voorzieningen en juist meer aan gemak in en rond het huis, voor een deel van de Nederlandse *nerds* inderdaad opgaat. Utrecht is de enige van de vier grote steden met een relatief groot aandeel *nerds* (10,5 procent). Amsterdam (7,9 procent), Den Haag (6,9 procent) en Rotterdam (6,6 procent) volgen op afstand.

Buzz, pulse of hurly-burly life?

Voor *city branding* hoeven verschillende scores op verschillende ranglijsten geen probleem te zijn. Marketeers maken daarvan zelfs gretig gebruik in hun pogingen het imago van hun stad te verkopen. Voor ruimtelijke planners kunnen afwijkende scores echter wel degelijk problematisch zijn. Definities die op details verschillen, kunnen belangrijke consequenties hebben voor de te formuleren beleidsstrategieën. Zo maken zowel *nerds* als bohemiens deel uit van de creatieve klasse, maar hebben ze, zoals we hierboven zagen, heel verschillende woonvoorkeuren. Bovendien is het niet altijd mogelijk alle subscores, bijvoorbeeld voor verschillende sectoren binnen de culturele industrie, te vertalen naar ruimtelijke ingrepen. Hoe kan gemeentelijk ruimtelijk beleid, dat veelal wordt geformuleerd in tamelijk generieke termen als *creatieve klasse* of *culturele industrie* en dat bovendien voor een langere termijn wordt vastgesteld, inspelen op, bijvoorbeeld, de tendens dat de werkgelegenheid in de architectuur achterblijft ten opzichte van die in de film- en videoproductie? Dergelijke nuances zijn in het ruimtelijk-economisch onderzoek haalbaar, maar in het beleid zijn daarvoor lang niet altijd even gemakkelijk equivalenten te vinden.

Het is sowieso lastig om de vele en veelsoortige termen die in de wetenschappelijke literatuur worden gebruikt om de sfeer in de creatieve stad aan te duiden, te vertalen naar ruimtelijke ingrepen. Hoe kan de ruimtelijke planning inspelen op de behoefte aan Loflands moeilijk vast te pinnen 'parochiale sferen', waarnaar zo vaak wordt verwezen? Het gaat daarbij

toch in eerste instantie om sociale relaties in plaats van de fysieke omgeving. Wat is de precieze betekenis van *buzz*, *hurly-burly life*, *weirdness*, *pulse* en *the look and feel* van plaatsen waar creatievelingen zich thuis voelen? Wanneer slaan gewaardeerde eigenschappen als 'levendigheid' en 'alles dicht op elkaar' om in ergernissen ten aanzien van 'chaos', 'drukke' en 'onoverzichtelijkheid'?³ En gedijen zaken als *inspiration*, *stimulation*, *interplay*, *cross-fertilization*, *synergy*, *random collisions*, *fragmentary exchanges*, of schuring, gisting, conflict en toeval onder dezelfde ruimtelijke randvoorwaarden, of zijn er toch kleine maar cruciale verschillen? In de literatuur wordt dit soort termen gemakkelijk door elkaar heen gebruikt, nu eens als complementaire begrippen, dan weer als synoniemen, maar in de praktijk kunnen ruimtelijke ontwerpen heel specifieke effecten hebben die elkaar niet altijd zullen verdragen. In het algemeen worden al vraagtekens geplaatst bij de maakbaarheid van levendigheid en diversiteit (Nio & Van der Woude 2004), dus is het bij dit soort subtiele effecten helemaal de vraag in welke mate deze in de planningspraktijk kunnen worden voorzien.

Een bijkomend, omgekeerd probleem is dat een te grote greep van de planning op de fysieke omgeving het beoogde *buzz*-effect juist teniet kan doen. Vanuit verschillende hoeken wordt bijvoorbeeld gewaarschuwd voor het gevaar van institutionalisering en overregulering van wat aanvankelijk een *bottom-up* proces is, en voor het risico van overstilering, waardoor rauwe, rafelige stedelijke plekken kunnen veranderen in gelikte decors (Arnoldus 2004; Hall 2002; Hamers & Nabielek 2005; Mommaas 1997; Sanders 2005; Uitermark 2004). Ruimtelijke planners moeten dus niet alleen hard op zoek naar (beperkte) mogelijkheden om in te grijpen, maar dienen bij hun ingrepen in bepaalde gevallen ook nog eens de nodige terughoudendheid te betrachten.

Een laatste probleem vormen de kanttekeningen die onder anderen Raspe & Van Oort zetten bij de betekenis van creatief kapitaal, dat aan de basis ligt van de hosannastemming rond de creatieve stad. Terwijl onder anderen Marlet & Van Woerkens (2004b:35) in navolging van Florida stellen dat de aanwezigheid van de creatieve klasse en niet een andere bevolkingsgroep, zoals het aandeel hoger opgeleiden, de beste verklaring biedt voor de verschillen tussen steden en regio's, plaatsen Raspe & Van Oort juist vraagtekens bij de extra dimensie die creativiteit zou bieden (Raspe & Van Oort 2004). In navolging van onder anderen Glaeser hechten zij een groter belang aan de factor menselijk kapitaal, waarmee zij doelen op sociale vaardigheden en kennis, kwaliteiten die onder meer voortkomen uit het opleidingsniveau (Glaeser 2003, 2004).⁴ Wordt immers gecorrigeerd voor de factor menselijk kapitaal, dan blijkt geen afzonderlijke invloed meer uit te gaan van creativiteit, zo concluderen zij, waarmee zij de stelling nuanceren dat creatief kapitaal vanuit regionaal-economisch perspectief de nieuwe motor is.

Als het klopt dat vooral de aanwezigheid van menselijk kapitaal van belang is, dan zouden stedelijke en regionaal-economische strategieën zich niet alleen moeten richten op creativiteit. Raspe & Van Oort wijzen in dit verband op een bijkomend voordeel. Het kan wel eens zo zijn dat

3. De genoemde eigenschappen zijn alle uitkomsten van een enquête van de gemeente Amsterdam onder groepen die van belang worden geacht voor de ontwikkeling van de creatieve stad (zie Crok 2004).
4. Overigens gebruiken Raspe & Van Oort opnieuw een andere definitie van de creatieve economie (zie ook Raspe & Van Oort 2004: 155-156).

het beleidsmatig gemakkelijker is om opleiding te stimuleren dan creativiteit. Het is dan echter wel de vraag welke ruimtelijke aspecten nog een rol van belang spelen.

Regionaal-stedelijke creatieve hotspots: waar werkt de kenniswerker?

Er zijn nog meer definities en benaderingen in omloop en daarmee ook andere ranglijsten. Het doel is hier echter niet een overzicht te geven van alle varianten, maar om aan te geven dat het niet eenvoudig is om op basis van cijfers een onomstreden beeld te krijgen van de concentratie van de creatieve klasse of van het menselijk kapitaal en van hun bijdrage aan de regionaal-stedelijke economie. Hierboven is vooral gekeken naar de ruimtelijke spreiding van de creatieve economie op de nationale schaal. Hoewel de bevindingen uiteenlopen, is er op deze schaal bepaald geen gebrek aan kennis. Volgens Marlet & Van Woerkens concentreert de creatieve klasse zich in het midden van het land (Marlet & Van Woerkens 2004b:32-33). Doets & Doorakkers plaatsen het zwaartepunt in de Randstad (Doets & Doorakkers 2004:39). Daarbinnen wijzen zij op het belang van de grootstedelijke milieus in verschillende regio's, zoals gezegd Groot-Amsterdam, Utrecht en Groot-Rijnmond. Buiten de Randstad noemen zij Arnhem/Nijmegen, de Veluwe en Noordoost- en Zuidoost-Brabant.

Naast deze kennis zijn voor bestuurders en ruimtelijke planners in de betreffende regio's de gegevens op het lagere niveau van de regionaal-stedelijke schaal en de afzonderlijke stad zeker zo relevant. In het licht van de spreiding van compacte, gespecialiseerde interactiemilieus, zowel in en rondom het oude stadscentrum als elders in de stedelijke regio, is het voor het ruimtelijk beleid van belang te weten waar creatieve en kennisintensieve bedrijven nu precies zijn gevestigd en welke buurten de werknemers uit verschillende beroepsgroepen als woonlocatie kiezen. In hoeverre is dergelijke informatie beschikbaar?

Van de locaties van creatieve en kennisintensieve bedrijvigheid zijn gemeenten over het algemeen behoorlijk op de hoogte. De stadsdelen en buurten waar deze bedrijvigheid is te vinden, zijn min of meer bekend. Amsterdam beschikt op dit punt over de meest gedetailleerde informatie. Zo geeft Musterd op basis van de Fysieke Stadsmonitor, die is ontwikkeld door de Universiteit van Amsterdam en de dienst Ruimtelijke Ordening van de gemeente, de ruimtelijke concentratie weer van werknemers in vijf groeisectoren die van bijzonder belang zijn voor de hoofdstedelijke economie: computerbedrijven, rechtskundige bureaus, creatieve zakelijke dienstverlening (zoals architectenbureaus, reclameontwerp en -advies en design), kunsten (zoals beeldende kunst, podiumkunst, galleries en musea), en media en entertainment, waaronder de productie van radio- en televisieprogramma's, film- en videoproductie en uitgeverijen (Musterd 2004b:21-23).

In het algemeen blijken computerbedrijven zich op diverse plaatsen in de stad te vestigen; slechts gedeeltelijk erg stedelijk. Rechtskundige bureaus kiezen voor de chique westelijke grachtengordel en delen van Oud Zuid. De creatieve zakelijke dienstverlening dijt in de periode 1996-2003 uit

vanuit een duidelijk centrale oriëntatie. De kunstensector groeit snel in de onderzochte periode en oriënteert zich, komend vanuit de binnenstad, steeds nadrukkelijker op de westelijk gelegen negentiende- en vroeg-twintigste-eeuwse wijken, met name in Oud-West. Ook de media en entertainmentsector trekt steeds meer naar het westelijk deel van de stad, al is het hier vooral de binnenstad.

De laatste drie categorieën rekenen Rutten e.a. tot de creatieve economie (Rutten e.a. 2004). Samenvattend stellen zij dat deze primair is geconcentreerd in de stadsdelen Centrum (36 procent) en Oud Zuid (15 procent) en in iets mindere mate in Oost/Watergraafsmeer (10 procent) en Westpoort (8 procent). Ruim tweederde van het aantal banen in de creatieve industrie bevindt zich daarmee in vier stadsdelen (zie ook Manshanden 2004).⁵

Volgens Musterd lijkt voor deze drie categorieën uit de creatieve economie 'het stedelijk weefsel, het niveau van stedelijkheid' een belangrijke rol te spelen. Hij wijst hierbij op het grote belang van face-to-face-contacten voor de uitwisseling van hoogwaardige, niet-gestandaardiseerde informatie, en in het verlengde daarvan op het grote belang van de aanwezigheid van veel horecafaciliteiten in de bewuste delen van de stad.

Regionaal-stedelijke creatieve biotopen: waar woont de kenniswerker?

Terwijl binnen de afzonderlijke steden over het algemeen duidelijkheid bestaat over de werkplekken van creatieven en kenniswerkers, is over hun precieze woonlocaties veel minder bekend. Zo bieden de studies van ETIN Adviseurs naar de creatieve industrieën in Tilburg en Eindhoven inzicht in de aard van de bedrijvigheid, maar niet in de voorkeuren van de betrokken werknemers voor bepaalde woonlocaties in beide steden (ETIN 2004; ETIN 2003). Musterd geeft aan dat zelfs in het geval van Amsterdam, dat veel werk maakt van onderzoek naar zijn creatieve klasse, enige creativiteit nodig is om uit diverse registers enigszins gedetailleerde informatie te verzamelen.

Op basis van de indeling van Lukey & Van der Steenhoven onderscheidt Musterd kenniswerkers, cultureel-creatieve beroepen en professioneel-creatieve beroepen (Lukey & Van der Steenhoven 2004; Musterd 2004b:23-24).⁶ Kenniswerkers wonen vooral in de meest stedelijke milieus, in de buurt van ontmoetingsplaatsen, horeca, culturele en andere voorzieningen. Mensen met cultureel-creatieve beroepen wonen nog wat stedelijker, dat wil zeggen nog wat vaker in of vlakbij het Amsterdamse stadscentrum en in de direct aangrenzende negentiende-eeuwse wijken. Net als de kenniswerkers woont het overgrote deel van hen binnen de ring A10. De professioneel-creatieven hebben een wat ruimere woonoriëntatie: zij vestigen zich wat minder in de binnenstad en wat meer in Oud Zuid, de Watergraafsmeer en MAP/Nieuw Sloten. Wordt de gehele regio bekeken, dan blijken relatief veel van hen gericht op een andere gemeente.

Voor de gemeente Amsterdam is het bijzonder belangrijk te weten in welke mate zij kan voldoen aan de vraag naar woonruimte op de voorkeursplekken van creatieven en kenniswerkers. Daarbij gaat het beslist niet alleen om wijken met een stedelijke ambiance. De voorkeur van een deel van de

5. Van Zanen & Gadet (2006: 4-15)

hanteren in hun analyse van het vestigingspatroon van de Amsterdamse creatieve industrie de volgende onderverdeling: podiumkunsten; scheppende kunsten; dienstverlening voor kunstbeoefening; musea en galerieën; uitgeverijen; journalistiek; fotografie; filmindustrie; radio en tv; reclame; interieur- en modeontwerp; en architectuur en stedenbouw (Van Zanen & Gadet 2006: 4-15). Elk van deze deelsectoren kent zijn eigen specifieke spreiding en concentratie.

6. Kenniswerkers hebben volgens

deze benadering een HBO- of universitaire opleiding. Tot de cultureel-creatieve beroepen worden gerekend: kunstenaars, muzikanten, media-makers, architecten, wetenschappers, docenten, ICT-ers, reclame-makers, modeontwerpers en designers. Tot de professioneel-creatieve beroepen worden gerekend: managers in zakelijke, financiële en juridische dienstverlening en hogere functies in gezondheidszorg, techniek en verkoop.

creatieve klasse voor dit soort wijken heeft gevolgen voor de keuzemogelijkheden van andere groepen. Er komen verhuisketens op gang die kunnen zorgen voor spanningen op de woningmarkt. In eerdere hoofdstukken is hierop in het kader van *gentrification* al ingegaan. Bovendien zijn er consequenties voor de relatie met omliggende gemeenten. De woningmarkt is een regionale markt. Niet alle creatieven en kenniswerkers kunnen terecht in Amsterdam en sommigen zullen moeten uitwijken naar gemeenten in de buurt. Zoals gebleken, heeft een deel van vooral de professioneel-creatieven daarnaast juist een voorkeur voor andere dan (hoog)stedelijke woonlocaties, deels buiten de gemeente Amsterdam.

Omdat de gemeente Amsterdam behoefte heeft aan inzicht in de woonvoorkeuren van kenniswerkers, heeft zij Groenemeijer/ABF Strategie gevraagd de geografie van de kenniswerker in kaart te brengen (Groenemeijer 2002). Groenemeijer onderscheidt de *super-creative core* (wetenschap, kunst- en ontwerpsector), de *creative professionals* (de zakelijke dienstverlening, financieel en ICT), de zachte kant van de informatie-economie (reclame en media) en de kenniswerkers bij de overheid. Het zal niet verbazen dat deze groepen kiezen voor verschillende woonmilieus.⁷ Zo kiest slechts 6 procent van de accountants en ICT'ers voor het hoogstedelijke centrum-stedelijk-plus milieu, terwijl dit onder architecten en kenniswerkers bij de media respectievelijk 35 en 34 procent is. Daartegenover staat de keuze van accountants (38 procent) en kenniswerkers bij de bank (36 procent) voor een centrum-dorps woonmilieu. Stedelijk-vooorlogse milieus zijn vooral populair bij wetenschappers in de alfa- en gamma-richtingen, maar evenzeer bij kenniswerkers in de media- en publieke sector en architecten. Hoewel stedelijk-naoorlogse compacte milieus in veel woningmarktstudies wat minder in trek blijken, woont toch bijna een vijfde deel van de wetenschappers in bèta- en medische richtingen en van de kenniswerkers bij de overheid in deze wijken. Daarbij tekent Groenemeijer wel aan dat het Oostelijk Havengebied, een onder alle categorieën kenniswerkers erg populaire wijk, ook onder deze typering valt.

Op basis van hun woonvoorkeuren onderscheidt Groenemeijer drie groepen. De zakelijke dienstverleners in de financiële en ICT-sector hebben een grote voorkeur voor centrum-dorpse en kleinstedelijke woonmilieus. Wetenschappers en docenten in de natuur-, medische en economische wetenschappen vormen een tweede groep, met een wat grotere voorkeur voor stedelijke milieus, vooral voor de stedelijk-vooorlogse en naoorlogse milieus. De derde groep bestaat uit wetenschappers en docenten in rechtsgeleerdheid, maatschappij- en geestwetenschappen, architecten en kenniswerkers in de reclame-, media- en overheidssector. Zij hebben een zeer stedelijke oriëntatie: meer dan 20 procent woont in het centrum-stedelijk-plus milieu, en ook de overige stedelijke milieus zijn populair.

Waar liggen de grenzen van Amsterdam?

Het voert hier te ver om gedetailleerd in te gaan op de wijken waar de verschillende groepen Amsterdamse kenniswerkers precies wonen

7. Groenemeijer onderscheidt de volgende tien woonmilieus: centrum-stedelijk-plus; centrum-stedelijk; stedelijk-vooorlogs; stedelijk-naoorlogs compact; stedelijk-naoorlogs grondgebonden; groen-stedelijk; kleinstedelijk; kleinstedelijk-groen; centrum-dorps; landelijk.

(zie daarvoor Groenemeijer 2002: figuren 5-14). We willen hier volstaan met de toppers: de Westelijke Grachtengordel en de Jordaan hebben de grootste kennisdichtheid (dat wil zeggen het hoogste aantal kenniswerkers per hectare). Daarna volgt het Museumkwartier. Globaal spreekt Groenemeijer van een noord-zuidas die vanaf het Oostelijk en Westelijk Havengebied, via de Binnenstad en Zuid, doorloopt tot in Amstelveen. Buitenveldert wordt hierbij overgeslagen.

De gemeentegrens wordt hier dus overschreden. Voor de gemeente Amsterdam is dat belangrijke informatie. Groenemeijer benadrukt dat grote groepen kenniswerkers buiten Amsterdam wonen. Van de architecten mag dan 71 procent binnen Amsterdam wonen en in de creatieve sectoren mag dit veelal boven de 50 procent zijn, in de zakelijke dienstverlening is dit nog geen 20 procent. De spreiding van de kenniswerkers die buiten Amsterdam wonen, is erg groot. Een aantal kennisbiotopen blijkt zich tot ver in de omtrek te bevinden. Uitschieters tot in Groningen, Den Bosch en Maastricht buiten beschouwing gelaten, strekt de netwerkstad Amsterdam zich volgens Groenemeijer uit van Alkmaar tot Utrecht/Amersfoort en van Rotterdam tot Almere.

Groenemeijer vindt de concentraties ten zuiden van Amsterdam en in het Gooi en Kennemerland niet geheel onverwacht. Deze gebieden staan van oudsher bekend als woonmilieus voor welgestelden. Verrassender vindt hij de flinke concentraties in de steden van de Randstad, niet alleen in het op korte afstand gelegen Haarlem en Zaanstad, maar ook in Leiden, Almere, Utrecht en Den Haag. Van de meer landelijke gebieden scoren de Kop van Noord-Holland en de Utrechtse Heuvelrug hoger dan het Groene Hart. Bij kenniswerkers in de financiële en ICT-sector zijn vooral het Gooi, de dorpen ten zuiden van Amsterdam en Almere in trek. De wetenschappers en docenten in de natuur-, medische en economische wetenschappen kiezen naast de dorpse milieus ten zuiden en ten noorden van Amsterdam voor Amstelveen en Kennemerland (vergelijk Grünfeld 2006: 26).

In het structuurplan 'Kiezen voor stedelijkheid' (2003) geeft de gemeente Amsterdam aan op de langere termijn 50.000 woningen te willen toevoegen aan de woningvoorraad binnen de gemeentegrenzen. Volgens de woonvisie uit 2005 gaat het om 4.000 nieuwe woningen per jaar. San Verschuuren van de dienst Ruimtelijke Ordening geeft voor de komende dertig jaar een maximum aan van 70.000 nieuwe woningen (Asselbergs 2005). Daaraan voegt hij onmiddellijk toe dat dit niet voldoende zal zijn om iedereen die in Amsterdam wil wonen, te kunnen huisvesten (Pots 2005). In die zin is de stad afhankelijk van de omliggende gemeenten.

De problemen op de Amsterdamse woningmarkt hebben serieuze consequenties voor de prestaties van de stad als creatieve en culturele hoofdstad. Dit wordt algemeen onderkend, ook door de gemeente zelf (bijvoorbeeld in het 'Sociaal structuurplan 2004-2015'). Dat geldt voor de specifieke problemen voor starters op de woningmarkt en voor het gebrekkige aanbod van kleine, goedkope woon-werkruimten, maar ook voor de problemen op de Amsterdamse woningmarkt in het algemeen

(Manshanden 2004; Van Veen 2004; Van Zanen e.a. 2006). Musterd wijst op de traditionele focus op de sociale sector in het woningmarktbeleid (Musterd 2004a; vergelijk Marlet e.a. 2000a). Daar waren vroeger goede redenen voor, maar momenteel is sprake van een groot verschil tussen dit aanbod en de vraag. Ongeveer 60 procent van de Amsterdamse woningvoorraad is bestemd voor de lagere inkomens, terwijl nog maar 35 procent van de huishoudens tot deze doelgroep behoort. Musterd schat het verschil tussen vraag en aanbod op zo'n 100.000 tot 150.000 woningen. Hij constateert een grote en stijgende behoefte aan relatief dure (hoog)stedelijke appartementen voor werknemers uit de kenniseconomie en de creatieve industrie, een behoefte waarin Amsterdam nu niet kan voorzien. Door deze kloof tussen vraag en aanbod ontstaan op de woningmarkt uiteenlopende problemen, van een gebrekkige doorstroming, illegale onderhuur en scheefwonen tot prijsopdrijving en verdringing (Florida 2005: 171). Deze problemen hebben gevolgen voor de aantrekkelijkheid van Amsterdam als creatieve *hotspot*, maar raken evengoed heel andere groepen inwoners.

Een bijkomend probleem is de vraag in hoeverre Amsterdam kan voorzien in de gebleken behoefte bij sommige groepen kenniswerkers aan minder stedelijke woonmilieus, bijvoorbeeld in een suburbane of zelfs landelijke omgeving. Binnen de gemeentegrenzen zijn hiervoor de mogelijkheden beperkt. Amsterdam is recentelijk dan ook nadrukkelijk over de grenzen heen gaan kijken. Voorbeelden hiervan zijn de verkenningen ('Verkenning IJmeer' en het IJmeer-Atelier) van Amsterdam en Almere die onlangs uitmondde in het concept *dubbelstad*. Daarmee doelen beide steden op een gezamenlijke toekomst, onder meer gebaseerd op nieuwe woningbouw in Almere en een goede openbaarvervoerbinding, bijvoorbeeld een spoorbrug of metrotunnel, dwars door het IJmeer.

Daarnaast wordt in grotere verbanden overlegd over de regionale opgaven, niet alleen met betrekking tot wonen, maar ook werken en recreëren. In Noordvleugelverband is afgesproken dat er tot 2030 buiten Amsterdam 100.000 woningen bij moeten komen. Daarbij wordt met name gedacht aan uitbreidingswijken met een lage dichtheid in Zuidelijk Flevoland, de Haarlemmermeer en de Bollenstreek (Gieling 2006). Het uitgangspunt van de gemeente Amsterdam is hierbij dat Amsterdam en zijn omringende gemeenten steeds meer zullen uitgroeien tot een regionaal-stedelijk netwerk. Het gemeentelijke structuurplan uit 2003 getuigt daarvan. In regionaal verband is de naamsverandering van het Regionaal Orgaan Amsterdam (ROA) wellicht een teken aan de wand. ROA refereerde volgens de betrokken partijen te zeer aan bestuurlijke vormen uit het verleden, met name aan de stadsprovincie. Het nieuwe samenwerkingsverband tussen de 16 gemeenten rondom Amsterdam heet Stadsregio Amsterdam. Een dergelijke naamsverandering moet een nieuw elan symboliseren. In het licht van de hierboven geschetste ruimtelijke en ruimtelijk-economische ontwikkelingen is nieuw elan op de regionaal-stedelijke en regionale schaal zeker nodig, maar of het voldoende is om de bestuurlijke obstakels uit het verleden te overwinnen, zal nog moeten blijken.

Regionale samenwerking

Gedeelde belangen?

De geschiedenis van het bestuur op de regionaal-stedelijke en regionale schaal stemt niet optimistisch. Belangentegenstellingen, fragmentatie en een gebrek aan draagvlak bij de bevolking hebben tot nog toe al te vaak structureel overleg en afstemming tussen gemeenten in de regio in de weg gestaan. Dit geldt ook op ruimtelijk gebied, terwijl de meest complexe ruimtelijke ontwikkelingen en opgaven zich juist voordoen op het regionaal-stedelijke en regionale niveau.

In de planologie en de bestuurskunde worden deze problemen onderkend en wordt gezocht naar mogelijke oplossingen. De kern van het probleem ligt in de discrepantie tussen het traditioneel territoriaal gedefinieerde bestuur en de ruimtelijke praktijk waarin uiteengelegde plaatsen verbonden raken in uiteenlopende netwerken. Deze netwerken overlappen elkaar en relaties 'verdikken' zich op bepaalde plaatsen tot institutionele ruimten die we als regio's kunnen aanduiden. Maar territoriale bestuursvormen lijken onvoldoende opgewassen tegen de toegenomen dynamiek en het toegenomen bereik van de verscheidene verbindingen (Beaumont 2005: 13).

Salet spreekt in dit verband van een 'vermenigvuldiging van het ruimtebegrip' (Salet 2005:25). In veel stedelijke gebieden is een proces van metro-poolvorming aan de gang, waarbij stedelijkheid zich niet alleen op hogere schaal presenteert, maar vooral ook in een nieuwe intensiteit van *scope*, waarmee Salet doelt op niet-plaatsgebonden culturele en economische verbanden. Daarmee bedoelt hij niet dat activiteiten *footloose* zijn geworden. Het is veeleer het geval dat 'beslissingen over ruimtegedrag die hier en nu worden genomen', in toenemende mate zijn beïnvloed 'door hun directe verbanden met zaken en belangen die op hetzelfde moment op volstrekt andere plaatsen spelen.' Er is sprake van een relationele geografie die maakt dat het territoriale perspectief aan forse vernieuwing toe is. Er is volgens Salet behoefte aan nieuwe coalities, zowel binnen de publieke sector zelf als met de private sector (vergelijk Salet e.a. 2003).

Salet ziet een rol weggelegd voor lichte, coördinerende vormen van regionaal bestuur. Witsen sluit zich daarbij aan: juist de lichtheid is in zijn visie de kracht van regionale organen (Witsen 2005:36). Witsen bepleit een ontwikkelingsgerichte projectaanpak. Regionale organen zouden eerder als projectorganisaties dan als bestuurslaag moeten opereren. Zij zouden kunnen uitgroeien tot een organisatievorm die geschikt is voor de ruimtelijke opgaven in de dynamische regio waarin de relationele geografie waarop ook Salet wijst, een hoofdrol speelt. Deze regio heeft volgens Witsen voor elke opgave en in elk tijdperk een andere begrenzing.

Er wordt dus gepleit voor nieuwe, lichte coalities tussen uiteenlopende belanghebbenden op de regionale schaal, maar zowel Salet als Witsen geeft aan dat beslist geen sprake is van een eenvoudige succesformule. Volgens Witsen wordt er nogal wat gevraagd: 'de bestuurlijke lenigheid om provincie en gemeenten op één lijn te krijgen, het gezag om als gesprekspartner te

dienen voor private investeerders en organisaties, de boerenslimheid om zoveel mogelijk publieke middelen (decentraal, nationaal en Europees) rond een klein aantal projecten te verzamelen.’ En dit bovendien zonder te kunnen beschikken over ‘het financiële vermogen om zelf te investeren en zonder de democratische basis om keuzes te forceren’.⁸

Volgens Salet laat de samenwerking tussen partijen nogal eens te wensen over en zullen bovendien nieuwe rivaliserende beleidscoalities ontstaan. Dit kan worden geïllustreerd aan de hand van debatten over enkele van de talloze nieuwe regionale verbanden die de laatste jaren zijn ontstaan. Zo presenteren de steden Breda, Tilburg, Den Bosch, Eindhoven en Helmond en de provincie Noord-Brabant zich de laatste jaren onder de naam BrabantStad. De ambitie is een samenhangend stedelijk gebied te vormen dat als toonaangevende kennisregio op de Europese kaart moet komen te staan. De vijf steden werken in dit kader aan een zo compleet mogelijk aanbod van toplocaties en topvoorzieningen (www.brabantstad.nl). Hoewel het hierbij nadrukkelijk gaat om complementaire locaties en voorzieningen, speelt in de bestuurlijke praktijk onderlinge concurrentie een grote rol. Zo willen, zoals al is gebleken, zowel Breda, Tilburg als Eindhoven creatieve steden zijn, waarbij Breda zelfs expliciet aangeeft zijn hoog opgeleide creatievelingen niet te willen laten vertrekken naar bijvoorbeeld Eindhoven. Maar niet alleen de steden, ook de regio’s binnen het samenwerkingsverband trachten zich afzonderlijk te profileren. Zo pleitte de scheidend voorzitter van de Kamers van Koophandel in West-Brabant begin 2006 voor een superwethouder voor West-Brabant die deze regio op de wereldkaart zou moeten zetten. Afgezien van de vraag of daarvoor voldoende ruimtelijk-economisch draagvlak bestaat, kunnen we ons afvragen hoe deze ambitie zich verhoudt tot die van BrabantStad als geheel. Robert van Gijssel nam het in *Brainport Magazine* van januari 2005 op voor de regio Eindhoven. Hij toont zich sceptisch ten aanzien van BrabantStad. In zijn ogen gaat het samenwerkingsverband ten koste van elk van de afzonderlijke regio’s. Bovendien acht hij zowel het uitgangspunt dat de regio’s gelijk zijn, als de keuze om deze te zien als één economische entiteit niet realistisch. Het economisch zwaartepunt van Nederland ligt volgens Van Gijssel niet in de Randstad, niet in BrabantStad, maar langs de A2, specifiek in de ruime driehoek Eindhoven, Aken, Leuven – niet toevallig de steden die recent een samenwerkingsverband zijn aangegaan om als kennisregio de internationale concurrentie tegemoet te treden.

Ook in de regio Twente lijkt eerder sprake van een gevaar van rivaliteit tussen allianties dan van een gebrek aan coalities. De regio kent de Netwerkstad Twente, waarin de gemeenten Enschede, Hengelo, Almelo en Borne samenwerken. Begin 2006 liet Oldenzaal weten zich bij hen te willen aansluiten (*De Twentsche Courant Tubantia*, 20 en 21 januari 2006). De gemeenten Dinkelland, Haaksbergen, Wierden, Rijssen/Holten, Hellendoorn, Tubbergen en Losser willen samen een tegenhanger vormen van de Netwerkstad. De gemeente Twente-rand sluit zich niet bij hen aan. Zij is juist voor versterking van de alliantie Regio Twente (*De Twentsche Courant Tubantia*, 3 maart 2006). Regio

8. Beide auteurs wijzen onder meer op spanningen en belangen- tegenstellingen tussen gemeente, regio en provincie. Salet verwijst hierbij naar de ervaringen in verschillende Europese regio’s, Witsen bespreekt de totstand- koming van de regionale structuurplannen in Utrecht, Eindhoven en Rotterdam.

Twente is een samenwerkingsverband tussen de 14 Twentse gemeenten onderling en met de provincie Overijssel. Daarnaast is er nog het Regionaal Innovatieplatform Twente, een initiatief van de provincie Overijssel. Daarin zijn mensen vertegenwoordigd uit overheid, ondernemingen, onderwijs en onderzoek. Het doel is om één visie en één agenda op het gebied van innovatie te formuleren, dit om een Twentse Technology Valley te realiseren (<http://twentse-innovatieroute.nl>; <http://cms.prv-overijssel.nl>). Twente zou, naar analogie van de Amerikaanse Silicon Valley, wereldwijd een synoniem moeten worden voor technologie op topniveau. Het Innovatieplatform erkent dat daarvoor nog veel werk moet worden verzet. Er is sprake van ‘arenagedrag’, waarbij ‘het bevestigen van de eigen positie en het nastreven van eigen belang’ een serieuze belemmering vormt voor de realisatie van de collectieve ambitie op de langere termijn (*De Twentsche Courant Tubantia*, 28 april 2005).

Ook over de samenwerkingsverbanden binnen de Randstad is het laatste woord nog niet gezegd. Hoewel over het bestaan van de Randstad als één ruimtelijk en ruimtelijk-economisch systeem de opvattingen op zijn zachtst gezegd nog uiteenlopen, wordt er zo nu en dan toch gepleit voor één bestuur, dat de huidige Regio Randstad zou moeten vervangen. De Regio Randstad is een samenwerkingsverband van de provincies Noord-Holland, Zuid-Holland, Utrecht en Flevoland, de steden Amsterdam, Rotterdam, Den Haag en Utrecht en de wgr-plusgebieden Stadsregio Amsterdam, Stadsregio Rotterdam, Stadsgewest Haaglanden en Bestuur Regio Utrecht. Alleen met een eenvoudiger bestuur, zo laat de Rotterdamse burgemeester Opstelten bijvoorbeeld weten in het *Algemeen Dagblad* van 2 februari 2006, kan de Randstad Holland concurreren met andere Europese steden.⁹ Als hij doelt op het benodigde ruimtelijk-economische draagvlak voor de concurrentie op een dergelijke schaal, dan heeft Opstelten een belangrijk punt. Doelt hij echter alleen op het bestuurlijke vraagstuk, dan is het zeer de vraag of met een eenvoudiger bestuursstructuur de belangentegenstellingen tussen de betrokken gemeenten, regio’s en provincies kunnen worden overwonnen.

Vooralsnog lijken de verschillende vleugels binnen de Randstad over betere kaarten te beschikken. Met name de Noordvleugel maakt veel werk van het bieden van voorzieningen voor (top)ontwikkelingen op nationaal en internationaal niveau in een regionale context. De Noordvleugel beschouwt zichzelf als een economisch en sociaal samenhangend geheel, als een netwerkregio zoals de nota ‘Groe met kwaliteit’ (2005: 17) het noemt. Deze nota stelt expliciet dat de Noordvleugel niet alleen voor bewoners en bedrijven als een netwerk functioneert, maar evengoed voor de verschillende overheden die daarbinnen actief zijn.

Bontje & Crok geven aan dat in de regio Amsterdam het regionaal-stedelijke perspectief in zowel het ruimtelijk als het economisch beleid aan belang heeft gewonnen (Bontje & Crok 2006: 154-157). Beide beleidsdomeinen beschouwen het gebied als een policentrische regio met toenemende onderlinge afhankelijkheden van de traditionele centrale stad en de kleinere omringende gemeenten.¹⁰ Tegelijkertijd constateren

9. De Raad voor het Openbaar Bestuur pleit voor de vorming van twee provincies in de Randstad. De raad constateert onder meer dat ‘de schaal van de huidige vier Randstadprovincies niet meer goed aansluit bij de schaal van de bestuurlijke opgaven die betrekking hebben op de ruimtelijke inrichting’ en dat er door bestuurlijke drukte onhelderheid bestaat over welk bestuursorgaan in de Randstad eindverantwoordelijk is. De raad zoekt de oplossing in de vorming van twee afzonderlijke provincies voor de Noord- en Zuidvleugel van de Randstad, in combinatie met een vorm van versterkte rijkscoördinatie voor grote projecten en de vorming van regiegemeenten op het niveau van de agglomeraties Amsterdam, Rotterdam, Den Haag en Utrecht (Raad voor het Openbaar Bestuur 2006: 8).

10. Zo spreekt de dienst Ruimtelijke Ordening van de gemeente Amsterdam in een themanummer van Plan Amsterdam (nummer 8, 2004) van de ‘creatieve kennisregio’ in plaats van de ‘creatieve kennisstad’.

zij echter bij vele betrokken partijen onvrede met het regionale bestuur, met name met de institutionele fragmentatie en het gebrek aan samenwerking tussen lokale overheden.¹¹

Een laatste voorbeeld van de confrontatie tussen ruimtelijke en bestuurlijke uitdagingen op de regionale schaal enerzijds en de weerbarstige bestuurlijke praktijk anderzijds, levert de studie 'Eindhoven Supervillage', uitgevoerd door de bureaus Urban Affairs en –Scape (Boer e.a. 2005). Centraal hierin staat de toekomst van de Brainport Eindhoven. Hoe belangrijk en succesvol ook, zo luidt de waarschuwing, Eindhoven is te klein om in zijn eentje de toekomst van de Brainport veilig te stellen. Daarom is Eindhoven een alliantie aangegaan met Leuven en Aken. De boodschap in 'Eindhoven Supervillage' is dat in dit kader niet alleen forse investeringen in de kennisinfrastructuur nodig zijn, maar zeker ook in een aantrekkelijk vestigingsklimaat. De auteurs stellen dat een dergelijk klimaat in Zuidoost-Brabant niet zozeer een hoog-dynamische stedelijke omgeving vergt, maar eerder een rustig, veilig en groen woon- en werkmilieu. Zij verwijzen hierbij naar de ook in dit hoofdstuk al gebleken traditionele voorkeuren van kenniswerkers in de bètasector (*nerds*). Op hun voorkeur voor een introvert huiselijk bestaan in een relatief prikkelarme omgeving zal Eindhoven en omgeving een antwoord moeten formuleren.

Janssen verduidelijkt in een historische inleiding het uitgangspunt in de regio Eindhoven: het gaat hier niet om een stad in een plattelandsprovincie, maar om een verstrooide stad waarin stad en land geen tegengestelde maar juist onlosmakelijk met elkaar verbonden complementaire eenheden zijn (Janssen 2005:7). 'Het heeft geen zin meer stad en land tegen elkaar uit te spelen,' stelt Janssen; rood en groen dienen juist op een kwalitatief hoogstaande manier in het verstrooide stadslandschap met elkaar te worden verknoot.

Volgens 'Eindhoven Supervillage' heeft de regio in vergelijking met internationale concurrenten geen kapitaal landschap, geen stedelijke magneet, geen schone lucht en geen lekker weer, maar is er wel sprake van een comfortabele regio: 'dat klinkt niet sexy, maar is wel relevant.' De regio combineert een goede bereikbaarheid met een uitgebreid voorzieningen-apparaat dat is verspreid over verscheidene kernen. Het fijnmazige wegennet in de regio zorgt voor een goede verbinding met deze voorzieningen, terwijl het rijkswegennet de regio in staat stelt haar centrale ligging tussen de Randstad, het Ruhrgebied en de Vlaamse Ruit ten volste te benutten. De regio combineert een 'langzame, landelijke thuiswereld' met een 'snel generiek netwerk', een ruimtelijke conditie die de auteurs uitermate aantrekkelijk noemen voor kenniswerkers uit de hele wereld. Het is volgens hen niet alleen onhaalbaar om Eindhoven op korte termijn te verbouwen tot spannende metropool, maar ook onnodig. Juist de decentrale verstedelijking die Zuidoost Brabant van oudsher kenmerkt biedt mogelijkheden: 'een uitgebalanceerde afstemming en vervlechting van stad en land'.

De precieze uitwerking van deze benadering laten we hier achterwege. Dat geldt ook voor de vele reacties die de studie heeft uitgelokt. Eén ervan

11. Deze constatering is gebaseerd op de resultaten van een onderzoek van de dienst Onderzoek en Statistiek van de gemeente Amsterdam in 2004.

is hier echter wel bijzonder relevant. Tegenover de bijval die er van verschillende kanten was voor de integrale regionale benadering van de studie stonden reacties die duidelijk maakten dat 'de politiek momenteel geen adequate partner is om deze ruimtelijke strategie verder te ontwikkelen' (Van Helmond 2006). Het initiatief moest van de markt komen, zo werd duidelijk gemaakt. Zowel Van Helmond als Ippel verwijst hierbij naar de afwijzing van rijkswege van de gemeentelijke herindeling die een verdergaande versmelting van Eindhoven met de buurgemeenten zou hebben moeten bewerkstelligen (Van Helmond 2006; Ippel 2005:1). Het is merkwaardig dat de gemeentelijke diensten de toekomst van de stad alleen binnen de gemeentegrenzen kunnen bestuderen, terwijl de ambities veel verder gaan, aldus Ippel (Architectuurcentrum Eindhoven). Een regionale aanpak van de urbanisatie is momenteel ver te zoeken, concludeert Van Helmond.

Een compacte stad?

De ruimtelijk-economische noodzaak van regionaal-stedelijk en/of regionale samenwerking lijkt duidelijk. Bovendien tonen vele betrokken partijen hun bestuurlijke goede wil en de nodige daadkracht. Niettemin blijken de steden zich maar moeilijk te kunnen losmaken uit een decennialange traditie van denken in termen van centrum en periferie, stad en ommeland.

Het oordeel van Cortie over de beleidscultuur in Amsterdam ligt er niet om (Cortie 1996). Volgens hem heeft de gemeente Amsterdam veel te lang vastgehouden aan de oude planningsdoctrine die ten grondslag lag aan het Algemene Uitbreidingsplan van Amsterdam (AUP) uit 1935. De ontwerpers van het AUP hadden een zeer lokale visie op het functioneren van de stad en voorzagen noch de schaalvergroting noch de decentralisatie van allerhande functies. Te lang is Amsterdam beschouwd als 'een uit zichzelf voortgekomen en op zichzelf gerichte stad'. De keuze voor de monocentrische compacte stad binnen het grondgebied van Amsterdam heeft volgens Cortie meer dan een halve eeuw het denken van het planningsapparaat en het gemeentebestuur van Amsterdam beheerst.

Cortie beschrijft een geschiedenis van ruimtelijke patronen zoals die ook in dit boek aan de orde is gesteld. Vanaf het einde van de jaren zestig hebben maatschappelijke veranderingen een visie op Amsterdam als zijnde een regionale, op zichzelf staande stad, volkomen achterhaald. In de loop van de jaren zeventig wordt Amsterdam een internationale, naar buiten gerichte stedelijke regio. De afgelopen decennia zijn nieuwe centra ontstaan binnen de gemeente (Zuidoost, Zuid, Sloterdijk, Amsterdam Arena) en aan de rand ervan (Amstelveen, Haarlemmermeer/Schiphol, Diemen, Beverwijk). Met oudere en nieuwere plaatsen op wat grotere afstand (van Hilversum tot Haarlem en van Almere tot Purmerend) vormen zij een moeilijk af te bakenen en te benoemen geheel. De monocentrische stad is veranderd in een policentrisch stadsgewest. Dat Amsterdam toch heeft vastgehouden aan verouderde ruimtelijke denkbeelden heeft volgens Cortie geleid tot 'fossilisatie'. Hij schuwt de grote woorden niet: de gemeentelijke politiek en bureaucratie zijn 'geïndoctrineerd' geraakt.¹²

12. Hierbij kunnen wel kanttekeningen worden geplaatst. Zo laten Teunissen & Van der Zwan (2006) zien dat hoewel in het Amsterdamse ruimtelijk beleid traditioneel sprake is van een grote controle van het centraal-stedelijke plannings-apparaat, er wel degelijk beleid is geformuleerd ten aanzien van het ontstaan van nevencentra. Dit geldt ook voor de grootstedelijke nevencentra aan de rand van de stad, bijvoorbeeld in Zuidoost en aan de Zuidas.

Dit beeld wordt in grote lijnen bevestigd door Rooijendijk, hoewel zij veel sterker de nadruk legt op de nuances in de dynamiek van het ruimtelijk beleid (Rooijendijk 2005). Deze auteur onderzoekt hoe beelden van de stad de opvattingen en het handelen van verschillende bij het stedelijke ruimtelijk beleid betrokken partijen beïnvloeden. Zij maakt hierbij een onderscheid tussen ideaalbeelden en percepties ten aanzien van de bestaande stad, in drie perioden tussen 1945 en 1995. Zij bestudeert de beeldvorming over twee steden, Amsterdam en Rotterdam, en neemt daarvoor zes controverses als casusstudies (in elk van de twee steden één voor elk van de drie perioden).¹³ Bovendien maakt ze onderscheid tussen stadsintellectuelen, die actief zijn in het publieke debat over de toekomst van de stad, en stadplanners, die daadwerkelijk verantwoordelijk zijn voor de planvorming. Een aanvullend onderscheid is dat tussen progressieven, die vooral vooruitblikken, en culturalisten, die vooral nostalgisch terugblikken, waarbij moet worden aangetekend dat de stadsbeelden van de progressieven over het algemeen grote gelijkenissen vertonen met die van de stadplanners.

Rooijendijk bericht zeer uitgebreid over de resultaten van haar empirisch onderzoek. Daarbij komen uiteraard de nodige verschillen aan het licht tussen de beelden van verschillende groepen, in verschillende perioden en ten aanzien van de beide steden, maar ook enkele opvallende overeenkomsten. Zo neigen zowel de culturalisten als de progressieven in de loop van de tijd steeds sterker naar een stadsmodel waarin een beperkte omvang en scherpe grenzen centraal staan. Hoewel voor de eerste groep de binnenstad een cultuurhistorisch centrum moet zijn en voor de tweede groep een *Central Business District* en hoewel in verschillende perioden concepten als *tuinstad*, *satellietstad* en *concentrische stad* elkaar opvolgen, is de beweging in de richting van de steeds compactere stad onmiskenbaar. Het concept compacte stad blijkt breed te worden gedragen als stadsideaal, door zowel culturalisten als progressieven, en door zowel intellectuelen als stadplanners.

Een stad die zich nog sterker dan Amsterdam beschouwt als een centraal in het ommeland gelegen compact punt is Groningen. Dit is deels te verklaren vanuit de geschiedenis van de stad als stapelmarkt en centrum van bestuur, hoger onderwijs en wetenschap. Volgens Jansen & Schaap zit het centrale denken Groningen in de genen. Tot op de dag van vandaag vormt het de kern van het gemeentelijke ruimtelijk beleid. Dit is niet in de laatste plaats te danken aan het compacte-stadsbeleid dat eind jaren zeventig op nationaal niveau werd geïntroduceerd. In het structuurplan van Groningen komt dit midden jaren tachtig tot uitdrukking in formuleringen als 'een compacte stad die als een min of meer afgerond geheel zowel in programatische als ruimtelijke zin zich sterk onderscheidt van de omliggende open ruimte' (geciteerd in Jansen & Schaap 2006: 41). Ook de opvolger van het structuurplan midden jaren negentig, 'De stad van straks' (1996), is een pleidooi voor de compacte stad: één multifunctionele kern met daaromheen enkele kleine stadsdeelcentra met voorzieningen gericht op de dagelijkse behoeften. De oude binnenstad bundelt alle openbare en semi-openbare

13. In de periode 1945-1960/1965 zijn dat de debatten over het Basisplan in Rotterdam ter wederopbouw van de binnenstad en een voorstel van hoofdcommissaris van politie Kaasjager om een flink aantal historische grachten in Amsterdam te dempen. In de periode 1960/65-1980/85 zijn het de sanering en stadsvernieuwing van negentiende-eeuwse wijken in Rotterdam en de bouw van de metro in Amsterdam. In de periode 1980/1985-1995 bestudeert Rooijendijk de discussies over de Kop van Zuid in Rotterdam en de IJ-oeveren in Amsterdam.

functies met een regionaal, nationaal en internationaal bereik, zoals het stadhuis, de openbare bibliotheek, het Groninger Museum en de Rijksuniversiteit.

Zolang de regio geen economische bedreiging vormt en stedelijkheid een exclusieve verworvenheid van de stad blijft, blijft de compacte stad voor Groningen een helder en vanzelfsprekend principe. Dit verandert volgens Jansen & Schaap onder meer door de schaalvergroting in de detailhandel, die ervoor zorgt dat meubelzaken en dergelijk de periferie opzoeken. De reactie van de gemeente omschrijven Jansen & Schaap in termen die doen denken aan de analyse van Cortie: 'Welhaast geïndoctrineerd door het ideaal van compactheid' ontstaat bij het stadsbestuur 'grote angst' dat veel functies definitief uit het centrum zullen wegtrekken, naar de stadsrand of, erger, naar een plek buiten de gemeentegrens. Om 'de bezoeker van de grote schaal' toch te verleiden de binnenstad te bezoeken, wijst het gemeentebestuur voor grootschalige voorzieningen en detailhandel een aantal plaatsen aan op een steenworp afstand van het oude centrum, nabij belangrijke uitvalswegen.

Op het gebied van wonen worden in de jaren negentig een aantal uitbreidingswijken (De Held, Gravenburg en Reitdiep) ontwikkeld als vervolmaking van het ideaal van de compacte stad. Deze beschikken nauwelijks over voorzieningen en zijn dus voor ongeveer alle behoeften aangewezen op het centrum van de stad en de direct daaraan grenzende plaatsen. De enige uitzondering hierop is het recente Europapark, een stedelijke woonwijk op afstand met voorzieningen met een regionaal bereik.

Tegenover dit beleid plaatsen Jansen & Schaap een ruimtelijke praktijk waarin stad en stedelijkheid geen twee-eenheid meer zijn. Ook het ommeland krijgt op sommige plaatsen stedelijke trekken, wat volgens de auteurs de stad Groningen dwingt zich te herpositioneren. Er zijn signalen die duiden op een verandering in het denken, bijvoorbeeld de regiovisie Groningen-Assen en het gezamenlijke optreden van de gemeenten Groningen en Slochteren in het kader van de ontwikkeling van het suburbane Meerstad. Toch domineert het compacte denken volgens de auteurs hier nog steeds het ruimtelijk beleid. In de actualisatie van het structuurplan, 'De stad van straks extra', en nog duidelijker in de meest recente update van het plan, 'Van nu naar straks', blijft de benadering van regio en stadsrand 'onomstotelijk centraal-stedelijk'. Zo is het regionetwerk vrijblijvend van aard en is het uitgangspunt eerder een optelsom van deelbelangen dan een gezamenlijk gedragen opgave. Voor Meerstad geldt volgens Jansen & Schaap hetzelfde verhaal: dit lijkt eerder de laatste stadsuitbreiding van Groningen dan een zelfstandig suburbaan gebied met een regionale oriëntatie en betekenis.

De conclusie luidt dat Groningen het ideaal van weleer zou moeten aanpassen aan de ruimtelijke realiteit van vandaag, bijvoorbeeld in de vorm van regionale allianties waarbij de complementariteit van de onderscheidende ruimtelijke kwaliteiten van verschillende plaatsen voorop staat. Gezien de langdurige dominantie van het compacte-stadsbeleid zal dit volgens de

auteurs echter niet eenvoudig zijn. Daarbij tekenen zij aan dat dit niet alleen geldt voor Groningen, maar evengoed voor veel andere plaatsen in Nederland.

Uit analyses als deze blijkt dat de verworvenheden van het traditionele denken in termen van de compacte stad ernstige belemmeringen kunnen vormen bij het formuleren van een antwoord op de uitdagingen waarvoor de planners op de gemeentelijke en regionale schaal momenteel staan.

Dit neemt niet weg dat het te eenvoudig zou zijn om de steden te beschuldigen van navelstaren. De gemeenten opereren op het terrein van het ruimtelijk beleid niet in een vacuüm. Hun planningsapparaten functioneren binnen een langlopende nationale traditie van ruimtelijke ordening die zijn sporen heeft verdiend en die lange tijd op een breed draagvlak heeft kunnen rekenen. Aan het slot van dit hoofdstuk wijden we daarom nog enkele afsluitende opmerkingen aan het ruimtelijk beleid in de nationale context.

Oude en nieuwe paden

Ingetogenheid en evenwicht of profileren en selecteren?

De afgelopen decennia hebben veel steden die door de voordelen van hun relatief hoge agglomeratiegraad en hun centrale ligging in de regio behoefte hadden aan uitbreidingsmogelijkheden, aan den lijve de spanning ervaren tussen het nationale streven naar concentratie van de verstedelijking en de ruimtelijke, economische en sociaal-culturele krachten die op de regionaalstedelijke schaal juist deconcentratie in de hand werkten. Terwijl het landelijke beleid vasthield aan de doctrine van de compacte stad, dreigden deze steden uit hun jasje te scheuren.

Zonneveld & Verwest plaatsen deze spanning tussen de ruimtelijke werkelijkheid en het ruimtelijk ideaal in de context van het landelijke en regionale beleid ten aanzien van verstedelijking van de afgelopen halve eeuw (Zonneveld & Verwest 2005:73-117). Zij laten zien hoe het beleid impliciet en in sommige nota's zelfs expliciet planologische stadsconcepten loskoppelt van de geografische realiteit. Dit geldt in het bijzonder voor het proces van schaalvergroting en de toenemende samenhang tussen uiteenlopende plaatsen op die grotere schaal. Tegenover de complexiteit van polinucleaire steden, *edge cities* en de tapijtmecropool – concepten die in wetenschappelijke en vakdiscussies in de loop van de jaren negentig worden besproken om greep te krijgen op de veranderende ruimtelijke werkelijkheid – houdt het landelijk beleid vast aan 'de stad als bolletje'.

Een ontwikkeling in het landelijke beleid die min of meer parallel hiermee heeft gelopen, is dat de steden werden geprikkeld om zich te ontwikkelen tot knooppunten in economische netwerken. Volgens de Vierde Nota (1988) en de Vierde Nota Extra (Vinex) (1993-1999) zouden de steden moeten worden uitgerust om de in toenemende mate internationale concurrentie aan te kunnen. Concentratie van allerlei functies in de compacte stad zou hiervoor de voorwaarden moeten scheppen. Deze concentratie zou bovendien moeten zorgen voor voldoende draagvlak voor hoogwaardige stedelijke

voorzieningen en daarmee garant moeten staan voor revitalisering van de grotere steden. In bepaalde opzichten is dit beleid zeker succesvol geweest. Op zijn minst in één opzicht heeft het echter onbedoelde effecten gehad. De afzonderlijke steden reageerden min of meer hetzelfde op de prikkel uit het landelijk beleid, met als gevolg dat ze in de loop van de jaren negentig meer en meer op elkaar zijn gaan lijken (zie onder meer VNO-NCW 1995). Dit proces is in de afgelopen jaren niet tot staan gebracht. Integendeel. Zoals in de paragrafen hierboven al is gebleken, heeft de recente nadruk op kennis, creativiteit en innovatie de kopieerdrift verder aangewakkerd.

De Nederlandse ruimtelijke ordening is van oudsher gericht op de beheersing van verstedelijking. Bovendien is ze traditioneel gericht op een gelijkmatige verdeling van allerlei activiteiten en van het grondgebruik dat daarmee gepaard gaat. De VROM-raad (2004) spreekt van twee centrale waarden: ingetogenheid (beperking van het stedelijke grondgebruik) en evenwicht (door menging het evenwicht binnen buurten, steden of landsdelen bewaren). Deze uitgangspunten hebben op tal van punten aansprekende resultaten opgeleverd, maar in het licht van de ruimtelijke ontwikkelingen die momenteel om een reactie vragen, noemt de raad de nadruk op deze twee centrale waarden eenzijdig en achterhaald. Deze eenzijdige nadruk moet verdwijnen. Ze dient plaats te maken voor nieuwe uitgangspunten zoals een scherpere profilering van steden en regio's, een nadrukkelijker selectie als basis voor investeringen, en meer ruimte voor de speciale wensen van bijzondere groepen, zoals internationale kenniswerkers.

De raad komt in dit kader met concrete aanbevelingen.¹⁴ Enkele daarvan sluiten nauw aan bij de bevindingen in dit boek. Voor de attractiviteit van zogenoemde brainportfuncties is draagvlakvergroting nodig. Deze vereist een verbetering van de verbindingen tussen regionaal-stedelijke clusters onderling en tussen de verschillende relevante plaatsen binnen de afzonderlijke clusters. Daarnaast is verdichting en kwaliteitsverhoging van het grondgebruik noodzakelijk. Daarmee wordt niet alleen gedoeld op topkantorenlocaties en hoogwaardige bedrijventerreinen, maar ook op relatief goedkope en kleinschalige incubatiemilieus voor innovatieve activiteiten die gebaat zijn bij vrijheid, flexibiliteit en een minimale regeldruk, evenals op nieuwe combinaties van wonen en werken in diverse prijsklassen. Bovendien wordt niet alleen gedoeld op (hoog)stedelijke knooppunten, maar ook op luxe, groene woonmilieus op kleinschalige locaties in het landelijk gebied.

Deze planningstrategieën zijn niet alleen een zaak van de lagere overheden en de private partijen. De raad spreekt ook het rijk nadrukkelijk aan op zijn verantwoordelijkheid. Het rijksbeleid dient selectief en specifiek te worden gericht op versterking van de meest kansrijke stedelijk-regionale clusters. Daaronder worden de steden verstaan met een ruim en gevarieerd bestand van brainportfuncties en instellingen voor wetenschappelijk en hoger onderwijs, veel stadsbuurten met een hoog broedplaatsgehalte, en veel culturele en recreatieve voorzieningen. Vooral als het gaat om het beperkte aantal locaties en projecten met een internationale betekenis, moet het rijk volgens de raad meesturen in geval van conflicterende belangen bij de lokale en regionale overheden in de bestuurlijke netwerken.

14. Deze aanbevelingen komen grotendeels overeen met de strategieën die in het boek 'Creatieve steden!' (VROM-raad 2002: 74-77) worden geformuleerd om de condities voor creativiteit in stedelijke netwerken te bevorderen.

Met deze nadruk op selectie sluit de raad aan bij wat in de wetenschappelijke literatuur bekend staat als 'padafhankelijkheid'. Bepaalde ruimtelijke ingrepen vergen misschien niet zoveel tijd, maar historisch gegroeide structuren die de basis vormen van een hoogstedelijke atmosfeer, een economisch cluster of een bepaalde culturele setting laten zich niet gemakkelijk ombuigen. Op dit moment lijkt er in de wetenschappelijke literatuur consensus te bestaan over de wenselijkheid van een ruimtelijk beleid dat aansluiting zoekt bij dergelijke historisch ontstane paden (Hall 1998; Musterd 2004; Musterd & Ostendorf 2004; Ponds & Van Oort 2006).

Een keerpunt of voorzichtige eerste stappen?

Zoals hierboven duidelijk werd gemaakt, breekt deze nadruk op selectie met de traditie in het landelijke ruimtelijk beleid. Datzelfde geldt voor het afzwakken van de eis van ingetogenheid. Er zullen locaties moeten worden ontwikkeld die de grenzen van de compacte stad ver te buiten gaan. Het pleidooi voor vergroting van de agglomeratiegraad is uitdrukkelijk gekoppeld aan de regionaal-stedelijke schaal, en daarbinnen zoals gezegd niet alleen aan hoogstedelijke knopen, maar evengoed aan verspreide landelijke milieus.

Ruimtelijke strategieën baseren op deze nieuwe uitgangspunten vergt een omslag in het denken. Het zou overdreven zijn om, in het verlengde van de kritiek hierboven op de planning op de (regionaal-)stedelijke schaal, het landelijke planningsapparaat geïndoctrineerd te noemen. Toch wordt in navolging van Faludi & Van der Valk vaak gesproken van een doctrine (Faludi & Van der Valk 1994). Deze auteurs geven aan dat de doctrine over een langere periode een consistente planning heeft mogelijk gemaakt: een opeenvolging van planningsconcepten die zijn gebaseerd op dezelfde, gedeelde uitgangspunten of basiswaarden. Tegelijkertijd erkennen zij echter dat hierin ook een gevaar schuilt. De vanzelfsprekendheid van het basisidee kan leiden tot een gebrek aan zelfkritiek, waardoor de doctrine noodzakelijke verandering in de weg komt te staan.

Hoewel Faludi & Van der Valk niet ontkennen dat planners in de loop van de tijd tot op zekere hoogte in een eigen ordelijke wereld zijn gaan geloven die op gespannen voet is komen te staan met de ruimtelijke orde van alledag, dichten zij de doctrine toch voldoende veerkracht toe. Critici zijn echter in de loop van de jaren negentig en aan het begin van het nieuwe millennium sterk hieraan gaan twijfelen. Ook in de landelijke planning zelf is sinds het verschijnen van Faludi & Van der Valks studie het nodige veranderd. Zeker in de Nota Ruimte (2004-2005) is de eis van compacte verstedelijking veel minder prominent aanwezig. De slogans 'Ruimte voor ontwikkeling' en 'Decentraal wat kan, centraal wat moet' geven de lagere overheden meer armslag dan voorheen, zowel in ruimtelijk als bestuurlijk opzicht. De vraag is echter of de ruimtelijke concepten waarop deze benadering berust, voldoende zijn uitgewerkt om als basis te kunnen fungeren voor een antwoord op de uitdagingen van dit moment.

Zo zetten Hamers & Nabielek vraagtekens bij het huidige ruimtelijke beleid voor verstedelijking op afstand van de oude binnensteden, met name op de nieuwe knooppunten van de snelwegen voorbij de randen van de compacte stad, in de voormalige periferie van de stedelijke regio (Hamers & Nabielek 2006). Ook Zonneveld & Verwest zijn sceptisch, in het bijzonder als het gaat om de conceptuele vernieuwing die in het licht van onze huidige netwerksamenleving onontbeerlijk lijkt (Zonneveld & Verwest 2005:97, 116-117). Zij erkennen dat ruimtelijke sleutelconcepten in de Nota Ruimte naar een hoger schaalniveau zijn getild, maar beoordelen de functie en betekenis van die concepten als onhelder. Het stedelijk knooppunt is vervangen door het *economisch kerngebied*, het stadsgewest door het *stedelijk netwerk*, en daarnaast is er nog het *stedelijk bundelingsgebied*, maar op elkaar gestapeld ontstaat een verwarrend beeld. Het *stedelijk netwerk* en het *economische kerngebied* breken het aloude concept van de compacte stad open en maken onderdeel uit van een visie op stedelijke ontwikkeling vanuit een regionaal perspectief, maar daar houdt de vernieuwing volgens de auteurs op. Zij constateren dat de ruimtelijke en ruimtelijk-economische concepten uit de Nota Ruimte primair fungeren als allocatieprincipe van rijksmiddelen. Hun functie is instrumenteel; conceptueel zijn ze onvoldoende doordacht. Vooralsnog lijkt een benadering die is gebaseerd op de functionele relaties in het *daily urban system* het af te leggen tegen de benadering waarin nog steeds vrij klassieke morfologische concepten centraal staan.

Op dit punt neemt Hemel heel duidelijk stelling (Hemel 2002:77). 'Wees soepel met het ruimtelijk begrenzen van de stedelijke netwerken, 'zo betoogt hij in een pleidooi voor de creatieve stad, 'want in de begrenzing ervan schuilt niet de kracht. De kracht van netwerken schuilt veeleer in de mate van overlap en schuring tussen de vele verschillende regionale innovatieve systemen. Hoe groter de netwerken en hoe meer overlap tussen de netwerken, hoe beter,' aldus Hemel. 'Hoe meer interactie tussen steden en mensen, hoe groter het innovatievermogen.'

De opvatting van stedelijkheid als interactie vergt een voortgaande conceptuele vernieuwing. De erkenning van deconcentratie, uitsortering en centrumvorming op specifieke plaatsen, met specifieke functies voor specifieke gebruikersgroepen is hierbij een belangrijk uitgangspunt. Inzicht in de ruimtelijke ontwikkelingen van dit moment is daarvoor cruciaal. Ditzelfde geldt voor de moed om deze kennis te vertalen naar de ruimtelijke planningspraktijk, op de landelijke en de lokale, maar vooral ook op de regionaal-stedelijke schaal.

**Compacte stedelijkheid
als toekomstig
beleidsthema**

In de voorafgaande hoofdstukken zijn inzichten ontwikkeld over het belang van compact gestructureerde steden, stadsdelen en stadscentra als vestigingsmilieus voor die vormen van ruimtegebruik die momenteel in het Westen nog afhankelijk zijn van intensieve directe interactie buiten de deur. Na deze hoofdstukken rest nog het beantwoorden van één vraag. In hoeverre kunnen deze inzichten worden omgezet in suggesties ten behoeve van overheidsbeleid dat is gericht op handhaving of herstel van een acceptabel woon- en werkklimaat in compact-stedelijke vestigingsmilieus?

Deze vraag is uiteraard nauwelijks te beantwoorden met een voor alle steden in het Westen geldende reactie. Daarvoor verschillen alleen al de politiek-bestuurlijke regimes in de onderscheiden landen te zeer van karakter. Een dergelijk regime blijkt namelijk, via de benadrukte centrale waarden en regels met betrekking tot de nagestreefde maatschappelijke inrichting, aanzienlijke effecten te hebben op de ordening van stad en platteland. Ten dele vloeien dergelijke effecten voort uit het uitgevoerde ruimtelijke beleid zelf, bijvoorbeeld in de vorm van projecten in de volkhuusvesting of ingrepen in het verkeerssysteem. Gedeeltelijk vloeien zij ook, als neveneffecten, voort uit het in het betreffende land bestaande belastingstelsel, of uit de organisatie van de sociale zorg of het onderwijs (Van Engelsdorp Gastelaars e.a. 1987; Terhorst & Van de Ven 1997). Bijgevolg worden in dit betoog de suggesties ten behoeve van ruimtelijk beleid in compact-stedelijke vestigingsgebieden, toegespitst op Nederland.

Zelfs bij een dergelijke inperking is de aanduiding 'suggesties' echter al tamelijk verstrekkend. Als voorwerk hiervoor zou eigenlijk nog een grondige analyse nodig zijn van het op nationaal en stedelijk niveau in de laatste decennia gevoerde beleid met betrekking tot de stedelijke orde. Zo'n analyse valt echter buiten het bestek van dit boek. In het hoofdstuk hiervoor is slechts een beknopte schets gegeven van het huidige beleid inzake het revitaliseren van de steden. Als aanhef voor dit slotbetoog wordt daarom volstaan met de gemaakte kanttekening dat het Nederlandse beleid aangaande de stedelijke orde al enige tijd lijkt te zijn gekenmerkt door een grote nadruk op twee centrale waarden: 'evenwicht' en 'ingetogenheid'. Met de aanduiding 'evenwicht' wordt bedoeld op het telkens opnieuw benadrukte streven om sociale achterstanden in bepaalde regio's, steden of stadsdelen te bestrijden door ingrepen in de distributie van strategische vormen van ruimtegebruik. Het beleid van enige decennia terug dat was gericht op spreiding van rijksdiensten vanuit de Randstad naar de perifere landsdelen, is op regionaal niveau een treffend voorbeeld van dergelijk beleid. Ook het in diezelfde jaren tot uitvoering gebrachte stadsvernieuwingsbeleid binnen de grote steden kan op het niveau van stadsdelen als

een voorbeeld van dit beleid worden gezien. Gelijkwaardigheid of liever nog gelijkheid van steden en stedelijke regio's ten opzichte van elkaar vormt in al deze gevallen een continu onderliggend streven. Daarnaast staat de aanduiding 'ingetogenheid' voor de voortdurend onderstreepte behoefte van de overheid om het stedelijke ruimtegebruik in Nederland binnen de perken te houden en zwakke rurale bestemmingen te behoeden voor verdringing. In dit geval vormt inperking van de groei van steden en behoud van hun compactheid een voortdurend onderliggend beleidsdoel (VROM-raad 2004).

In combinatie met elkaar hebben deze twee centrale waarden tot dusverre bijgedragen aan het ontstaan van een in hoge mate specifiek Nederlandse overheidsvisie op de stedenbouwkundige en landschappelijke orde in dit land. Kenmerkend voor deze door de overheid nagestreefde orde is, kort samengevat:

- de aanwezigheid van een omvangrijk bestand van niet al te grote steden, alle op gelijksoortige wijze voorzien van één 'compleet' stadscentrum dat voor alle verzorgingsfuncties en publiekscategorieën is bedoeld
- een in hoge mate afgeknepen en ingedamde suburbanisatie, en
- het ontbreken van mega-agglomeraties.

Met enige overdrijving zou daarom kunnen worden gesteld dat de Nederlandse overheid er tot nu toe grotendeels in is geslaagd Nederland in te richten als compact-verstedelijkt land zonder al te grote steden (Steigenga 1968; Van Engelsdorp Gastelaars 1993; Faludi & Van der Valk 1994). De in de voorafgaande hoofdstukken verzamelde inzichten en bevindingen over de huidige en in komende tijd denkbare betekenis van steden als interactieknoppunten staan echter in verscheidene opzichten op gespannen voet met deze overheidsvisie. Daarom volgt hierna, aan de hand een korte weergave van de voornaamste inzichten en bevindingen, een zevental suggesties voor een *alternatief stedelijk herstructureringsbeleid*, gericht op de nabije toekomst.

1. intergemeentelijke samenwerking

Eerder is vastgesteld dat het steeds omvangrijker wordende gebruik van tv, telefoon, fax en computer tot dusverre niet heeft geleid tot afname van de door de bewoners en werkers bedreven face-to-face-interactie. Integendeel, zeker het aantal rechtstreekse contacten en samenkomsten met 'quality time' allure waarin de doorsnee-ingezetenen van stedelijk Nederland momenteel zijn betrokken, lijkt de laatste tijd eerder te zijn gegroeid dan afgenomen. Interactiesoorten met een routinematig karakter blijken in dit verband in toenemende mate te worden vervangen door indirecte interactievormen met behulp van alle mogelijke faciliteiten voor telecommunicatie en plaats te maken voor interessanter geachte niet routinematige face-to-face-interacties. Hierbij gaat het met name om twee vormen van interactie:

1. interactie waarbij het uitwisselen, opbouwen en toepassen van ingewikkelde kennis aan de orde is en
2. interactie waarbij de uitwisseling of het gezamenlijk ondergaan van

emoties en gevoelens in het geding is, ofwel met betrekking tot elkaar, ofwel met betrekking tot een gezamenlijk bedreven bezigheid als speciale gebeurtenis of ervaring.

In beide gevallen blijkt het directe contact of samenzijn in hoge mate als vorm van interactie te worden geprefereerd.

Deze ontwikkeling heeft een selectief karakter. Niet alle categorieën ruimtegebruikers zijn in even hevige mate betrokken bij kenniswerk, dan wel geïnteresseerd in deelname aan publieke sociale interactie of aan druk bezochte publieke evenementen. Bijgevolg worden compact ingerichte stadsdelen en -centra steeds meer het domein van specifiek geprofileerde categorieën bedrijven en faciliteiten met bijbehorende bewoners, werkers en bezoekers. Andere, minder op frequente directe interactie buitenshuis gerichte categorieën ruimtegebruikers vertrekken daarentegen in gestaag groeiende mate naar niet-compacte en daardoor meer ruimte biedende woon- en werkmilieus aan de stadsranden of in het suburbane ommeland. De vroeger autonoom functionerende compact-stedelijke kernen raken door deze selectieve uittocht van ruimtegebruikers getransformeerd tot specifiek geprofileerde deelmilieus binnen regionaal-stedelijke samenlevingsverbanden. Zij krijgen een groeiende bovenlokale omvang en een grondgebied dat behalve aloude compact-stedelijke kernen ook een steeds omvangrijker subuurbaan en ruraal ommeland omvat.

De oude compact-stedelijke kernen verliezen door deze ontwikkeling in groeiende mate hun betekenis als 'complete' leefmilieus en vormen bijgevolg steeds minder relevante samenlevingsverbanden om als autonome territoriale politiek-bestuurlijke entiteiten te functioneren. Deze notie is in Nederland echter nog steeds nauwelijks in de bestuurlijke praktijk verwerkt. Toch zou dit relatief gemakkelijk kunnen. Nieuwe stadsprovincies zijn hiervoor namelijk niet strikt noodzakelijk. Daarvoor is het geschetste deconcentratieproces momenteel ook te dynamisch en te zeer gekenmerkt door voortdurend verschuivende grenzen.

Intergemeentelijke samenwerking, onder andere met betrekking tot de steeds meer tot regionale omvang uitgroeiende plaatselijke woning- en arbeidsmarkten in dit land, zou al een grote verbetering zijn ten opzichte van de huidige intern gerichte bestuurspraktijk in de meeste steden.

2. Bèta- versus alfa- en gammakenniswerk

Kenniswerk – regieactiviteiten, hoogwaardig economisch en politiek-bestuurlijk advieswerk, mediabedrijvigheid, 'creative industries', 'research & development' ten behoeve van alle mogelijke industrieën en diensten, alsmede hooggespecialiseerde onderwijsinstellingen – vormt in deze dagen in het Westen een steeds belangrijker bron van bestaan. De omstandigheid dat deze activiteitsvormen in hoge mate afhankelijk zijn van hooggespecialiseerde en tevens goed verdienende professionals, speelt bij deze concentratie in het rijke stedelijke Westen een belangrijke rol.

Toch blijkt niet elke vorm van kenniswerk in gelijke mate, op grond van een grote afhankelijkheid van intensieve face-to-face-kennisuitwisseling met elders gevestigde vakgenoten, gebonden te zijn aan compact gestructureerde omvangrijke agglomeraties met een grote rijkdom aan kennisimpulsen en een grote veelsoortigheid aan klanten en specifieke diensten. Vier condities blijken op dit punt een onderscheidend effect te hebben.

In de eerste plaats blijken kennisintensieve activiteitsvormen die binnen omvangrijke kantoren of laboratoria zijn geconcentreerd, veelal in aanzienlijk grotere mate dan soortgelijke activiteitsvormen die zijn geclusterd in kleine bedrijven en ateliers, hun adviseurs en toeleverende specialisten binnen de eigen organisatie te hebben opgenomen. Voor deze kennis behoeft dus niemand meer de deur uit. De afhankelijkheid van deze grote kantoren en laboratoria van kennisuitwisseling met elders gevestigde professionals is bijgevolg kleiner dan het geval is bij bedrijven met een beperkte omvang. Hierdoor is tevens hun afhankelijkheid van een vestigingsplek binnen een grote agglomeratie minder groot.

In de tweede plaats blijken kennisintensieve bedrijfsvestigingen die in hoge mate bindingen hebben met branchegeenoten, toeleveranciers en met afnemers die zelf ook in hoge mate gebonden zijn aan grote steden – universiteiten, hoofdzetels van banken, kunsthandels en dergelijke – sterker op stedelijke agglomeraties te zijn aangewezen dan kennisintensieve vestigingen die overwegend gerelateerd zijn aan niet speciaal op stedelijke agglomeraties gerichte bedrijfsvormen, zoals industriële ondernemingen.

In de derde plaats blijken professionals die werken met kennis waarvan de kwaliteit en relevantie uitstekend kan worden vastgesteld aan de hand van onaanvechtbare toetsingsprocedures, gemakkelijker binnen het eigen bedrijf of kantoor tot keuzen en beslissingen te komen dan professionals die zijn aangewezen op kennis waarvan de kwaliteit in hoge mate wordt bepaald door de opinies van collega-professionals van buiten. In het laatste geval is de afhankelijkheid van de betrokken kenniswerkers van intensieve face-to-face-interactie met elders gevestigde vakgenoten aanzienlijk groter. Daardoor groeit ook hun afhankelijkheid van vestiging in een agglomeratie met een grote rijkdom aan dergelijke kennisimpulsen. Professionals die werken met kennis met een hoog bètaghalte, zijn zo gezien minder aan steden gebonden dan kenniswerkers met een alfa- of gammaspecialisatie.

Ten slotte zijn kennisintensieve activiteitsvormen die afhankelijk zijn van kenniswerkers met een alfa- of gamma-achtergrond meer gebonden aan steden dan activiteitsvormen die afhankelijk zijn van kenniswerkers met een bètaspecialisatie. Alfa- of gammakenniswerkers hebben vaker een stedelijke uithuizige leefstijl en vertonen hierdoor meer binding met steden als woonplek. Blijkbaar vormen zowel de sterkere binding van alfa- en gammagerichte kenniswerkers met culturele voorzieningen als hun grotere behoefte aan ontmoetingsplekken buitenshuis met vakgenoten, ook in hun vrije tijd, motieven voor een stedelijker gericht leefpatroon dan bij kenniswerkers met een bètaoriëntatie in doorsnee het geval is. Op deze wijze gezien vormen de *creative industries* bij uitstek stedelijk georiënteerde

activiteitsvormen, terwijl de vooral op bètakennis gebaseerde *research & development*, verbonden met de industrie, een relatief zwakke stedelijke gerichtheid bezit.

Hoewel het belang van bedrijvigheid met een hoog bètaghalte als bron voor een innovatierijke Nederlandse bedrijvigheid nauwelijks kan worden overschat, vormt deze categorie van kennisintensieve bedrijvigheid dus géén primair speerpunt voor beleid dat gericht is op stedelijke revitalisering. In dit geval komt kenniswerk dat is gebaseerd op alfa- en gammakennis, meer in aanmerking.

3. Roltrapfunctie

Sinds de jaren zeventig van de vorige eeuw vormen hoog opgeleide alleenstaande jongeren die voor het starten van een zelfstandig bestaan naar de steden verhuizen, een snel groeiende en bij uitstek op uithuizig stedelijk leven ingestelde nieuwe categorie stadsbewoners. Hun bedoelingen – het starten en uitbouwen van een professionele carrière en het opzetten van een eigen huishouden – bewerkstelligen het meest in het oog springende kenmerk van hun leefpatroon: een grote stedelijke uithuizigheid, gericht op het voortdurend verwerven van nieuwe kennis en inzichten en op het ijverig voortbouwen aan een persoonlijk relatienetwerk. Uiteraard blijken ook andere huishoudtypen in de steden in verschillende gevallen een soortgelijke stedelijke uithuizigheid te vertonen. Geen enkele andere bewonerscategorie heeft echter de laatste halve eeuw zo massaal als de jonge alleenstaande starters een uithuizig stedelijk leefpatroon ontwikkeld. De omstandigheid dat deze categorie starters in belangrijke mate samenvalt met de categorie alfa- en gammageoriënteerde kenniswerkers, heeft hier zeker toe bijgedragen. Vandaar dat deze jonge en overwegend alleenwonende hoog opgeleide starters en carrièrebouwers als veruit de belangrijkste nieuwe stadgerichte bewonerscategorie zijn aan te merken. Hierdoor vormen zij tevens het belangrijkste speerpunt voor beleid in de woonsector dat is gericht op het revitaliseren van steden. Dit belang is vérstrekkend. Een deel van deze op de stad gerichte jonge starters blijkt namelijk ook nadat zij hun levensfase als starter al lang achter zich hebben gelaten, uit verknochtheid met het stedelijke uithuizige leven in de stad te blijven wonen. Bijgevolg herbergen met name steden die over de geëigende kwaliteiten als ‘roltrap’-milieu beschikken – dankzij een ruim plaatselijk assortiment van op hoogwaardig kenniswerk gerichte scholingsmogelijkheden en een uitgebreid aanbod van perspectiefrijke banen – na verloop van tijd vaak een aanzienlijk diverser samengesteld bestand van actieve stedelingen *by choice* dan alleen maar jonge starters.

Het beleid van de overheid met betrekking tot dit soort steden moet daarom in de eerste plaats gericht zijn op het in stand houden en verder uitbouwen van beide genoemde roltrapfuncties: scholingsmogelijkheden en een ruim bestand van met kenniswerk verbonden banen. Het aanbieden van een bijpassend woningassortiment, zowel bestaand uit goedkope woon- en

werkruimten voor beginnende starters als uit luxe stedelijke woningen in dichte stedelijke pakking voor hun succesrijke oudere soortgenoten, vormt in dit verband ten hoogste een belangrijke bijkomende beleidslijn.

4. Nieuwe stadscentra

Onderlinge clustering in compact-stedelijke dichtheden, een eeuw geleden nog een vanzelfsprekende voorwaarde voor nagenoeg alle niet-agrarische bedrijvigheid, is in deze dagen voor talrijke bedrijven, en ook voor huishoudens, niet langer noodzakelijk. In onze door grote bewegingsvrijheid gekenmerkte tijd biedt het ruimtelijke spreidingspatroon van de in het stedelijke Westen gevestigde bedrijven en huishoudens dan ook een tweeledig beeld. Enerzijds is de mate waarin deze ruimtegebruikers over het suburbane ommeland zijn uitgewaaid, de laatste halve eeuw aanzienlijk gegroeid. Als gevolg hiervan vormen zich momenteel in de meest verstedelijkte landsdelen in het Westen voortdurend verder uitdijende stedelijke velden, waar tot voor kort compact-stedelijke ruimtegebruikers zich vestigen. Deze stedelijke velden worden in toenemende mate gekenmerkt door niet-compacte suburbane dichtheden. Wel vertonen zij op het regionale niveau van *daily urban systems* een duidelijke vervlechting op basis van talrijke dagelijkse routinematige interacties. Anderzijds blijken binnen elk stedelijk veld in groeiende mate nieuwe compact-stedelijke centra tot ontwikkeling te komen, zowel binnen als buiten de aloude compacte steden. Deze lokale centra zijn in wisselende mate opgebouwd uit bedrijven, voorzieningen en soms ook bewoners en vertonen intern veelal een hechte vervlechting in de vorm van intensieve face-to-face-interactie. Met name de drie hiervoor aangeduide soorten van interactie – georganiseerd in en rond op kenniswerk georiënteerde kantoren en bedrijven alsmede in en nabij horecagelegenheden en culturele topvoorzieningen – blijken in dergelijke centra te floreren. Bijgevolg vormt stedelijke face-to-face-interactie voor veel ingezetenen van het stedelijke Westen nog slechts een parttime bezigheid die ze als werker of bezoeker, veelal slechts gedurende een beperkt aantal dagdelen per week, binnen bepaalde centra bedrijven.

Compacte stedelijkheid lijkt als nieuw te bouwen fysieke kwaliteit dan ook in toenemende mate te moeten worden gericht op het introduceren van nieuwe stadscentra of -knooppunten. Compact-stedelijke woonmilieus zijn, gelet op de door jonge alleenstaande starters en hun leefstijlgenoten gearticuleerde vraag naar centraal gesitueerde compact-stedelijke milieus, in het merendeel van de regionaal-stedelijke constellaties in Nederland reeds nu in ruim voldoende mate voorhanden. Wel dient dit compact-stedelijke woningbestand in veel gevallen zowel wat betreft de fysieke kwaliteit – vergroting van de woningen en dergelijke – als wat betreft hun juridische toegankelijkheid voor éénpersoons woon- en werkhuishoudens – verbetering van deze toegankelijkheid – te worden aangepast aan de huidige behoeften. Op den duur echter vormen compacte woonsituaties voor niet in een uithuisdagelijks bestaan geïnteresseerde

bewonerscategorieën veelal slechts een negatieve factor. In het nationale en stedelijke inrichtingsbeleid lijkt deze notie tot dusverre ten onrechte nog nauwelijks te zijn doorgedrongen.

5. Reikwijdte daily systems

Binnen de stedelijke velden is sprake van vervlechting op regionaalstedelijk niveau, op basis van talrijke frequente verplaatsingen, vooral voor interacties met een routinematig karakter. De hierdoor gevormde regionale *daily urban systems* fungeren naar de ter plekke gevestigde bewoners toe als hun dagelijkse leefwereld en regionale woning- en banenmarkt. Voor de bedrijven ter plaatse is dit de eerst-in-aanmerking komende thuismarkt voor hun producten, diensten en arbeidskrachten. Naar buiten toe fungeren regionale *daily urban systems* bovendien als één stedelijke agglomeratie met alle bijbehorende agglomeratiekenmerken wat betreft de omvang, veelsoortigheid en kwaliteit van het ruimtegebruik. In dit opzicht hebben deze regionale *daily systems* momenteel dan ook de posities overgenomen van de afzonderlijke steden. In Nederland kunnen in deze tijd enkele tientallen *daily urban systems* worden onderscheiden, overwegend gevormd rondom één of enkele middelgrote steden, en met een diameter van ten hoogste enkele tientallen kilometers. In het algemeen zijn de Nederlandse *daily systems*, internationaal vergeleken, tamelijk klein, zowel qua omvang van de populatie van bewoners en bedrijven als qua ruimtelijke reikwijdte. Slechts de *daily systems* rondom Amsterdam en Rotterdam omvatten momenteel, in hun meest opgerekte vorm, ten hoogste zo'n twee miljoen ingezetenen.

Met deze aanduiding is een ernstig knelpunt in de huidige stedelijke orde in Nederland aangeroerd. Ook ons land heeft te maken met een krachtig voortschrijdende internationalisering wat betreft de organisatie van de bedrijvigheid. Fusies en overnames zijn hiervan symptomen. Een niet te miskennen effect van deze tendentie vormt de groeiende concentratie van economische regie- en researchactiviteiten in een steeds beperkter aantal steeds omvangrijker wordende stedelijke machtscentra ofwel *global cities*. De kans is groot dat de qua omvang van de bevolking en bedrijvigheid kleine stedelijke constellaties als gevolg van dit proces topfuncties in deze sfeer zullen zien verdwijnen naar *global cities* elders in de wereld. Er zijn namelijk aanwijzingen dat een uittocht van topfuncties op den duur gepaard gaat met allerlei negatieve gevolgen voor het resterende bestand van bedrijven, instellingen en voorzieningen op topniveau, ook in de consumptieve sector.

Beleid dat is gericht op vergroting van het draagvlak van op zijn minst enkele *daily systems*, door vergroting van het aantal bedrijven en bewoners ter plaatse, lijkt daarom dringend gewenst. Het voor deze *daily systems* geldende agglomeratieniveau zou door zo'n injectie in het draagvlak na verloop van tijd hoger kunnen komen te liggen, bijvoorbeeld gelet op de kwaliteit van de aanwezige diensten en beroepsbeoefenaren ter plaatse. Hierdoor zouden allerlei topfuncties wellicht kunnen worden verleid tot handhaving van hun standplaats in stedelijk Nederland. Voor een dergelijke

injectie zijn in beginsel twee strategieën denkbaar: verdichting van de bebouwing in de betreffende *daily systems* en uitbreiding van de ruimtelijke reikwijdte van diezelfde *systems*. De eerstgenoemde strategie is tot nu toe in Nederland het meest geaccepteerd. De bruikbaarheid van een dergelijke aanpak is evenwel zo langzamerhand niet al te groot meer. Momenteel blijkt hier namelijk, gelet op de attractie van allerlei milieutypen, voornamelijk behoefte te bestaan aan suburbane en rurale vestigingsmilieus (Ministerie van VROM 2000).

Uitbreiding van de ruimtelijke reikwijdte van enkele daily systems, zowel door verbetering van het regionale openbare vervoer als door vergroting van de capaciteit van de autowegen in de betreffende regio's, lijkt een meer belovende strategie. Een dergelijke strategie is bijvoorbeeld denkbaar binnen de Noordflank van de Randstad, binnen de Zuidflank van diezelfde stedenring of binnen het Brabantse stedensysteem in wording.

6. Aandacht voor concentratie faciliteiten in centra

Op het lagere lokale schaalniveau van de afzonderlijke stadscentra is evenzeer sprake van de nodige dynamiek. Op dit niveau vindt momenteel een duidelijke toename plaats van het aantal zowel in functioneel als in sociaal-cultureel opzicht specifiek geprofileerde en daardoor vaak tevens parochiaal georganiseerde stadscentra, zowel binnen als buiten de bestaande steden. Ten dele is deze ontwikkeling tot nu toe gepaard gegaan met stagnatie binnen de aloude multifunctionele en op een breed publiek gerichte stadscentra en hieruit resulterend gewichtsverlies. Niettemin lijkt de concentratie van op intensieve face-to-face-interactie gerichte bedrijven en faciliteiten in compact ingerichte stadscentra per saldo groter te worden.

Ook wat betreft deze ontwikkeling dreigen evenwel gevaren, vooral voor de kwaliteit van het publieke leven. De structuurvergroting die de laatste tijd kan worden vastgesteld in ontwikkeling en bestuur van deze centra, leidt ertoe dat de inzichten van de omvangrijke ondernemingen en instellingen daar steeds meer bepalend worden voor de ordening binnen de betreffende centra. Nu zijn deze mega-organisaties, om redenen die vooral verband houden met hun streven naar beheersing van het functioneren van de eigen organisatie, de laatste tijd nogal eens geneigd om ook bijkomende consumptieve voorzieningen en diensten ten behoeve van personeel en bezoekers te internaliseren. Dit wil zeggen dat deze organisaties er naar streven deze bijkomende voorzieningen en diensten binnen het eigen gebouw op te nemen, en ze dus zowel ruimtelijk als organisatorisch los te koppelen van de publieke ruimte en de buitenwereld. De gevolgen hiervan voor het functioneren van de betreffende centra als attractieve en op zijn minst gedeeltelijk voor iedereen toegankelijke knooppunten van interactie zijn in het algemeen negatief. Het publieke leven wordt aangetast. In centra waarbinnen door de grote vestigingen ter plaatse in meer dan incidentele mate internalisering is toegepast, heerst in de openbare ruimte veelal nog slechts stilte en leegte. Uitsluitend tijdens de spitsuren levert het komen en

gaan van de werkers of bezoekers nog drukte op. Hierdoor kan nauwelijks meer van in het stedelijke weefsel geïntegreerde centra worden gesproken.

Aan deze internalisering is, gelet op de door talrijke autoriteiten onderstreepte betekenis van de stad als bron voor innovaties, nog een ander risico verbonden. De eigen professionals van de betreffende bedrijven of instellingen dreigen in hun dagelijkse bezigheden afgeschermd te raken ten opzichte van collega's buiten de eigen organisatie. Niet zelden is dit ook juist de bedoeling. Dit leidt er echter wel toe dat de eigen werkers tevens worden weggehouden van allerlei eventueel uiterst bruikbaar blijvende knowhow die in de buitenwereld circuleert. Het vernieuwende en verfrissende effect dat juist kan uitgaan van toevallige directe omgang met buitenstaanders/vakgenoten wordt hierdoor bij wijze van spreken ongewenst verklaard. Ook wordt de noodzaak voor de betreffende organisatie voor vestiging in een compact centrum of knooppunt zo in feite ondermijnd.

Nu is deze tendentie tot internalisering van faciliteiten in centra in ons land nog niet algemeen. Ze dreigt echter wel in verschillende nieuwbouwprojecten. Waar dit het geval is, vraagt ze duidelijk om meer bevoegdheid en aandacht bij de overheid dan tot nu toe het geval is.

7. Profilering van steden

Nagenoeg alle hiervoor geformuleerde suggesties voor een orderingsbeleid met betrekking tot de steden in de komende jaren gelden in ongelijke mate voor de onderscheiden steden. Dit is bijvoorbeeld het geval voor hun kans op een aansprekende positie als stedelijk kenniscentrum. Hoogwaardig alfa- en gammagericht kenniswerk blijkt immers sinds tijden, om redenen van padafhankelijkheid, vooral binding te vertonen met sinds lang op hoog niveau functionerende bestuurs- en handelscentra. In Nederland zijn slechts enkele steden te vinden die aan deze typering voldoen. Een soortgelijke kanttekening geldt voor de kans van steden in dit land op een substantiële aanwezigheid van hooggeschoolde jonge starters en carrièremakers. De beschikbaarheid van hooggespecialiseerde onderwijsinstellingen is dan een eerste voorwaarde; een ruime aanwezigheid van kenniswerk, en gerelateerd daaraan van carrièremogelijkheden, vormt een even belangrijke tweede vereiste. Aan de eerste voorwaarde voldoet in Nederland een tiental steden. Aan de tweede voorwaarde voldoen slechts twee of drie agglomeraties. Aanwezigheid van een merkbaar aansprekend bestand van culturele topvoorzieningen en uitgaansgelegenheden geldt ook slechts voor een handjevol Nederlandse steden.

Zo bezien resteert voor een flink deel van de 25 à 30 stedelijke clusters slechts het standaardpakket van regionaal gebonden bedrijvigheid en voorzieningen in de vorm van supermarkten, standaardwarenhuizen, bioscopen, instellingen voor voortgezet onderwijs, cafés, advocatenbureaus, makelaarskantoren, ziekenhuizen, enzovoort. Alleen het topsegment van gespecialiseerde bedrijvigheid heeft in de verschillende steden wel een

ongelijke omvang en opbouw. Juist deze plaatselijke verschillen zouden, meer dan tot nu toe, moeten doorwerken in het ruimtelijke inrichtings- en ordeningsbeleid.

Profilering van steden, gebaseerd op de in die steden aanwezige kansen en beperkingen voor het aantrekken of vasthouden van onderscheiden activiteitsvormen en functies, lijkt in veel opzichten realistischer dan voortzetting van een beleid dat vooral is gericht op het benadrukken van de gelijksoortigheid van steden.

Tot slot

Afrondend kan worden gesteld dat de in dit boek gepresenteerde suggesties voor een Nederlands stedelijk inrichtingsbeleid in drie opzichten afwijkt van het overheidsbeleid tot dusver. In de eerste plaats vormen onze suggesties een pleidooi voor economische en sociaal-demografische profilering van de steden in dit land, in plaats van een aanpak die is gericht op het zoveel mogelijk gelijksoortig houden van deze steden. Duidelijke verschillen tussen de steden wat betreft hun potenties voor alle mogelijke soorten van directe interactie vormen een belangrijk argument voor deze profilering. In de tweede plaats vormen deze zelfde suggesties een pleidooi voor vergroting van enkele kansrijke *daily systems* via vervlechting met andere *daily systems* tot grotere stedelijke constellaties met een meer metropolitaans agglomeratieniveau. Alleen zo kan de positie van stedelijk Nederland als cluster van knooppunten voor hoogwaardige interactie op regionaal, nationaal en internationaal niveau worden beschermd. De huidige stedelijke structuur vormt in dit verband een te zeer door miniconstellaties gekenmerkte gefragmenteerde stedenarchipel, zonder de vereiste grootstedelijke concurrentiekracht. Ten derde pleiten wij voor het afschaffen van compacte stedelijkheid in fysiek opzicht als vanzelfsprekende eigenschap van alle stedelijke constellaties in dit land. Compacte stedelijkheid heeft in deze tijd nog slechts zin als stedenbouwkundig te realiseren milieukwaliteit binnen lokale stadscentra, ter bevordering van intensieve hoogwaardige face-to-face-interactie binnen en rondom deze centra. Voor het overige hebben woon- en werkmilieus die zijn gekenmerkt door suburbane of zelfs rurale dichtheden, nu de toekomst.

LITERATUUR

- Abu-Lughod, J.L. (1968), *The City is dead, long live the city*, Berkeley: University of California C PDR monograph 12.
- Amin, A. (1994), 'Postfordism: models, fantasies and phantoms of transition', in: A. Amin ed., *Post-Fordism: a reader*, Cambridge, Mass.: Blackwell.
- Arnoldus, M. (2004), 'A discovery of talent in the margins of urban development', *Built Environment* 30 (3): 204-212.
- Asselbergs, R. (2005), 'Woonvisie 'ongedeelde stad' blijft kern woonbeleid', *www.amsterdam.nl*, 17 maart 2005.
- Bahrtdt, H.P. (1961), *Die moderne Grossstadt*, Hamburg: Rowohlt Verlag.
- Bahrtdt, H.P. (1968), *Humaner Städtebau: Überlegungen zur Wohnungspolitik und Stadtplanung für eine nahe Zukunft*. Hamburg: C. Wegner Verlag.
- Beaumont, J. (2005), 'Territoria, relaties en stromen: Regiopolitiek in een tijdperk van globalisering', *Stedebouw & Ruimtelijke Ordening* 2: 10-18.
- Beauregard, R.A. (1995), *Voices of decline. The postwar fate of us cities*, Oxford UK / Cambridge Mass: Blackwell.
- Bell, W. (1968), 'The city, the suburb and a theory of social choice', in: S. Greer e.a. eds. *The new urbanization*, New York: St. Martin's Press.
- Bergh, R. & G. Keers (1981), 'De binnenstad als vrijetijdscentrum', *Wonen TA/BK* 19-1981:6-26.
- Bergh, R., J. Hagendoorn & G. Keers (1979), *Amsterdam binnenstebuiten. Achtergronden van ruimtelijke structuurveranderingen in Amsterdam toegespitst op de binnenstad*, Amsterdam, Scriptie: Universiteit van Amsterdam, Sociaal Geografisch Instituut.
- Berry, B.J.L. (1973), *The human consequences of urbanisation*, London and Basingstoke: The Macmillan Press Ltd.
- BN/De Stem, 31 maart 2006.
- Boer, F., T. Hauben & M. Vermeulen (2005), *Eindhoven Supervillage: Plan de campagne*, Rotterdam: Urban Affairs en -Scape.
- Bontje, M. (2001), *The challenge of planned urbanisation*, Amsterdam: AME Univ van Amsterdam.
- Boomkens, R. (1993), *Ontwerpen voor de onmogelijke stad*, Amsterdam: De Balie.
- Bourdieu, P. (1979), *La Distinction: critique sociale du jugement*, Paris: Minuit.
- Brabants dagblad, *www.brabantsdagblad.nl*, 22 februari 2005.
- BrabantStad, *www.brabantStad.nl*.
- Brand, A. (2002), *Het stedelijk veld in opkomst: de transformatie van de stad in Nederland gedurende de tweede helft van de twintigste eeuw*, Haarlem: Provincie N.H.
- Briggs, A. (1968), *Victorian Cities*, Harmondsworth: Penguin Books Ltd.
- Brinkman, L.C. & J.W. Duyvendak (2002), *De vele gezichten van het grotestedenbeleid. Visitatie rapport G21 - Grotestedenbeleid 2001*, Den Haag: Ministerie van Binnenlandse Zaken en koninkrijkrelaties.
- Brugmans, P. (1973), *Geschiedenis van Amsterdam; deel 3: bloeitijd 1621-1697*, Utrecht & Antwerpen: Het Spectrum b.v.
- Brunet, R. (ed), (1989), *Les villes Europeennes. Rapport pour la DATAR*, Paris: La Documentation Francaise / Groupement d'intérêt Public RECLUS.
- Brunt, L. (red.) (1977), *Anders bekeken. Wet en werkelijkheid in sociaal onderzoek*, Meppel/Amsterdam: Boom.
- Bruseker, J.H. e.a. (1966), *De Binnenstad als centrum van attractie: een sociografisch onderzoek te Amsterdam*, Scriptie: Universiteit van Amsterdam, Sociaal Geografisch Instituut.
- Burke, P. (1974), *Venice and Amsterdam*, London: Temple Smith.
- Butler, T. (1997), *Gentrification and the middle classes*, Aldershot: Ashgate.
- Castells, M. (1973), *La question urbaine*, Paris: F. Maspero.
- Castells, M. (1989), *The informstional city: information technology, economic restructuring and the urban-regional process*, Oxford: Blackwell.
- Castells, M. & P. Hall (1994), *Technopoles of the world*, London & New York: Routledge.
- Christaller, W. (1933), *Die Zentralen Orte in Süddeutschland*, Jena: Gustav Fischer.
- Clarke, D. (2003), *The consumer society and the postmodern city*, Londen: Routledge.
- Cohen, A. (1974), 'The Lesson of ethnicity', pp 1x-xxiv in: A. Cohen ed., *Urban ethnicity* London: Tavistock Publishers.
- Constandse, A.K. (1960), *Het dorp in de IJsselmeerpolders*, Zwolle: Tjeenk Willink Uitgevers.
- Cornuau, L. [et al.] (1965), *L'attraction de Paris sur sa banlieue*, Paris: Les Editions Ouvrieres.

- Cortie, C. (1996), 'Planningsdoctrine en internationalisering: Amsterdam na het AUP', *Rooilijn* 29: 235-241.
- Cortie, C., J. van de Ven & E. de Wijs-Mulkens (1982), 'De opkomst van een nieuwe binnenstadselite', *Geografisch Tijdschrift*, Nieuwe Reeks xvi-4: 352-368.
- Crok, S. (2004), 'Creatieve kennisstad leeft onder inwoners en bedrijven', pp. 77-84 in: *Amsterdam creatieve kennisstad: een passende ambitie?*, Amsterdam: Gemeente Amsterdam, Dienst Onderzoek en Statistiek.
- De Cauter, L. (2005), *De capsulaire beschaving*, Rotterdam: NAI uitgevers.
- De Twentsche Courant Tubantia*, 28 april 2005.
- De Twentsche Courant Tubantia*, 20 en 21 januari 2006.
- Dienst Ruimtelijke Ordening (2004), *De creatieve kennisregio: Plan Amsterdam 8*, Gemeente Amsterdam, Dienst Ruimtelijke Ordening.
- Diepen, A. van (2004), 'Stedelijke huishoudens in Amsterdam', *Rooilijn* 6: 122-128.
- Dingemans, B. (2002), *Nieuwe zaken voor nieuwe stedelingen? Over veranderingen in het winkel- en horeca-aanbod in de Oude Pijp in Amsterdam*, Scriptie, Amsterdam: Sociaal Geografisch Instituut/ Universiteit Van Amsterdam, Geografie van Stad en Platteland.
- Doets, B. & J. Doorakkers, 'Wie of wat is creatieve industrie?', *PropertyNL Research Quarterly* 3(4): 37-42.
- Doorn, J.A.A. van (1955), 'Wijk en stad: reële integratiekaders?' in: *Preadviezen voor het congres over sociale samenhangen in nieuwe stadswijken*, Amsterdam: ISONEVO.
- Doorn, J.A.A. van (1960), 'Schaalvergroting als een proces van sociale verandering', *Sociologische Gids* 1960: 2-20.
- Dos Passos, J. (1986), *Manhattan transfer*, Harmondsworth: Penguin Books.
- Droogleever Fortuijn, J. (1993), *Een druk bestaan: tijdsbesteding en ruimtegebruik van tweeverdieners met kinderen*, Amsterdam: AUP
- Duinen, L. van (2004), *Planning imagery: the emergence and development of new planning concepts in Dutch national spatial policy*, Academisch proefschrift, Amsterdam: Universiteit van Amsterdam
- Duyvendak, J.W. (2004), *Kiezen voor de kudde*, Amsterdam: Van Genneep.
- Elias, N. (1939), *Über den Prozess der Zivilisation*. I & II, Basel: Verlag Haus zum Falken.
- Elias, N. & J.L. Scotson (1965), *The established and the outsiders*, London: F. Cass & Co Ltd.
- Emmelkamp, R. (2004), *Een veilig avontuur: alledaagse plaatsen en vrijetijdsbesteding in de verhalen van jongeren en ouders*, Amsterdam: A.M.E.
- Engels, F. (z.j.), *De toestand van de arbeidersklasse in Engeland*, Moskou: Uitgeverij voor literatuur in vreemde talen. Eerste druk: F. Engels (1845), *Die Lage der arbeitenden Klasse in England*, Leipzig: Verlag O. Wigand.
- Engelsdorp Gastelaars, R. van & C. Cortie (1973), 'Migration from Amsterdam. A discussion of the movement of employment and residential population away from the municipality of Amsterdam', *T.E.S.G.* 64-4: 206-217.
- Engelsdorp Gastelaars, R. van, W. Ostendorf & S. de Vos (1980), *Typologieën van Nederlandse gemeenten naar stedelijkheidsgraad*, 's-Gravenhage: s.u.
- Engelsdorp Gastelaars, R. van, J. Maas-Droogleever Fortuijn & E. de Wijs-Mulkens (1983), *Het dagelijks leven in een stadsgewest*, Publ. 10, Amsterdam: Universiteit van Amsterdam, Instituut Sociale Geografie.
- Engelsdorp Gastelaars, R. van & H. van der Wusten (1985), *De eenheid van plaats: enkele beschouwingen over al dan niet vreedzaam samenleven, gesorteerd naar schaal*, Amsterdam: Universiteit van Amsterdam, Instituut Sociale Geografie.
- Engelsdorp Gastelaars, R. van, L. de Klerk, M. de Knegt, P. Terhorst & J. van de Ven (1987), *Ruimtelijke verkenningen. Drie schetsen voor de toekomstige inrichting van Nederland*, Delft: D.U.P.
- ETIN Adviseurs (2003), *Het creatief DNA van de regio Eindhoven*, Tilburg: ETIN Adviseurs.
- ETIN Adviseurs (2004), *CredTief in Tilburg*, Tilburg: ETIN Adviseurs.
- Faludi, A. & A. van der Valk (1994), *Rule and order: Dutch planning doctrine in the 20th century*, Dordrecht: Kluwer Academic publishers.
- Feijter, H.J. de (1991), *Voorlopers bij demografische veranderingen*, Den Haag: NIDI.
- Fielding, A.J. (1992), 'Migration and social mobility; South-East England as an escalator region', *Regional studies* 26(1): 1-15.
- Fisher, C.S. (1984), *The urban experience* (first ed. 1976), San Diego: Harcourt B.J. Publications.
- Fishman, R. (1987), *Bourgeois Utopias: the rise and fall of suburbia*, New York: Basic Books inc. publications.
- Florida, R. (2002), *The rise of the creative class*, New York: Basic Books.
- Florida, R. (2005), *Cities and the creative class*, New York & London: Routledge.
- Frankenberg, R. (1966), *Communities in Britain: social life in town and country*, Harmondsworth: Penquin Books.
- Friedman, J. (1995), 'Where we stand: a decade of world city research', in: P. Knox & P. Taylor edc., *World cities in a world system*, Cambridge: Cambridge. University Press.
- Friedmann, J. (1978), 'The urban field as human habitat', in: L.S. Bourne e.a. *Systems of cities, readings on structure, growth and policy*, New York: Oxford University Press.
- Friedmann, J. & J. Miller (1965), 'The urban field', *Journal of the American Institute of Planners*.
- Gadet, J.C.C.M. (1999), *Publieke ruimte, parochiale plekken en passantenopenbaarheid: jonge alleenwonende Amsterdammers over stedelijkheid*, Amsterdam: Gemeente Amsterdam, Dienst Ruimtelijke Ordening.
- Gale, D.E. (1984), *Neighborhood revitalization and the post-industrial city; a multinational perspective*, Toronto: Lexington books.
- Gans, H. (1968), 'Urbanism and suburbanism as ways of life', pp. 95-118 in: R.E. Pahl ed., *Readings in Urban sociology*, Oxford: Pergamon Press.
- Gaspar, J. & E.L. Glaeser (1998), 'Information technology and the future of cities', *Journal of Economic Geography* 43:136-156
- Gastelaars, M. (2006), *Excuses voor het ongemak. De vele gevolgen van klantgericht organiseren*, Amsterdam: SWP.
- Gemeente Amsterdam (2003), *Kiezen voor stedelijkheid*, Amsterdam: Gemeente Amsterdam.
- Gemeente Amsterdam (2004), *Ruimte voor talent*, Amsterdam: Gemeente Amsterdam.
- Gemeente Amsterdam (2005), *Sociaal structuurplan 2004-2015: wat Amsterdam beweegt*, Amsterdam: Gemeente Amsterdam.
- Gemeente Tilburg (2004), *Persbericht*, 7 oktober 2004.
- Giddens, A. (1984), *The constitution of society: outline of a theory of structuration*, Cambridge: Polity Press.
- Gieling, S. (2006), 'Stadsvorm Amsterdam', *Plan Amsterdam 1*, Gemeente Amsterdam: Dienst Ruimtelijke Ordening.
- Glaeser, E. (2004), 'Review of Richard Florida's The rise of the creative class', <http://post.economics.harvard.edu/faculty/glaeser/glaeser.html>.
- Glaeser, E. & A. Saiz (2003), *The rise of the skilled city, working paper 10191*, Cambridge: National Bureau of Economic Research.
- Glass, R. (1963), *Introduction to London: aspects of change*, London: Centre for Urban Studies / Mc Bibbon and Kee.
- Goffman, E. (1963), *Behavior in Public places: notes on the social organization of gatherings*, New York: the Free Press.
- Gottmann, J. (1961), *Megalopolis: the urbanized Northeastern seaboard of the United States*, Cambridge Mass: MIT Press.
- Gottmann, J. (1966), 'Why the skyscraper?', *The Geographic Review*, Vol. LVI(2): 190-212.
- Graham, S. & S. Marvin (1996), *Telecommunications and the city. Electronic spaces, urban places*, London & New York: Routledge.
- Graham, S. & S. Marvin (2001) *Splintering Urbanism: networked infrastructures, technological mobilities and the urban condition*, London & New York: Routledge.
- Groenemeijer, L. (2002), *Woonpatronen van Amsterdamse kenniswerkers*, Delft: ABF Strategie.
- Groenman, S.J. (1953), *Kolonisatie op nieuw land*, Assen: Van Gorcum.
- Groenman, S.J. (1959), *Ons deel in de ruimte*, Assen: Van Gorcum.
- Grünfeld, J. (2006), 'Spatial patterns of the creative class in the polycentric urban region', in: Deben, L. & M. Bontje (red.), *Creativity & diversity: Key challenges to the 21st-century city. 11th Berlin-Amsterdam Conference Amsterdam, 3-5 March 2005:15-28*, Amsterdam: Het Spinhuis.
- Haarlems Dagblad*, 1 december 2005.
- Haarlems Dagblad*, 3 maart 2006.
- Hagerstrand, T. (1970), *What about people in regional science*. Papers of the Regional Science Association 24: 7-21.
- Hajer, M. & A. Reijndorp (2001), *Op zoek naar nieuw publiek domein: analyse en strategie*, Rotterdam: NAI uitgevers.
- Hall, P. (1998), *Cities in civilization*, New York: Pantheon books.
- Hall, P. (2001), 'Christaller for a Global Age: Redrawing the Urban hierarchy', pp. 110-128 in: *Stadt und Region: Dynamik von Lebenswelten*, Deutscher Geografentag Leipzig: Deutsche Gesellschaft für Geographie.
- Hall, P. (2002), 'The creativity of cities: an idea whose time has come', pp. 30-45 in: *Generating culture: Roots and fruits*, Den Haag/Delft: Ministerie van VROM/Vereniging Deltametropool.
- Hamers, D. & K. Nabielek (2005), 'Innovatie via de achteruitgang', *Stedebouw & ruimtelijke ordening* 3: 36-43.
- Hamers, D & K. Nabielek (2006), *Bloeiende bermen. Verstedelijking langs de snelweg*, Rotterdam/Den Haag: NAI Uitgevers/RPB.
- Hamnett, C. (1984), 'Gentrification and residential location theory: a review and assessment', pp. 283-319 in: D. Herbert e.a. eds., *Geography and the Urban Environment*, London: Wiley.
- Hartman, W. & J. van de Ven (1990), *City Centre, planning and design*, Amsterdam: Gemeente Amsterdam, Dienst Ruimtelijke Ordening.

- Harvey, D. (1994), 'Flexible Accumulation through Urbanization: reflections on 'post modernism' in the American city', in: A. Amin ed., *Post-Fordism: a reader*, Cambridge, Mass.: Blackwell.
- Heerikhuizen, B. van & N. Wilterdink (1985), 'Het terrein van de sociologie', pp. 13-43 in: N. Wilterdink & B. van Heerikhuizen, red., *Samenlevingen*, Groningen: Wolters Noordhoff.
- Heinemeijer, W.F. (1970), 'De stad', pp. 174-202 in: J.S. van Hessen e.a., *Wegwijzer in de sociologie*, Amsterdam: De Bussy.
- Heinemeijer, W.F., M. van Hulst & H.D. de Vries Reilingh (1968), *Het centrum van Amsterdam: een sociografische studie*, Amsterdam: Polak & Gennep.
- Helmond, van H. (2006), 'Eindhoven supervillage, plan de campagne', *www.Archined.nl*, 3 januari 2006.
- Hemel, Z. (2002), *Creatieve steden!*, Den Haag/Delft: Ministerie van vrom/Vereniging Deltametropool.
- Heyting, L. (1994), *De wereld in een dorp: schilders, schrijvers en wereldverbeteraars in Laren en Blaricum 1880-1920*, Amsterdam: Meulenhoff.
- Hoffman, L.B. e.a. eds. (2003), *Cities and visitors: regulating tourists, markets and city space*, New York: Blackwell Publishers.
- Hohenberg, P.M. & L. Hollen Lees (1985), *The making of Urban Europe 1000-1950*, Cambridge Mass: Harvard Univ. Press.
- Hond, M. de (1995), *Dankzij de snelheid van het licht*, Utrecht: het Spectrum.
- Hooimeijer, P. & R. Nijstad (1996), 'De Randstad als "roltrapregio"', *Geografie* (3)1996: 5-8.
- Hoyt, H. (1939), *The structure and growth of residential neighborhoods in American cities*, Washington D.C.: Federal Housing Administration.
- Ippel, W. (2005), 'Eindhoven supervillage', in: Boer, F., T. Hauben & M. Vermeulen, *Eindhoven supervillage: Plan de campagne*: 1, Rotterdam: Urban Affairs en -Scape.
- Isbary, G. (1963), 'Stadtregion und Region', *Kommunalwirtschaft*, Jrg. 1963(12): 535-540, 548-549.
- Jacobs, J. (1972), *The economy of cities* (first ed. 1969), Harmondsworth: Penguin Books.
- Jansen, B. & P.M. Schaap (2006), 'De compacte stad voorbij: de stad Groningen en haar eeuwenoude fixatie op centraliteit', *Stedebouw & ruimtelijke ordening* 1: 40-46.
- Janssen, J. (2005), 'Dorpse dromen', pp. 2-7 in: Boer, F., T. Hauben & M. Vermeulen, *Eindhoven supervillage: plan de campagne*, Rotterdam: Urban Affairs en -Scape.
- Jolles, H.M. (1960), 'Stad, stedelijkheid en stadsgemeente', *Mens & Maatschappij*: 35, 161-184.
- Judd, D.R. (1995), 'The rise of the new walled cities', in: Liggett, H. & D.C. Perry (eds.), *Spatial practices; critical explorations; social/ spatial theory*, Thousand Oaks California: Sage.
- Judd, D.R. & S.S. Fainstein, (eds.) (1999), *The tourist city*, New Haven: Yale University Press.
- Kaa, D.J. van de (1987), 'Europe's second demographic transition', *Population Bulletin* 42.1., Washington: Population Reference Bureau.
- Kaa, D.J. van de (1994), *The Second Demographic Transition Revisited: theories and Expectations*, Lisse: Swets & Zeitlinger.
- Karsten, L. (1992), *Speelruimte voor vrouwen: zeggenschap over vrije tijd en vrijetijdsbesteding*, Amsterdam: S.U.A.
- Keeble, L. (1964), *Principles and practice of town and country planning*, London: The Estates Gazette Limited.
- Kleijbeuker, P.B.N. (2002), *Televisieproductie maatschappijen in Amsterdam als Nieuw Industrieel District*, Amsterdam: Scriptie, Universiteit van Amsterdam, afdeling Economische Geografie en Planologie.
- Kloosterman, R. (2002), 'De stad, de cultuur en het geld', *Stedebouw & Ruimtelijke Ordening* 2002(02): 26-29.
- Kloosterman, R. (2004), 'Recent employment trends in the cultural industries in Amsterdam, Rotterdam, The Hague and Utrecht: A first exploration', *Tijdschrift voor Economische en sociale geografie* 95(2): 243-252.
- Knox, P.L. (1994), *Urbanization*, Englewood Cliffs, N.J.: Prentice Hall.
- Knox, P.L. ed. (1993), *The restless urban landscape*, Englewood Cliffs NJ: Prentice Hall.
- König, R. (1958), *Grundformen der Gesellschaft: Die Gemeinde*, Hamburg: Rowohlt Verlag.
- Koolhaas, R. & B. Mau (1995), *S, M, L, X L*, New York: The Monacelli Press.
- Kotkin, J. (2001), *The new geography: how the digital revolution is reshaping the American landscape*, New York: Random House.
- Krätke, S. (2003), 'Global Media Cities in a Worldwide Urban Network', *European Planning Studies* 11(6): 605-628.
- Lambooy, J. (2004), 'Geschatelde metropolen en de tussen-gebieden', in: vromraad, Achtergrondstudie 016.
- Landry, C. (2000), *The creative city; a toolkit for urban innovators*, London: Earthscan Publications Ltd.
- Laska, S.B. & D. Spain (eds.) (1980), *Back to the city: issues in neighborhood renovations*, New York: Pergamon Press.
- Lesthaeghe, R. & D.J. van de Kaa (1986), 'Twee demografische transitie?', pp. 9-24 in: D.J. van de Kaa & R. Lesthaeghe (eds.), *Bevolking, groei en krimp*, Deventer: Van Loghum Slaterus.
- Lofland, L. H. (1973), *A world of strangers, order and action in urban public space*, Prospect Heights Illinois: Waveland Press.
- Lofland, L. H. (1998), *The public realm*, New York: de Gruyter.
- Lukey, R. & P. van der Steenhoven (2004), *Indicatoren Amsterdamse kenniseconomie*, Amsterdam, Gemeente Amsterdam: Dienst Onderzoek en Statistiek.
- Manshanden, W. (1996), *Zakelijke diensten en regionaal-economische ontwikkeling; de economie van nabijheid*, Utrecht/Amsterdam: KNAG.
- Manshanden, W. (2004), 'Creatieve industrie in Amsterdam; focus op de binnenstad', pp. 39-49 in: *Amsterdam creatieve kennisstad: een passende ambitie?*, Amsterdam: Gemeente Amsterdam: Dienst Onderzoek en Statistiek.
- Manshanden, W.J.J., O. Raspe & P. Rutten (2004), 'De waarde van creatieve industrie', *ESB*, 28 mei 2004: 252-254.
- Marcuse, P. (1996), 'Space and race in the post-fordist city: the outcast ghetto and advanced homelessness in the United States today', in: Mingione, E. ed., *Urban Poverty and the Underclass*, Cambridge, Mass.: Blackwell.
- Marlet, G. & C. van Woerkens (2004a), *Atlas voor gemeenten*, Utrecht: Stichting Atlas voor gemeenten.
- Marlet, G. & C. van Woerkens (2004b), 'Grote creatieve klasse, meer werkgelegenheid?', *PropertyNL Research Quarterly* 4(3):30-36.
- Marlet, G. & C. van Woerkens (2004c), *Skills and creativity in a cross-section of Dutch cities*, discussion paper series 04-29, Utrecht: Stichting Atlas voor gemeenten.
- Marlet, G. & J. Poort red. (2005), *Cultuur en creativiteit naar waarde geschat*, Amsterdam: SEO Amsterdam / Stichting Atlas voor gemeenten, Utrecht, SEO rap. 815.
- McKenzie, E. (1994), *Privatopia*, New Haven: Yale University Press.
- Meer, C.E. van der (1996), *Monitoring van buurten: signalering en analyse van probleemcumulatie*, Amsterdam: Universiteit van Amsterdam.
- Meer, E. van der (1996), *Knowledge on the move, the university as a local source of expertise*, Amsterdam: AME, University of Amsterdam.
- Meer, M. van der (2000), *De ontmoeting in het warenhuis, over de stedelijkheid van beeldend kunstenaars*, Amsterdam: Universiteit van Amsterdam, Sociaal Geografisch Instituut, scriptie geografie van stad & platteland.
- Michelson, W. (1970), *Man and his urban environment; a sociological approach*, Reading, Mass: Addison-Wesley Publications.
- Michelson, W. (1977), *Environmental choice, human behavior, and residential satisfaction*, New York: Oxford University Press.
- Ministerie van vrom (2000), *Mensen wensen wonen; wonen in de 21e eeuw*, Den Haag: Ministerie van vrom.
- Ministerie van vrom (2005), *Ruimtelijke kwaliteit in ontwikkeling: budget investeringen ruimtelijke kwaliteit*, Den Haag: Ministerie van vrom.
- Mintzberg, H. (1992), *Organisatiestructuren*, Schoonhoven: Academic Service.
- Mommaas, H (1997), 'De stad, de toerist en de cultuur', pp. 203-221 in: Håjer, M. & F. Halsema (red.), *Land in zicht!: een cultuurpolitieke visie op de ruimtelijke inrichting*, Amsterdam: Wiardi Beckman Stichting/Bert Bakker.
- Müller, T. (2002), *De warme stad: betrokkenheid bij het publieke domein*, Utrecht: Jan van Arkel.
- Mumford, L. (1961), *The city in history: its origins, its transformations and its prospects*, New York & London: Harcourt B.J. Book.
- Musterd, S. (2004a), 'Amsterdam as a creative cultural knowledge city: some conditions', *Built Environment* 30(3): 225-234.
- Musterd, S. (2004b), 'Amsterdam en condities voor de creatieve kennisstad', pp. 17-27 in: *Amsterdam creatieve kennisstad: een passende ambitie?*, Amsterdam: Gemeente Amsterdam: Dienst Onderzoek en Statistiek.
- Musterd, S. & W. Ostendorf (2004), 'Creative knowledge cities: perspectives and planning strategies: introduction', *Built Environment* 30(3): 189-193.
- Nelson, R.H. (1977), *Zoning and property rights: an analysis of the American system of land-use regulation*, Cambridge, Mass.: MIT Press.
- Nio, I. & R. van der Woude (2004), 'Stadscultuur en stedelijke revitalisering', *Stedebouw & Ruimtelijke ordening* 1: 24-27.
- Olsen, D.J. (1986), *The city as a work of art*, London, Paris, Vienna, New Haven & London: Yale University Press.
- Oort, F. van, O. Raspe & D. Snellen (2003), *De ruimtelijke effecten van ICT*, Rotterdam/Den Haag: NAI Uitgevers/RPB.
- Oosterman, J. (1993), *Parade der passanten*. De stad, het vertier en de terrassen, Utrecht: Jan van Arkel.
- Ostendorf, W., J. Buursink & R. van Engelsdorp Gastelaars (1988), *Steden, atlas van Nederland*, deel 3, 's-Gravenhage: S.U.

- Pine II, B.J. & J.H. Gilmore (1999), *The experience economy*, Boston: Harvard Bus School Press.
- Ponds, R. & F. van Oort (2006), *Kennishubs in Nederland*, Rotterdam/Den Haag: NAI Uitgevers/RPB.
- Pots, B. (2005), 'Interview San Verschuuren (dRO)', *Nul* 20. *Tijdschrift voor Amsterdams woonbeleid* 20.
- Provincie Noord-Holland en gemeente Amsterdam (2005), *Groei met kwaliteit: de noordvleugel op weg naar een internationale concurrentiepositie*, Haarlem/Amsterdam: Afdeling ruimte, wonen en bereikbaarheid van de provincie Noord-Holland/Dienst Ruimtelijke Ordening van de gemeente Amsterdam.
- Provincie Overijssel, <http://cms.prv-overijssel.nl>, 28 december 2004.
- Provincie Overijssel, Persbericht, 26 januari 2006.
- Putnam, R.D. (2000), *Bowling alone: the collapse and revival of American community*, New York: Simon & Schuster.
- Röling, R. (2004), 'Dutch design in Amsterdam', *Rooilijn* 6 juni 2004: 283-288.
- Rannells, J. (1956), *The core of the city*, New York: Columbia University Press.
- Raspe, O. & F. van Oort (2004), 'De economie van creatieve kenniswerkers', *PropertyNL Research Quarterly* 3(4): 43-49.
- Raspe, O., F. van Oort & P. de Bruijn (2004), *Kennis op de kaart. Ruimtelijke patronen in de kenniseconomie*, Rotterdam/Den Haag: NAI Uitgevers/RPB.
- Reijndorp, A. (2004), *Stadswijk, stedenbouw en dagelijks leven*, Rotterdam: NAI Uitgevers.
- Reijndorp, A. e.a. (1998), *Buitenwijk: stedelijkheid op afstand*, Rotterdam: NAI Uitgevers.
- Ritsema van Eck, J.R. e.a. (2006), *Vele steden maken nog geen Randstad*, Rotterdam/Den Haag: NAI Uitgevers/RPB.
- Rooijen, J. van (1997), *Dorp op stand of dorp in opstand?: een onderzoek naar de betekenis van wonen en samenleven onder oorspronkelijke en nieuwe Jordaanbewoners*. Scriptie, Amsterdam: Universiteit van Amsterdam, Sociaal Geografisch Instituut.
- Rooijendijk, C. (2005), *That city is mine!: urban ideal images in public debates and city plans, Amsterdam & Rotterdam, 1945-1995*, Amsterdam: Vossiuspers Universiteit van Amsterdam.
- Rose, D. (1984), 'Rethinking gentrification', *Environment and Planning D: Society and Space*: 247-74.
- Ruijter, Y. de (1988), *Britse kunstenaars in Amsterdam: een onderzoek naar migratiemotieven en bestaansbasis*, Scriptie, Amsterdam: Universiteit van Amsterdam, Sociaal Geografisch Instituut.
- Rutten, P., W. Manshanden, J. Muskens & O. Koops (2004), *De creatieve industrie in Amsterdam en de regio*, Delft: TNO.
- Salet, W. (2005), 'Multiplicity of space: relationele geografie vereist nieuwe regionale planning', *Stedebouw & Ruimtelijke Ordening* 2: 25-27.
- Salet, W., A. Thornley & A. Kreukels (2003), *Metropolitan governance and spatial planning*, London: Spon/Routledge.
- Sanders, E. (2002), *Nederlandse haute couture, couture en pret-a-porter in Amsterdam*, Scriptie, Amsterdam: Universiteit van Amsterdam, Afdeling Economische Geografie & Planologie.
- Sanders, W. (2005), 'Creativiteit is niet te plannen... toch?', *ROM: Maandblad voor ruimtelijke ontwikkeling* 5: 16-18.
- Saris, J. (2004), 'Kansen voor de creatieve stad', pp. 1-23 in: *VROM-raad, Essays Nederlandse steden in internationaal perspectief*, Achtergrondstudie 016, Den Haag: VROM-raad.
- Sassen, S. (1991), *The global city: New York, London, Tokyo*, Princeton, N.J.: Princeton University Press.
- Sassen, S. (1994), *Cities in a world economy*, London: Pine Forge.
- Schuyt, C.J.M. (1986), *Filosofie van de sociale wetenschappen*, Leiden: Mart. Nijhoff.
- Scott, A. (1988), *Metropolis: from the division of labour to urban form*, Berkeley: University of California Press.
- Scott, A. (2000), *The cultural economy of cities: essays on the geography of image-producing industries*, London: Sage.
- Scott, A.J. & E.W. Soja (1996), *The City: Los Angeles and Urban Theory at the end of the twentieth century*, Berkeley: University of California Press.
- Scott, A.J. & M. Storper (2003), 'Regions, globalization, development', *Regional studies* vol. 37(6): 549-594.
- Segeren, A. & O. Raspe (2004), 'Ruimtelijke spreiding werkgelegenheid in cultural industries', *PropertyNL Research Quarterly* 3(4): 50-54.
- Sennett, R. (1970), *The uses of disorder: personal identity and city life*, New York: Vintage.
- Sennett, R. (1977), *The fall of public man*, New York: Knopf.
- Sennett, R. (1990), *The Conscience of the Eye: the Design and Social Life of Cities*, New York: Knopf.
- Sennett, R. (2006), *The culture of the new capitalism*, New Haven: Yale University Press.
- Simmel, G. (1903), 'Die Grossstädte und das Geistesleben', in: T. Petermann (ed.) *Die Grossstadt*, Dresden: Zahn & Jaensch.
- Sjoberg, G. (1960), *The preindustrial City: past and present*, New York: The free press.
- Smets, A.J.H. (2000), *Wervende woonmilieus in de stad? Stedelijke herstructurering geëvalueerd*, Utrecht: KNAG.
- Smith, N. (1979), 'Toward a theory of gentrification: a back to the city movement by capital not people', *Journal of the American Planning Association* 45(4): 538-548.
- Smith, N. (1996), *The new urban frontier: gentrification and the revanchist city*, London: Routledge.
- Smith, N. & P. Williams (eds.) (1986), *Gentrification of the city*, Boston: Allen & Unwin.
- Smith, R.G. (2003), 'World city actor-network', *Progress in Human Geography* 27(1): 25-44.
- Sociaal Cultureel Planbureau (1998), *Sociaal en Cultureel Rapport 1998: 25 jaar sociale verandering*, Rijswijk: SCP.
- Soja, E.W. (2000), *Postmetropolis: critical studies of cities and regions*, Oxford: Blackwell Publications Ltd.
- Sorkin, M. (ed.) (1992), *Variations on a theme park: the new American city and the end of public space*, New York: Hill and Wang.
- Stapleton, C.M. (1980), 'Reformulation of the family life-cycle concept: implications for residential mobility', *Environment & Planning* 12: 1103-1118.
- Steigenga, W. (1968), *Moderne planologie*, Utrecht/Antwerpen: het Spectrum.
- Stein, M.R. (1960), *The eclipse of community: an interpretation of American studies*, Princeton N.Y: Princeton University Press.
- Storper, M. (1997), *The regional world: territorial development in a global economy*, New York: The Guilford Press.
- Storper, M. & A.J. Venables (2002), *Buzz: the economic force of the city*, Paper presented at DRUID conference Copenhagen.
- Storper, M. & A.J. Venables (2004), 'Buzz: face-to-face contact and the urban economy' *Journal of Economic Geography*, 2004 vol. 4: 351-370.
- Strauss, A.L. & J. Corbin (1990), *Basics of qualitative research. Grounded theory procedures and techniques*, Newbury Park, Calif.: Sage.
- Takes, C.A.P. (1948), *Bevolkingscentra op het oude en het nieuwe land*, Alphen aan den Rijn: Samsom.
- Taverne, E. (1978), *In het land van belofte: in de nieuwe stad: ideaal en werkelijkheid van de stadsuitleg in de Republiek 1580-1680*, Maarssen: Gary Schwarz.
- Taylor, P.J. (2002), *Amsterdam in a world city-network*, GaWC Research Report, www.lboro.ac.uk/gawc/rb/rm1.pdf.
- Terhorst, P.J.F. & J.C.L. van de Ven (1997), *Fragmented Brussels and consolidated Amsterdam. A comparative study of the spatial organization of property rights*, Amsterdam: Nederlandse Geografische Studies.
- Teunissen, B. & J. van der Zwan (2006), 'Nevencentra, stadsdeelcentra en centrumgebieden', *Stedebouw & Ruimtelijke Ordening* 1: 36-39.
- Tilly, C. ed. (1975), *The formation of national states in western Europe*, Princeton, New Jersey: Princeton University Press.
- Tordoir, P.P. (1993), *The professional knowledge economy: the management and integration of professional services in business organisations*, Amsterdam: Universiteit van Amsterdam, Economisch Geografisch Instituut.
- Tordoir, P.P. (2005), 'The economic Pentagon: central business districts in the global network economy: consequences for the Zuidas-development', in: W. Salet & S. Majoor eds., *Amsterdam Zuidas*; European Space, Rotterdam: o10 Publ.
- Twentse innovatieroute, www.twentse-innovatieroute.nl, 25 juli 2006.
- Uitermark, J. (2004), 'The co-optation of squatters in Amsterdam and the emergence of a movement meritocracy: a critical reply to Pruijt', *International Journal of Urban and Regional Research* 28(3): 688-698.
- University of Amsterdam, Sociographical Department (1967), *Urban core and inner city*, Leiden: Brill.
- Vance jr., J.E. (1964), *Geography and urban evolution in the San Francisco Bay Area*, Berkeley: University of California Press.
- Vance jr, J.E. (1990), *The continuing city: urban morphology in western civilization*, Baltimore/London: John Hopkins University Press.
- Veen, J. van (2004), 'Creativo's in de verdrukking?', *Nul* 20. *Tijdschrift voor Amsterdams woonbeleid* 16.
- Vereniging VNO-NCW (1995), *Ontwikkelingsstrategieën voor Nederlandse regio's en steden in internationaal perspectief*, Den Haag: Vereniging VNO-NCW.
- Vernon, R. (1960), *Metropolis 1985*, Cambridge Mass: Harvard Un. Press.
- Vijgen, J. & R. van Engelsdorp Gastelaars (1986), *Stedelijke bevolkingscategorieën in opkomst: stijlen en strategieën in het alledaags bestaan*, Amsterdam: Universiteit van Amsterdam, Instituut Sociale Geografie.
- Vijgen, J. & R. van Engelsdorp Gastelaars (1991), *Een gevarieerd bestaan?: het gebruik van tijd en ruimte in het dagelijks leven van enkele oude en nieuwe groepen binnen de Nederlandse bevolking*, Amsterdam: CGO Universiteit van Amsterdam.
- Vijgen, J. & R. van Engelsdorp Gastelaars (1992), *Centrum, stadsrand, groeikern: bewonersprofielen en leefpatronen in drie woonmilieus binnen het gewest Amsterdam*, Amsterdam: CGO, Universiteit van Amsterdam.

- Vries, J. (1981), 'Patterns of urbanisation in pre-industrial Europe, 1500-1800', in: H. Schmall ed., *Patterns of European Urbanisation since 1500*, London: Croom Helm Ltd.
- VROM-raad (2004), *Nederlandse steden in internationaal perspectief: profileren en verbinden*, Advies 043, Den Haag: VROM-raad.
- Wagenaar, M. (1990), *Amsterdam 1876-1914: economisch herstel, ruimtelijke expansie en de veranderende ordening van het stedelijk grondgebruik*, Amsterdam: Amsterdamse Historische Reeks 16, Historisch Seminarium, Universiteit van Amsterdam.
- Wagenaar, M. (1998), *Stedebouw en burgerlijke vrijheid: de contrasterende carrières van zes Europese hoofdsteden*, Bussum: Uitgeverij Thoth.
- Ware, C.C. (1935), *Greenwich village*, New York: Houghton Mifflin Co.
- Warren, R.L. (1978), *The community in America*, (first ed. 1963), Chicago: Rand McNally College Publications.
- Webber, M. (1964), 'The urban place and the nonplace urban realm', pp. 79-153 in: M. Webber a.o. *Explorations into Urban Structure*, Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- Weber, M. (1922), 'Die Stadt', pp. 513-600 in: M. Weber *Wirtschaft und Gesellschaft; Grundriss der Sozialökonomik III Abt.*, Tübingen: Verlag Mohr (P. Siebek),
- Wenger, E. (1997), *Communities in practice. Learning, meaning and identity*, Cambridge: Cambridge Univ. Press.
- Whyte jr., W.H. ed. (1993), *The exploding metropolis* (first ed. 1957), Berkeley: University of California Press.
- Wijs-Mulkens, M.S. de (1999), *Wonen op stand: lifestyles en landschappen van de culturele en economische elite*, Amsterdam: Het Spinhuis.
- Wirth, L. (1938), 'Urbanism as a way of life', *American Journal of Sociology* 44:1-24.
- Witsen, P.P. (2005), 'Initiatief aan de regio's: regionale structuurplannen kiezen voor ontwikkeling', *Stedebouw & Ruimtelijke Ordening* 2: 32-37.
- Wolch, J & M. Dear eds. (1989), *The power of geography: how territory shapes social life*, Boston: Unwin Hyman.
- Zandvliet, R.M. (2006), *In perceptual motion: time-space variations in the characteristics of visitor populations and the performance of places*, dissertatie, Utrecht: Universiteit Utrecht, Geowetenschappen.
- Zanen, K. van & J. Gadet (2006), 'Succesvolle vestigingsplekken', *Plan Amsterdam* 3, Gemeente Amsterdam: dienst Ruimtelijke Ordening.
- Zonneveld, W. & F. Verwest (2005), *Tussen droom en retoriek. De conceptualisering van ruimte in de Nederlandse planning*, Rotterdam/Den Haag: NAI Uitgevers/RPB.
- Zook, M.A. (2005), *The geography of the internet industry: venture capital, dot-coms, and local knowledge*, Malden/Oxford: Blackwell Publ.
- Zukin, S. (1991), *Landscapes of power: from Detroit to Disney World*, Berkeley: University of California Press.
- Zukin, S. (1995), *The cultures of cities*, Cambridge, Mass.: Blackwell Publications.
- Zwaan, T. (1985), 'Politieke bindingen', pp. 88-17 in: N. Wilterdink & B. van Heerikhuizen (red.), *Samenlevingen*, Groningen: Wolters-Noordhoff.

OVER DE AUTEURS

Rob van Engelsdorp Gastelaars was vanaf 1984 hoogleraar in de Sociale Geografie en Landbeschrijving, in het bijzonder de geografie van industrieel-stedelijke samenlevingen en hun recente ontwikkelingen. Hij was lid van de VROM-Raad. Hij houdt zich in zijn onderzoek onder meer bezig met de relatie mens-omgeving gespecificeerd voor verschillende typen huishoudens en voor verschillende typen woonmilieus en toekomstverkenningen ten aanzien van de ruimtelijke inrichting van Nederland. Van Engelsdorp Gastelaars is sinds 2004 gastonderzoeker bij het Ruimtelijk Planbureau.

David Hamers is cultuurwetenschapper en econoom. Hij promoveerde in 2003 op een onderzoek naar de verbeelding van Amerikaanse buitenwijken. Bij het Ruimtelijk Planbureau doet hij onderzoek naar ontwikkelingen die samenhangen met verstedelijking, in en rond de stad. Hij is mede-auteur van de RPB-publicaties *Tussenland* (2004) en *Bloeiende bermen* (2006).

COLOFON

Onderzoek

Rob van Engelsdorp Gastelaars (project-leider)

David Hamers

Pautie Peeters

Supervisie

Ries van der Wouden

Met dank aan

M. Bronkhorst

Illustraties

Onderzoekers met assistentie van Hans van Amsterdam, en in samenwerking met Typography, Interiority & Other Serious Matters.

Eindredactie

J.C.F. Bletz

Ontwerpen productie

Typography Interiority & Other Serious Matters, Den Haag

Druk

Drukkerij de Maasstad, Rotterdam

© NAI Uitgevers, Rotterdam/Ruimtelijk Planbureau, Den Haag/2006. Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen, of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever. Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikel 16B Auteurswet 1912jo het Besluit van 20 juni 1974, Stb. 351, zoals gewijzigd bij Besluit van 23 augustus 1985, Stb. 471 en artikel 17 Auteurswet 1912, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoeding te voldoen aan de Stichting Reprorecht (Postbus 882, 1180 AW Amstelveen). Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16 Auteurswet 1912) dient men zich tot de uitgever te wenden.

NAI Uitgevers is een internationaal georiënteerde uitgever, gespecialiseerd in het ontwikkelen, produceren en distribueren van boeken over architectuur, beeldende kunst en verwante disciplines.

www.naipublishers.nl

ISBN 90 5662 592 6

ISBN 987 90 5662 592 4